



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXIV
HEFTE 3
SIDE 209-376
1970

Denne plads i Fortid og Nutid skal ikke normalt bruges til fødselsdagshilser, men særlige lejligheder stiller specielle krav. Og en sådan lejlighed foreligger ved årsmødetide, da nemlig, fylder H. K. Kristensen 75 år. Selv vil han vel præsentere sig, som der står på hans brevpapir: Pens. førstelærer.

Vi andre har meget svært ved at forestille os noget som helst pensioneret eller forhenværende ved H. K. Kristensen. For 2 år siden kunne han holde noget så sjældent som 30-års jubilæum som årbogsredaktør, nemlig af Fra Ribe Amt. Hans kolleger i bestyrelsen dér benyttede lejligheden til at bringe en bibliografi over hans værker. Bortset fra flere hundrede avisartikler rummer listen 233 numre. Siden da er bl. a. kommet endnu en årbog med 8 bidrag fra H. K. Kristensen samt den nydelige bog om herregården Estrup. Emnerne strækker vidt: kalkmalerier, ildbukke, hekseprocesser, udskiftning, personalhistorie og topografi, oldtid og besættelsestid. Dertil en strøm af minder, oversigter, vejledninger og litteraturlister. H. K. Kristensen har aldrig følt sig for god til at udføre de mindre spændende og ikke altid påskønnede opgaver, som også skal gøres. Det er ikke sært at mange foreninger har haft bud efter ham og nødig sluppet ham: Varde Museum, Historisk Samfund for Ribe Amt, Jysk Selskab, Varde byhistoriske Arkiv samt Dansk historisk Fællesforening hvis kasserer han var i 5 år.

Og alligevel blev der så tid til at skrive vægtige bøger. Blandt adskillige skal blot nævnes værkerne om Ovtrup, Nebel og Lydum sogne, om Øster Horne herred og om Gamle sydvestjyske fiskerlejer. Grundigt og solidt er det gjort, men bøgerne er ikke blot skrevet til gavn for fagfolk og som bidrag til udforskningen af vort lands historie, de er også formet til glæde for egnens beboere. Samme dobbelte sigte har præget virket som årbogsredaktør. Han har opsporet emner til andre, hjulpet forfattere med form og indhold – og om galt skulle være skrevet deres artikler om for dem. Kun én ting havde her virkelig betydning, kravet om kvalitet.

Man skulle tro at dette var nok til at fylde en arbejdsdag, men ikke H. K. Kristensens arbejdsdag. Til de mange timer ved skrivebordet skal lægges arbejdet i marken – en lang stribe udgravninger for Nationalmuseet, Varde Museum og Gudmund Hatt. At der også en gang har været tid og tanke for

et krævende førstelærerjob forekommer utroligt. Men den der har truffet gamle elever af »H. K.« ved at det ikke var venstrehåndsarbejde, der foregik i Lunde skole. Det er vel netop denne medleven i såvel fortid som nutid og lige optagethed af begge dele som har båret værket.

Dansk historisk Fællesforening har gennem mange år trukket store vekslere på H. K. Kristensens arbejdskraft og erfaring: som styrelsesmedlem, som forfatter og anmelder og som foredragsholder. For dette gode samarbejde er det naturligt at sige tak ved denne lejlighed.

Den der har truffet H. K. vil også føle det naturligt, at hilsenen til ham slutter med et citat fra nr. 266 i Højskolesangbogen, hvor der står at »løbebanen ... den er til folkegavn, den er til grøde.«

Knud Prange

Kalkmaleriers kildeværdi

AF NIELS M. SAXTORPH

De danske kalkmalerier er en rig og væsentlig kildegruppe, men den stiller benytteren over for en del vanskelige problemer. Disse spørgsmål – forlæg, ommaling osv. – behandler museumsinspektør ved Tøjhusmuseet, mag. art. Niels M. Saxtorph, idet han gennemgår kalkmalerier som illustrationer til scener fra hverdagslivet, rytterkampfriser, stifterbilleder, heraldisk udsmykning og detaljer der viser forskellige genstandes udseende og brug.

Enhver, der har beskæftiget sig med kalkmalerier, har læst eller hørt et udtryk som »denne udtømmelige kilde til forståelse af middelalderens liv« eller lignende. I det følgende vil denne kildeværdi blive forsøgt beskrevet og diskuteret.

For det første må det påpeges, at kalkmalerierne er en middelalder-arkæologisk levning, der med ganske få undtagelser stadig befinder sig *in situ*; proveniensproblemet eksisterer således ikke, men til gengæld er det et problem, i hvilken grad de i tidernes løb er blevet ommalet, for slet ikke at tale om de forrige generationers hårdhændede restaureringer og rekonstruktioner. Malerierne karakteriseres ved deres placering i kirken, deres teknik, ornamentik, persontegning og – fremstilling, samt ved motiverne. Ved disse karakteristika kan de dateres og normalt placeres i en større stilmæssig, kunsthistorisk, ikonografisk og kulturhistorisk sammenhæng.

Hovedmassen af kalkmalerierne er blevet malet som illustrationer til Bibelen, helgenlegender og -martyrier, samt til de kristne bønner og har således ingen kildeværdi i egentlig forstand; men til studiet af disse illustrationers udvikling, til ikonografien og helgendyrkelsens historie må de indeholde oplysninger af betydelig interesse. Her må dog erindres, at man gang på gang kan fastslå, at kalkmalerierne er malet efter forlæg, ofte udenlandske, hvilket kan nedsætte deres oplysningers værdi, hvis de ovennævnte emner ønskes studeret i et specifikt dansk aspekt. Til gengæld kan just denne afhængighed af udenlandske forbilleder meddele vigtige oplysninger. Når Ulla

Haastrup kan påvise¹, at billederne i Viskinge er afhængige af Konrad von Soest's altertavle i Wildungen i Westfalen, og at de på et enkelt punkt er beslægtet med – (formentlig fælles forlæg) – de forsvundne billeder i Maria-kirken i Danzig, gives derved et vidnesbyrd om kulturelle forbindelser, som i sig selv er interessant og foreløbig har ført til omdatering af Vikingebillederne og et andet monument; endvidere kan dette vidnesbyrd muligvis benyttes i andre kulturhistoriske sammenhænge. For de romanske billeder har Poul Nør-lund forlængst påvist slægtskabet med malerier og mosaikker i Italien og Rhinegnene².

Når man ønsker at benytte kalkmalerierne som »kilde«, må man skelne mellem de oplysninger, der gives af billedet som helhed, de sceniske detaljer og kompositionen, og hvad detaljerne kan fortælle om de enkelte genstandes forekomst og funktion. Som eksempel kan tages billedet af måltidet i Emma-us fra Veggerløse (findes i kopi på Nationalmuseet); det er *illustration* til en værtshusscene eller et måltid, og det er *kilde* til begrebet husgeråd.

Er billedmaterialet vel ikke uudtømmeligt, så er det dog uhyre righoldigt; der er næppe den ting i hverdagslivet, som man ikke finder illustreret. Med udgangspunkt i bejlerscenen i Ørslev og brylluppet i Sværdborg kan man følge familielivet over scenerne med S. Nikolajs fødsel i Nr. Herlev eller jule-nat i Sæby, S. Stefans dåb i Skamstrup til børnenes leg i de mange billeder af den spindende Eva og til Jesu skolegang i Tuse. I den anden ende af livs-banen findes lægen ved sygesengen i Helsingør karmeliterkloster og dødslejet i Vrå. Kvindernes arbejde illustreres af den spindende Eva, af Elmelunde-mesterens yndede motiv med konen, der står ved gryden i forbindelse med »den riges og den fattiges bøn« og af Isefjordsmesterens øltappende og smør-kærmende koner. Selskabelighed ses hos den rige mand, der levede »opulen-ter« i karmeliterklosteret i Helsingør, og i nadverscenerne. Bonden, som må rydde skov og pløje marken, viser Brarupmesteren i Adambillederne i Hyl-lested og Tågerup, mens såning og høst ses hos Isefjordsmesteren, »det ha-stigt voksende sædekorn«, f. eks. i Reerslev. Herremændenes kædedans ses på dansefrisen i Ørslev og deres falkejagt og parforce-jagt på memento-mori-billederne i Skibby og Bregninge; overklassens top repræsenteres af de hellige tre konger, der rider med lansebevæbnet eskorte (Mørkøv) og har en smådreng til at holde hestene, mens de er inde for at tilbede barnet (Gim-linge). Den turneringsklare, pladeklædte ridder har vi på de talrige S. Jørgen-billeder.

1 »Kalkmalerier i Viskinge og kunst i Westfalen«. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1967.

2 Poul Nørlund og Egmont Lind: Danmarks romanske Kalkmalerier. København 1944.



Det er meget sandsynligt, at man hos »den rige mand« har haft så mange tjenere og opvartende smådreng, men vi vil vel mere hæfte os ved klædedragtens detaljer: pigernes hatte, den enes brystduk og mændenes »T-shirt«. Det er også værd at notere det bomærke, som er indfældet i de blyindfattede ruder. Karmeliterkloster, Helsingør, ca. 1500. Fot. NM.

De menige soldater kommer for at arrestere Jesus i Getsemane have – i Hørve som en skov af lanser – mens barnemordsscenerne giver plyndringsstemning. De fredelige håndværkere finder vi, når Noæ sønner skal bygge arken (Kirkerup, Lyng), eller ved Golgatha hvor naglerne skal smedes og huller bores til (Gislinge, Sulsted). I Århus domkirke står S. Eligius i sin smedie, og i Vigersted er S. Knud Hertug omgivet af »skindere og skrædere«.

Det pænere borgerskab i alle aldersklasser ses i Århus domkirke, og de fromme går til skrifte i Bregninge. Tiggere, krøblinge og blinde ser vi i S. Laurentii legende i Over Dråby og i de mange S. Martin-billeder; i Undløse står en fulderik med sin ølkande, mens de på Nationalmuseet værende billeder fra Jørlunde viser værtshusslagsmål, tyveri og mord. Disse billeder følges selvfølgelig op af straf, kunstnerisk fornemst i galgebilledet i Vinderslev. Ligeledes i bunden af eller uden for samfundet er de mange narre og gøglere, der forhåner Jesus på vej til Golgatha (Ottestrup), skærer ansigt rundt om stil-



Et samtidigt billede af samfundets udstødte: en skrutrygget tiggerske med stok, kande til at få mad i, stor lomme ved det ene lår og ved den anden hofte enten en pung, der er stukket ind under remmen, eller en hægte til at hænge tiggerposen ved. Malerens karakteristiske streg går igen i flere både danske og svenske kirker, bl. a. Strängnäs domkirke og vidner om, at unionen selv på Christiørn Is tid gav andre forbindelser end de politiske. »Unionsmesteren«, Undløse, Merløse h., Holbæk a., ca. 1460. Fot. G. Franseschii.

ladshullerne (Vrangstrup), spiller på tamburin ned i sviklerne (Bellinge) eller slår badutspring hen over en nadverscene (Smørum).

At billederne er malet som illustrationer til velkendte emner, ofte efter

forlæg og næsten altid efter en fast tradition, forringer værdien af hvad billedet som helhed, dets komposition og sceniske enkeltheder kan fortælle os. Det er således ikke ud fra billederne om den rige mand og Lazarus, at vi regner med, at der gik hunde rundt inde i rigmændenes stuer – for det er noget der hører med til den historie, der skal illustreres. Heller ikke skal vi godtage hushovmesteren, de vinbærende tjenere og opvartende pager, som mere end hvordan en maler omkring 1500 kunne tænke sig, at det gik til hos det rige borgerskab. Og så behøver det endda ikke at være opfattelsen hos en maler i Helsingør, men hos hans måske flamske eller tyske forlæg. Vi må fastslå, at billedet i sin helhed, komposition og sceniske detaljer lige over for emnet kun har illustrationsværdi, svarende til en meget sekundær beretnings. De ikonografiske, kunsthistoriske og kulturhistoriske vidnesbyrd, der her kan hentes ud af illustrationerne, afgives som anført indirekte.

En ikke ringe del af kalkmalerierne afbilder engle, djævlø, drager og andre fabeldyr. Disse unddrager sig jo almindelig vurdering om kildeværdi, om end det er interessant at iagttage, hvor mange engle, der har grønne vinger, og at næsten alle drager er to-benede, har to små vinger og krølle på halen. Man kan bemærke, at mange af fabelvæsnerne har haft »Mandevilles rejser« eller »Physiologus« som forbillede, og vidnesbyrd om et udbredt kendskab til disse værker er selvfølgelig af kulturhistorisk interesse.

I diskussionen om kalkmalerierne kildeværdi har særlig interesse samlet sig om de romanske kamp- eller rytterbilleder; det springende punkt er, om de kan betragtes som samtidige skildringer af historiske begivenheder. Vi kender jo fra Bayeux et tilfælde, hvor en så godt som samtidig skildring af et historisk slag er blevet ophængt i en kirke, og selvfølgelig har det virket æggende på mange forskere, om man kunne finde danske paralleller hertil i de billeder, der findes i Skibet, Sdr. Nærrå, Højen, Ål, Skanderup og Hornslet.

Rytterfrisen i Skibet rummer 7 arkader, deraf 5½ synlige, med ryttere der fjerner sig fra eller rider hen imod noget, som ganske givet er den hellige gral. Det synes da rigtigt, som Otto Norn gør det³, at ville søge frisens emne i den sagnverden, der findes i Arthur- og Parcivalsagnene; måske kan man identificere emnet nøjere ud fra den omstændighed, at i næstsidste arkade rider 2 mand på hver hest, en detalje der indgår i tempelherrenes sigil; men professor Norn mener dog ikke, at frisen nødvendigvis behøver at illustrere en bestemt passus i disse sagn, men opfatter den som en kilde til »forestilligernes historie«. Ved placeringen på østvæggen i koret angives frisen at have et sakralt set højt indhold; herved, ved at indeholde en detalje, som utvety-

3 »Den hellige gral søgt og fundet« Berlingske Aftenavis' kronik 21.1.1966; og »Hvor rider de hen?« Skalk nr. 3/1968.

digt kan identificeres (gralen) og ved ikke at indeholde kampscener adskiller Skibet-frisen sig tydeligt fra de øvrige kamp- eller rytterbilleder og kan næppe bruges til fortolkning af disse i strengere forstand end tale om samme forestillingsverden, som Otto Norm så mådeholdent gør det.

I Sdr. Nærå findes en frise med tre bevarede billeder – af en ærkebiskop der modtager inspiration fra oven, samme (?) ærkebiskop sammen med nogle krigere, og krigere der hugger løs på en trone eller et alter ved foden af hvilket, der ligger en bispehue. Denne frise har Armin Tuulse tolket⁴ som en skildring af korstoget mod Estland og Revalslaget med Andreas Sunesen som hovedperson. Denne mulighed kan ikke helt afvises, men så vidt jeg kan se, bygger professor Tuulses formodning bl. a. på en mistolkning af det midterste billedfelt, hvor jeg mener, at krigerne optræder fjendtligt over for ærkebispem. Hvis man vil kassere korstogsfortolkningen, er det mest nærliggende motiv Thomas a Becketts martyrium, selv om ærkebispem ikke bærer glorie.

I Højen findes bevaret et kort stykke af en rytterkampfrise, hvor to partier tydeligt er angivet ved forskellige skjoldmærker: det ene med krone, det andet med noget der kan være tang og hammer. Dette kunne antyde kristne og hedninge, eller kongsmænd og oprørere; da rytterne i øvrigt er udrustet med samme slags våben og skjolde, er den sidste løsning nok den rimeligste. Desværre er der her tale om, at kun så kort et stykke er bevaret af frisen, at en tolkning vil blive gæteri.

Anderledes stiller sagen sig for de tre sidste kampfriser med ryttere. Frisen i Ål blev fundet allerede i 1880-erne; her ses en centralt placeret borg, hvorfra en konge skuer ud over en myldrende kampplads til højre (øst), og en bannerbærende kriger ser ud til venstre. Her er der en lakune, men yderst i vest er bevaret tre stående krigere, placeret således at de meget vel kan have stået i en borg eller et tårn. Længst til højre fandtes endnu en borg. Denne komposition med en centralborg, hvorom kampen foregår, og en kulisserie-borg i hver ende af frisen genfandtes i 1960-erne i Hornslet, hvor den venstre kulisserie-borg, centralborgen og kampen *omkring* denne er bevaret, og i Skanderup, hvor der i dag ses det højre kulisserie-tårn, en voldsom kampscene og noget af centralborgen; længere mod vest fandtes spor af den øvrige del af kampen, men disse kunne ikke bevares. Selv om der således er en udtalt lighed i frisernes opbygning, er der ikke tale om, at disse tre monumenter, kan være malet af samme mand eller »skole«, ligesom der i skildringen af kampen er klare forskelle.

4 »Missionshistoria i Danmarks romanska kalkmåleri«. Fornvännen 1967 og Romansk konst i Norden. Stockholm 1968.



Det omtalte billede fra Sdr. Nørå på Fyn fra 1220-erne. Alle er enige om at den lysstråle, der i venstre halvdel af det store billedfelt rammer bispem, kommer fra Gud, – men er det en inspiration til korstog eller en indvielse til martyrium? Professor Tuulse mener, at den hvidklædte munk th. prædiker for krigerne midt i billedet, og så må soldaten med den spidse hue løfte hånden bejaende; men det kan også tydes at munken knæler for bispem og soldaten rækker hånden truende frem mod bispem. Feltet længst th. tyder Nørlund som angreb på »et hedensk alter eller bispem højsæde«; det afhænger om det hvide for neden er en bispemhue eller ej! Problemstillingen bliver ikke mere klar, ved at den lille mand nede i borten øjensynlig er ved at plukke druer (kalenderbillede for september måned), og derved viser at i hvert fald nogle af malerens forbilleder skal søges i de sydlige lande. Foto NM.

Denne ensartede opbygning, der klart udskiller de tre nævnte billeder fra Sdr. Nørå og Skibet, er et vægtigt argument for at tale om en fast tradition i udformningen af slige kampbilleder, og en sådan fasthed i tradition taler for, at det drejer sig om bibelske emner, hvilket atter naturligt vil sige gammeltestamentlige. I Ål er der i den øvre frise noget umotiveret anbragt et billede af kong David, og dette førte allerede Eigil Rothe⁵ ind på at søge motivet i Davids salmer eller hans kampe (Samuelsbøgerne), mens Poul Nør-

5 »Rytterkampbilledet i Aal samt andre middelalderlige Kampscener i danske Kirker«. Aarb. for nordisk Oldkyndighed 1908.

lund foreslog Makkabæernes krige⁶. Disse hypoteser blev fremført længe inden, man fik kendskab til de to andre friser; Søren Kaspersen har ved at inddrage dette nye materiale nået et tilsvarende resultat⁷ og henfører Ål-frisen til Davids kamp mod Absalon (2. Sam. 18. kap.) og – med en henvisning til Makkabæerbilledet i Poncé i Frankrig – mener han, at Hornslet-billedet kan være Judas Makkabæus' erobring af Efron (2. Makk. 12. kap.).

Henføringen til just disse bibelsteder kan vel diskuteres, men som negativt argument for den gammeltestamentlige tolkning tjener, at begge de stridende parter er ensartet udrustet med normanniske nøddehjelme og store trekantede skjolde. Hvis man ville afbilde korstogskampe, havde det vel været naturligt at give muhammedanerne det runde skjold, som man havde udmærket kendskab til, jfr. psychomachi-billedet i Tveje-Merløse.

Man kan ikke behandle noget af de tre sidstnævnte billeder isoleret; og før der måtte blive fundet billeder, som utvetydigt kan identificeres, kan man næppe tale om, at der er afbildet historiske scener i vore kalkmalerier; noget andet er, at både gralfremstilling og makkabæerkampe hører hjemme i korstogstidens ånd, og at manges mand, der drog på korstog eller blot på den farefulde pilgrimsfærd til Jerusalem, kan have følt sig som »en af Makkabæerne«, således som Jacob af Avesnes blev kaldt det – som påpeget af Otto Norn. Og vi ender da med at måtte karakterisere også disse billeder ikke som kilder til den politiske historie, men som illustrationer der bærer vidnesbyrd om middelalderens forestillingsverden.

Et andet punkt, der har været genstand for diskussion, er om man kan anvende stifterbillederne til belysning af kirkernes bygherre- og ejerforhold⁸. På de mest karakteristiske af de stifterbilleder, som stammer fra romansk tid, ser man en mand, stundom også en kvinde, der efter klædedragten at dømme må tilhøre stormandsklassen, række en kirkebygning frem mod Gud, som strækker sin velsignende hånd ud for at modtage den, således på det så ofte gengivne af »Asser Rig og fru Inge« fra Fjenneslev.

Det synes rimeligt, når man finder sådanne billeder – af praktisk talt samme alder som bygningen – at opfatte dem som udtryk for at vedkommende stormand har ladet kirken bygge. Her må dog bemærkes, at den frembårne kirke ofte ikke kan have haft nogen lighed med den byggede; at det ikke altid er den kirkebærende stormand, der modtager Guds velsignelse, og at det ikke har været muligt med sikkerhed at identificere personerne på stifterbil-

6 Nørlund og Lind, anf. arb. s. 168–69.

7 »Krig i kirkernes billedkunst« Berlingske Tidens kronik 6.9.1966.

8 Nørlund og Lind, anf. arb. kap. I.

Dette billede hvor herremanden rækker en lille enskibet, romansk kirke frem til Johannes Døber, findes på væggen i det højhvævede gotiske sydkapel til Ørslev kirke. Der er ingen tvivl om at rummet var overhvælvet, da billedet blev malet. Selv om der således ingen lighed er mellem den afbildede og den virkelige bygning, angiver hele fremstillingen manden som stifter, formentlig af kapellet, der var indviet til S. Hans. Når man som her benytter Magnus Petersens tegninger må man nøje kontrollere, at tegningen virkelig ligner kalkmaleriet – det gør den! Ørslev, V. Flakkebjerg h., Sorø a., 1325–50.



lederne. Således forestiller Fjenneslevbilledet formentlig Esbern Snare og hans frue, og ikke hans forældre. Det synes naturligt, at folk af så stor økonomisk evne og høj social position har spillet en fremtrædende rolle ved kirkebyggeri i sognet; men mere kan ikke siges med sikkerhed. Stifterbillederne er dog ikke det eneste argument i diskussionen. Herremandsgallerierne, der findes i flere romanske kirker, er et utvetydigt vidnesbyrd om, at herremanden har haft en ganske speciel indflydelse på bygningens udformning, så speciel at det for disse kirker må være rimeligt at betragte ham som bygherre; og når der så tillige findes stifterbillede, må det være legitimt at betragte dette som et billede af den kirkebyggende stormand. Hvad angår ejerforholdet, så kan en mand som eksempelvis Esbern Snare meget vel have betragtet Fjenneslev, Sæby og Kalundborg kirker mer eller mindre som sin ejendom, men efter hvad vi ved om de juridiske forhold, har kirkerne – med ganske få undtagelser – ikke været privatejendom, men en selvstændig juridisk person, vi kunne vel kalde det en selvejende institution, med *tutores* og provsten som »bestyrelse«.

At de romanske stifterbilleder sigter til kirkernes bygning sandsynliggøres af, at vi fra senromansk og gotisk tid kender stiftere, der ikke frembærer kirkebygning, men knæler i et hjørne af billedet, således i Brøndum og Brarup;

i sidstnævnte kirke er der endda ét stifterpar ved de senromanske billeder i apsis og et andet ved de højgotiske i koret. Disse stiftere må naturligt opfattes som givere af kalkmalerierne.

Herremændenes tilknytningsforhold til kirkerne fremgår endvidere af de talrige våbenskjolde, man finder afmalet. Både de store skjoldefriser (Sorø, Ringsted, Århus Vor Frue og Haderslev domkirke) og de små friser eller enkeltstående våbenskjolde, man finder i mange landsbykirker, regnes for donatorbilleder; og her gælder naturligt, at det er våbenene i sognekirkerne som angiver et lokalt tilhørsforhold, der kan have interesse for historikeren. Således har en i 1950-erne fundet frise i Billum meddelt os, at familien Juel (med stjerne) havde tilknytning til denne egn ca. 100 år tidligere end de skriftlige kilder nævner det⁹. De store klosterkirkers friser spænder derimod over et for vidtspredt klientel til at kunne give os oplysninger af samme værdi.

I mange kirker – især i Århus stift – finder vi bispens våben, ofte ledsaget af en indskrift med datering; herudaf kan hentes konkrete oplysninger om bygningens historie og navne på en del præster og provster. Man får et levende indtryk af den byggevirksomhed, der foregik med hvælvingsbyggeri og tilbygning i perioden 1449–1520, da Jens Iversen *Lange*, Ejler Madsen *Bølle* og Niels Clausen *Skade* var bisper i Århus.

Fra tiden efter reformationen, hvor kirkerne ejedes af herremanden, findes flere skjoldrækker, ikke for donatorer, men for herremandens og hans frues »sexten anner«; et genealogisk og adelshistorisk materiale, der ikke er benyttet nær nok.

Størst interesse har dette materiale jo for heraldikere, men for ret at kunne benytte det må man gøre sig tilblivelsen og overleveringen klar. Bedst be-lyst er frisen i Sorø Cistercienserkirke¹⁰; den er anlagt i 1290-erne formentlig i reklameøjemed, efter at donationerne fra klosterets store velgørerslæggt »Hviderne« var ebbet ud, og selv de ældste og bedst bevarede våbenskjolde kan altså kun vise, hvorledes man mange år efter de pågældende persons død mente, at deres våbenskjolde burde have set ud; bedre blev det ikke af, at den sidste abbed Henrik Tornekrans i 1515 lod frisen ommale og forny i lærd renæssanceånd. I de følgende århundreder fik den endnu nogle opmalinger, for i 1871–73 at blive bragt »tilbage til sin oprindelige skikkelse« af Jakob Korerup, en opgave som Korerup selv efterhånden erkendte var

9 A. Fabritius: Skjoldefrisen i Billum kirke. Fra Ribe Amt 1956.

10 L. Balslev: Sorø Kirke. Nationalmuseets blå bøger. 2. udg. 1966, og Danmarks Kirker, Sorø Amt.



Når to adelsvåbener er anbragt på hver side af Kristi Himmelfart i Førslev kirke, har vi lov at formode, at de pågældende har betalt for billederne eller er blandt kirkens velgørere. Finkenow-våbenet tv. identificeres af bispestaven og S. Olavs langøkse som tilhørende Niels Jakobsen Rusere, ærkebisp i Trondheim 1364–69, død i 1386, som ejede gods i sognet. Denne tidsbestemmelse henfører Moltke-våbenet med urfuglene til Fikke Moltke der ejede Skafterup i Fyrendal sogn i 1370-erne, ligesom det tjener til at datere billedet. Førslev, Ø. Flakkebjerg h., Sorø a.

umulig. Det må således fastslås, at kun for ganske enkelte våbeners vedkommende har Sorø-frisen værdi som middelalderkilde. Noget lignende gør sig gældende for frisen i Ringsted¹¹, hvor af kongevåbenerne kun det for Birger

11 Danmarks Kirker, Sorø Amt.

af Sverige er samtidigt; den lange frise for den sjællandske lavadel i 1400-tallet blev af Storck hugget ned og nymalet en meter højere oppe på væggen; kun et enkelt Krumpen-våben overlevede og kan nu ses i kirkens lille museum.

I 1920-erne fandt man i Vor Frue kirke i Århus (dominikanerkirke) endnu en frise; og denne synes at have undgået de to andres sørgelige skæbne. Ganske vist synes det, at de ældste våbener er malet på én gang og vil gribe langt tilbage i tiden med våben for den sagnagtige Svend Felding (Falling), men ellers kan man følge en successiv tilvækst, kendetegnet ved forskelle i skjoldenes og bogstavernes form, således at man her har en række våbener fra ca. 1340 til ca. 1520, der kan betegnes som samtidige heraldiske kilder.

På tilsvarende måde må man søge at vurdere de mange enkelte skjolde og småfriser i landsbykirkerne: har de været genstand for op- eller ommaling? Og hvis dette ikke er tilfældet, kan man da datere dem ud fra indre kriterier (skjoldes og bogstavets form; bygningens historie; samhörighed med andre kalkmalerier i kirken). Hvis denne analyse giver et tilfredsstillende resultat, har man en uvurderlig heraldisk kilde ikke blot samtidig, men *in situ*. Der er foruden de nævnte eksempler i de sidste år kommet meget interessante ting frem f. eks. i Kirke Såby og Glesborg, hvorved man kan komme »bagom« de professionelle renæssance-våbenmalere.

Ligesom studiet af de enkelte våbenskjolde i friserne og andetsteds kan øge heraldikernes detailviden, således kan de mange øvrige detaljer i malerierne tjene ikke alene til illustration, men ligefrem til kilde for genstandes anvendelse eller til identifikation af middelalderarkæologiske fund.

For mange af de fund af husgeråd, der i dag gøres ved byudgravninger, er de talrige bordscener (nadveren, måltidet i Emmaus, den rige mand) til stor hjælp for identifikationen af forskellige former for bægre, skærebretter og bordknive. Tilsvarende er kalkmalerierne vor mest righoldige kilde til klædedagts historie, til ridetøj og sadler, til forekomsten af skorstene, vejrhaner og storkereder på hustage.

Genstandenes funktion illustreres på anskuelig måde: hvorledes håndrok og håndten bruges (den spindende Eva); hvordan man hænger en rundbundet gryde op i kedelkrogen (konen der laver mad, Elmelunde); hvorledes bruges en ildvifte (Josef, som laver suppe julenat); at høste med segl (det hastigt voksende sædekorn); hvordan spænder man en armbrøst (S. Sebastians martyrium) osv. Alt dette kan selvfølgelig være ting, man vel nok vidste i forvejen, men det er af værdi at have daterede illustrationer, 4–600 år gamle. Men til gengæld må man indrømme, at maleren ikke altid har været lige er-



Josef smager på suppen julenat. Vi må finde os i, at den store krukke eller gryde svæver frit i luften, og at stolen øjensynligt kun har to ben. Men kogeringen i bålet viser os hvordan problemet k u n n e løses, at anbringe en rundbundet gryde på et åbent ildsted; vi kan vel også regne med konstruktionen i de dele af stolen, vi kan se. Vi får præsenteret en ildvifte, en ransel og et par støvletter, fra ca. 1480. Elmelunde på Møn.

faren i køkkengrejets eller våbnenes rette brug. I Hyllested vender takkerne på kedelkrogen den gale vej; i Elmelunde bærer en i øvrigt højrehåndet krigers sit store slagsværd i højre side, og i Mørkøv spænder soldaten armbrøsten helt forkert. For Mørkøvbilledet gælder, at det er af meget dårlig kvalitet, og det formenes, at maleren ganske simpelt har byttet om på en bueskyttes bevægelser og en armbrøstskyttes; i Elmelunde ville man slet ikke kunne se det pragtfulde sværd, hvis det var blevet anbragt ved venstre side. Man må altså ud fra sin øvrige viden udøve en funktionel kritik over for nogle af billedernes oplysninger.

Der findes flere tilfælde, hvor man har afbildninger af en genstand, man kender fra andre lande, fra skriftlig omtale eller fra senere tider. Problemet må da rejse sig, om man kan benytte kalkmaleriet som indicium for, at vedkommende genstand har været kendt og anvendt i Danmark på det tidspunkt



Hvor meget kan vi stole på udseendet af Isefjordsværkstedets krigskarle? Forreste rytters store krumsværd af falcion-type kendes, men ikke i den størrelse, det er normalt meget mindre; også hellebarden (en »goeden-dag») er kendt, men aldrig som kortskaftet ryttervåben. De underligt bagudbøjede hjelme er enten fri fantasi eller fortegnede opslåede visirer. Når man ser på den tåbelige måde rytterne holder i tøjlen og har foden i bøjlen, mister man enhver tiltro til billedets kildeværdi og bliver også skeptisk over for seletøjets store flæser og bjælder. Th. en illustration af landbrug i middelalderen; at manden sår, samtidig med at drengen skærer kornet og konen binder det i neg er noget der hører med til den legende der fortælles. Reerslev, Tune h., Københavns a., ca. 1450.

maleriet kan dateres til. Et ret så hårdt argument vil være, at når genstanden findes på et kalkmaleri i Danmark, har den eo ipso været kendt! Dette er vel ikke til at komme uden om og kan være interessant nok for en registratur over hyppigheden af vedkommende genstands forekomst; men for at skønne om genstanden har været i brug her i landet, må man anlægge en anden vurdering.

Der kan ikke skønnes ud fra hyppighed alene, men tillige efter i hvor høj grad den afbildede scene er præget af forlæg og fast tradition. Genstandene vil ofte være i hænderne på bipersoner, og man må tage med i vurderingen, hvor ophøjede og traditionelt afbildede disse bipersoner er; derfor kan der eksempelvis næppe regnes med, at man i Danmark har anvendt det store S-bøjede blæseinstrument, hvormed englens om Kristi trone indvarsler

dommedag, selv om just denne aerofon er blandt de hyppigst viste musikinstrumenter. På andre billeder, der er ligeså hellige i emne og traditionsbundne i komposition (Jesu lidelseshistorie), er bipersonerne, soldaterne tegnet meget mere dagligdags, og når man her gang på gang finder dem bevæbnet med den langskaftede luzerner-hammer, har man lov at formene, at dette våben har været velkendt i Skandinavien, selv om man ikke har en eneste overleveret af sikker nordisk proveniens. I denne vurdering indgår selvfølgelig vor viden om de mange tyske landsknægte, som deltog i de nordiske krige ca. 1450 til ca. 1550.

Denne viden udefra må man ofte benytte ved vurdering af en afbildning, som er den eneste af sin art. Eksemplet er den fint tegnede damesadel fra ca. 1325, der findes i Ørslev; selv om der ingen damesadler findes bevaret fra 1300-tallet, er det såre sandsynligt, ja vel givet, at de har været benyttet, og det er da fuldt legitimt at anvende Ørslev-billedet som bekræftelse herpå.

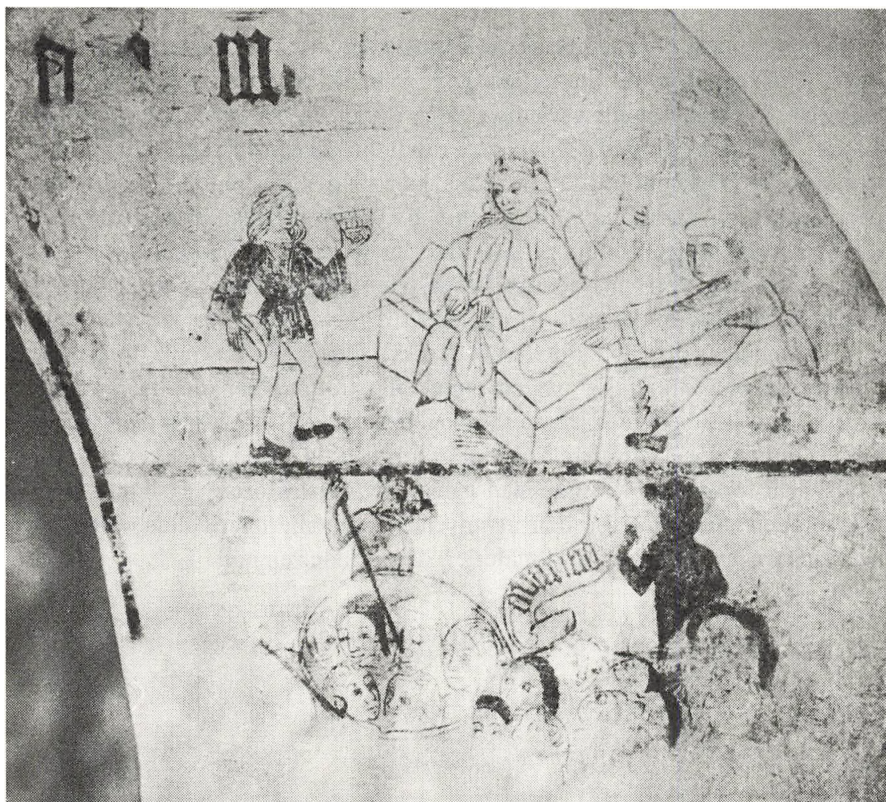
I mange tilfælde vil man stå midt imellem. Det er ikke sikkert, at man i 1560-erne har anvendt alle de 31 musikinstrumenter Rynkeby-englene sidder med, men det er muligt; ej heller kan vi sige, hvilke der har været velkendte og hvilke ikke. Det er ikke sikkert, at vi har haft let, armbrøstbevæbnet rytteri i Danmark i 1474; men hvis vi har haft sådanne ryttere, har vi lov at formene, at de har set ud som på billedet i Jetsmark. Man må hver gang underkaste den oplysning, kalkmaleriet giver os om en genstands funktion og forekomst, en vurdering som må bygge på vort kendskab til kunstnerens malemåde, forlæg og tradition, om det er dagligdags ting eller ej og endelig på sandsynligheden – dikteret af vort øvrige kendskab til genstanden.

Da der ikke er tale om, at kalkmalerierne afbilder egentlig historiske begivenheder, kan de ikke betegnes som *kilde* i gængs forstand, og det er vel tvivlsomt om man over for dette materiale burde anvende den historiske terminologi. Det væld af oplysninger man kan hente ud af kalkmalerierne angående næsten et hvilket som helst kulturhistorisk emne, kunne man opdele i *rene illustrationer*, der gives af billedet i dets helhed, komposition og sceniske detaljer (eks.: Skolebilledet fra Tuse), *konkrete vidnesbyrd*, som tjener til identifikation af en genstand, dens funktion og forekomst (eks.: damesadlen) og de *indirekte vidnesbyrd* om forestillingsverden eller kunstneriske og kulturelle forbindelser. Tilbage står de mange billeder af heraldisk indhold og måske stifterbillederne; de er malet for at give en bestemt oplysning, og for mig at se tjener de stadig dette formål, så her kunne der være tale om at benytte ordet *kilde*.

*



Har man raflet »7« i 1350? De tre terninger, som indgår i Jesu lidelsesredskaber, står på det ret så høje slag »7 med 6« – men det kan jo også blot bero på at maleren ville vise tre forskellige antal øjne. Birkerød, Frederiksborg a., 1325–50.



Dette billede af forbrydelse og straf er mest interessant ved den tydelige afbildning af et stavbæger, af den slags som kendes fra middelalderarkæologiske fund i vore byer. Jørnlunde, Frederiksborg a., nu på NM, ca. 1500. Se Mogens Bencard: »Stavbægre« i Mark og Montre 1969.

Hvordan kan man i praksis benytte dette så meget store materiale?

Billedarkivet på Nationalmuseets 2. afdeling rummer fotografier af de fleste af landets kalkmalerier, men samlingen er ikke komplet. Samme sted findes en kalkmaleri-registrant udarbejdet af Kirkehistorisk Institut; men da denne for det nuværende kongeriges vedkommende bygger på museets fotografier, har den de samme mangler; for Skånes vedkommende har Kirkehistorisk Institut ladet foretage en systematisk gennemfotografering af kirkerne, og for dette område er registranten dækkende.

Politikens håndbog »Jeg ser på kalkmalerier« (2. udg. 1970) har tilstræbt at beskrive alle landets kalkmalerier; men også her er der forglemmelser, og endvidere beskrives kun de billeder, der kan ses ned i kirkerne i dag.

Problemet for den, som ønsker at benytte registrant eller håndbog, er vel først og fremmest et registreringsspørgsmål, der atter afhænger af hvad man søger. Skal det være en illustration af en bibelsk scene, er det meget let, da begge har just disse indgangsværdier. Men drejer det sig om en scene fra dagliglivet, må man normalt gå omvejen rundt om den bibelske scene, som indeholder det søgte motiv; eksempelvis kan man ikke finde *værtshusscener*, men må slå op under *måltidet i Emmaus* – her har håndbogen dog ordet *borddækning*. Værre endnu er det, hvis man søger en enkelt ting, f. eks. *bægre*, hvor man først må »tænke i« måltider eller borddækning, og derefter i registranten søge under *nadver, måltidet i Emmaus, den rige mand, brylluppet i Kana* uden dog at kunne være sikker på at have fået alle bægre med.

Hvis det blot drejer sig om en enkelt illustration, kan det manges gang være nemmest at søge til de værker og bøger, som i forvejen har benyttet kalkmalerier som illustrationsmateriale, foruden de almindeligt kendte kunst- og kulturhistoriske værker bør man nævne »Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder«, der foruden at anvende kalkmalerier til illustration hyppigt i teksten har henvisning til malerier, der afbilder emnet.

Register over nævnte kirker med henvisninger efter Trap

- Bellinge, Odense h., Odense a.
 Billum, V. Horne h., Ribe a.
 Brarup, Falster n. h., Maribo a.
 Bregninge, Skippinge h., Holbæk a.
 Brøndum, Skads h., Ribe a.
 Elmelunde, Mønbo h., Præstø a.
 Fjenneslev, Alsted h., Sorø a.
 Gimlinge, V. Flakkebjerg h., Sorø a.
 Gislinge, Tuse h., Holbæk a.
 Glesborg, Djurs n. h., Randers a.
 Haderslev domkirke
 Helsingør Marielkirke
 – Karmeliterkloster
 Hornslet, Ø. Lisbjerg h., Randers a.
 Hyllested, Djurs s. h., Randers a.
 Højen, Jerlev h., Vejle a.
 Hørve, Ods h., Holbæk a.
 Jetsmark, Hvetbo h., Hjørring a.
 Jørlunde, Lyng-Frederiksborg h.,
 Frederiksborg a.
 Kalundborg
 Kirke Såby, Voldborg h., Københavns a.
 Kirkerup, Sømme h., Københavns a.
 Lyng, Lyng-Frederiksborg h.,
 Frederiksborg a.
 Mørkøv, Tuse h., Holbæk a.
 Nr. Herlev, Lyng-Frederiksborg h.,
 Frederiksborg a.
 Ottestrup, Slagelse h., Sorø a.
 Over Dråby, Horns h., Frederiksborg a.
 Reerslev, Tune h., Københavns a.
 Ringsted
 Rynkeby, Bjerge h., Odense a.
 Skamstrup, Tuse h., Holbæk a.
 Skanderup = Skanderborg gl. kirke
 Skibby, Horns h., Frederiksborg a.
 Skibet, Tørrild h., Vejle a.
 Smørum, Smørum h., Københavns a.
 Sorø
 Sulsted, Kær h., Ålborg a.
 Sværdborg, Hammer h., Præstø a.
 Sæby
 Sæby, Løve h., Holbæk a.
 Sdr. Nærrå, Åsum h., Odense a.
 Tuse, Tuse h., Holbæk a.
 Tågerup, Fuglse h., Maribo a.
 Undløse, Merløse h., Holbæk a.
 Veggerløse, Falster s. h., Maribo a.
 Vigersted, Ringsted h., Sorø a.
 Vinderslev, Lynggård h., Viborg a.
 Viskinge, Skippinge h., Holbæk a.
 Vrangstrup, Tybjerg h., Præstø a.
 Vrå, Børglum h., Hjørring a.
 Ørslev, V. Flakkebjerg h., Sorø a.
 Ål, V. Horne h., Ribe a.
 Århus domkirke
 Århus, Vor Frue

Hvor ikke andet er oplyst, er billederne taget af artiklens forfatter.

Tradition og nyindstilling ved benyttelsen af kilder til dansk landbohistorie

AF FRIDLEV SKRUBBELTRANG

En række væsentlige faktorer for opfattelsen af den landbohistoriske udvikling i Danmark fra det 17. til det 19. århundrede er: antallet af landbrug – og disses størrelse, foldudbyttet, afgiftsforholdene, bondens sociale status og forholdet mellem bonde og godsejer. Det er disse problemer, universitetslektor, dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang vurderer, idet han viser muligheder og antyder veje for ny landbohistorisk forskning. Artiklen er baseret på et foredrag forfatteren holdt i Historisk Samfund i København i december 1969.

I stedet for at tale om et enkelt afrundet emne indenfor landbohistorien har jeg valgt at rette søgelyset mod nogle af de emner, man naturligt må beskæftige sig med, hvis man vil nå til nye resultater, eventuelt få bekræftet eller udbygget nogle af de gamle på dette felt. Tiden er for kort til, at jeg kan nå stort andet end at »røre ved« en række problemer, men jeg har det håb, at måske netop den knappe og utilstrækkelige behandling kan virke inciterende eller fremkalde kritiske reaktioner, der naturligvis ikke behøver at være af »reaktionær« eller »traditionel« natur.

Når jeg har sat »tradition« ind i titlen på mit foredrag, er det ikke just for at gendrive nogle forældede opfattelser eller for at rette op på skæve antagelser. Jeg vil egentlig kun advare mod, at der skal gå tradition i den nuværende eller fremtidige forskning på områder, hvor vi kun er nået et lille stykke ad vejen, som jeg mener det er tilfældet med landbohistorien, hvor endnu alt for få har arbejdet med hovedproblemer i en større sammenhæng.

Til indledning vil jeg opholde mig lidt ved en »tradition«, der vel ikke betyder meget mellem faghistorikere, men til gengæld gennem generationer har betydet noget for den brede befolkning. Altså *træhesten*. Da Gunnar Olsen i 1960 havde skrevet »Træhesten, hundehullet og den spanske kappe«, mente han vistnok, som rimeligt var, at have forstødt dette stationære ridedyr

fra dets fornemme placering som bondeundertrykkelsens traditionelle symbol. Men hvad skete? Alle disse fakta plus en del sagnagtig beretning vakte kære barndoms minder om historiefortælling, endog hos en del anmeldere, og denne grimme hest, som ikke engang findes på museer, blev snarest mere nærværende og betydningsfuld end før, skønt de fleste udsagn reducerede den som strafferedskab.

Et par kildesteder til afklaring af problemet træhesten: Da en 70-årig bonde på Jomfruens Egede i december 1731 døde, efter at godsejeren havde ladet ham ride træhesten nogle timer daglig flere dage i træk, idømte højesteret denne godsejer, kaptajn Poulsen, 100 rd. i erstatning til bondens enke og 300 rd. i bøde til kongens kasse. Flere dommere var stemt for bøder på 1000–3000 rd., én ville have godsejeren dømt fra livet eller han skulle i det mindste miste det privilegium af hals- og håndsret over sit jordegods, som han havde »så umenneskeligen misbrugt«. Måske døde bonden ikke af selve mishandlingen, men træhesten var en ganske urimelig straf for en skatte-restance.

På Sorø akademis gods blev 1737–77 ialt 40–50 mand straffet for skovtyveri med træhesteridt, tilsammen fik de henved 200 timer, men straffen forekom kun i 10 af de 40 år og efter 1777 slet ikke. Det stemmer med, at skovforordningen af 1781 ikke nævner træhestestraf. Den findes derimod i udkastet til en aldrig udstedt stor forordning fra 1768–69, hvorefter godsejere og deres fuldmægtige ikke må ilde medhandle bønder for »små forseelser, hvorpå straf bør følge«, men i stedet for hug og slag kan sætte dem på »1 à 2 dages vand og brød eller 1 à 2 timer at bære den spanske kappe eller ride træhest uden nogen tyngsel ved benene«.

Der var åbenbart tradition for, at der ved sjællandske herregårde skulle stå en træhest. Ellers er det ret uforståeligt, at den yderst bondevenlige baron M. H. Løvenskiold til Løvenborg så sent som i februar 1787 godkendte en tømmer-regning på en træhest. Men kvitteringen findes! – 5 måneder senere forbød fæsteloven af 1787 »den fra gammel tid af indførte og af en del godsejere eller deres forvaltere endnu brugelige omgangsmåde: på egen hånd at lade bønderne straffe med træhesten, halsjernet etc.« Ordene – og påstanden – er juristen Chr. Colbjørnsens. De reformvenlige godsejere i den store landbokommission synes ikke at have udtalt sig herom.

Træhesten var eller skulle være en mild afstraffelse, der kunne afkøle opsætsige bønder og gøre dem groft til grin. Men o. 1780 kunne det gå helt anderledes. På Fuirendal kom det år en bonde til forvalteren og forlangte hjælp til en hest, men fik afslag, og der fulgte skænderi og håndgribeligheder. Forvalteren fik dog hjælp til at sætte bonden på træhesten. »Men så snart jeg vendte mig – beretter forvalteren – da jeg ikke kunne blive hos ham for

onde ord, han for alle folk på gården udøsede over mig – stod han af hesten og gik hen til tærskerne, hvorfor jeg måtte lade ham gå for ikke at underkaste mig større fortrædeligheder . . .«

Til afveksling fra de mange ynkelige bønder på en senere tids fremstillinger af træhesten – lige til ham på soklen af Willumsens Hørup-statue – kunne man godt ønske en tegning af bonden på Fuirendal, der respektløst sparkede træhesten af sig og gik sin vej.

Den danske bondestand gik ikke til grunde, fordi måske et par procent af bønderne kom på træhesten nogle timer af deres liv. Det er vanskeligere at forstå, endside bevise, at det 17. og 18. århundredes bønder kunne leve af deres (i vore øjne) slet dyrkede jorder, der for tusinder af gårdmænds vedkommende ikke var større end husmandslodder i det 20. årh.

Problemet bliver ikke lettere ved, at vi nok må regne med betydeligt flere landbofamilier end tidligere antaget. Aksel Lassen har i »Fald og fremgang« beregnet befolkningsudviklingen i kongeriget fra o. 1660, der ganske vist var et lavpunkt, til en fordobling i de 100 år frem til 1760. Selv om der ikke er helt sikre holdepunkter for alle beregninger, var stigningen givetvis stor. Også 50–75 pct. vil give noget at tænke på, når man jo uundgåeligt må se det i forhold til 1) *antallet af landbrug og deres størrelse*, 2) *landbrugsproduktionen*.

Vi ved mest om det første, antallet, men ikke nok. Det var prisværdigt, at J. A. Fridericia i Hist. Tidsskrift 6. rk. II (o. 1890) forsøgte at sammenstykke antallet af jordbrug fra præsteindberetninger, matrikler m. v. i perioden 1651–62 og sammenligne dem med gårdantallet i matriklen af 1688, som han kendte det fra en ekstrakt. Da Henrik Pedersens »De danske landbrug 1688« udkom i 1928, viste det sig endda, at Fridericias kompilerede jordbrugsantal, når Bornholm fraregnes, svarede til H. Pedersens på ½ pct. nær. Det ser så smukt ud på papiret, at det næsten er hjerteløst at gøre opmærksom på, at det dog ikke *er* de samme brug. Og at hverken jordbrugs- eller gårdbrugs-statistikken *kan* være rigtig.

Jeg vil ikke her tage problemet op i dets helhed, men for Fridericias vedkommende er det iøjnefaldende, at antal gårde og antal »mindre jordbrug« viser sig at være to meget uensartede grupper, når man sammenligner dem herred for herred; og hvor man med held kan lægge materialet fra landmålingstiden ved siden, kommer man ofte ud for overraskelser. Endelig må man gøre sig klart, at Henrik Pedersen med sin »moderne« grænse mellem gårde og huse, nemlig 1 td. hartkorn efter den ny matrikel (1688), ophøjede adskillige »mindre brug« (bol, gårdsæder) til gårde, men samtidig nedstødte andre til hus-gruppen. At denne i mange, ja de fleste egne er meget vilkårligt repræsenteret i kilderne, kan næppe være historikere ubekendt, og jeg skal

ikke her gå nærmere ind på det problem, som især de jordløse huse i ældre tid er.

Hvad *gårdene* angår, kan man undres over, at Henrik Pedersen ikke fulgte markbøgernes som regel tydelige angivelser og fastslog, at antallet af *gårdbrugere* i Jylland lå mere end 20 pct. højere end det i matriklen anførte antal gårde, hvoraf mange forlængst *var* delt i to, undertiden flere. Det *kan* skyldes, at statistikerens ville have klare linier, og dem gav *matriklen* tilsyneladende, mens det langtfra altid efter markbøgerne kunne afgøres, om en gård virkelig var 1) delt i to (sjældnere flere) brug eller 2) blev drevet i fællesskab af et par mand, der dog ofte havde hver sin bolig. En lidt senere tids fæstebreve viser, at *gårdfællesskab* kunne have forskellige former. Og selv om det især var middelstore eller lidt større gårde, der havde mere end én bruger, kan man ikke helt se bort fra, at en del dobbelt-besatte gårde ville komme ned under 1 td. hrtk. pr. bruger, hvad der muligvis også har generet statistikerens.

Jeg vil senere i en afhandling komme nærmere ind på disse forhold, men det skal bemærkes, at forskydningerne m. h. t. gård- og gårdbrugerantal ikke betyder meget på øerne, navnlig ikke på den sjællandske øgruppe, hvor antallet af nedlagte bøndergårde voksede mest. *Ødegårde* var mange slags. Det går måske an at minde om, at de nu og da også kunne tjene befolkningstilvæksten, idet de ikke sjældent, foreløbigt eller varigt, gav husly til flere husmænd eller innsiddere.

Vender vi tilbage til det alvorlige problem: hvordan der blev brød til den voksende landbefolkning, er jo agerdyrkning og anden *landbrugsproduktion* i søgelyset. Det er godt, ja også nødvendigt, at nogle forskere tager sig af driftssystemerne og sammenligner, så vidt muligt, arealer og deres udnyttelse til forskellige tidspunkter, og fremfor alt er markbøgerne her den rige kilde. Flere gode lokalhistoriske undersøgelser er, hvad man må håbe på!

Nyopdyrkning var sikkert en vigtig sag langt tilbage i tiden, indenfor bymarkerne men også på hede og overdrev. Rundt i Jylland er der »Hedeby«er og »små boliger mestendels nyligen opbrudt og indtagen af heden«, for at citere en af præsteindberetningerne. Der er egne, hvor kampen står mellem opdyrkingen, der udvider jordbrugen arealer, og sandflugten, der lægger øde. Præsten Mikkel Hansen i Oksby har i sin indberetning 1651 følgende ejendommelige notat: »Mærk, kjære læserer, at de som i gamle dage var *boele*, som mig af gammel folk er berettet, kaldes nu *gårde* mesteparten . . . og mange iblandt dem så'r intet rug eller vintersæd og en fjerne byg eller vårsæd, thi sandet ligger ind i deris gårde over deris kålgårde til deris huse, så mange af deris huse er afløst, haver intet uden tofter at bruge«.

Længere inde i landet og østpå var der vel som oftest mere at vinde end at

tabe. Markbogen fra Hårby i Venge sogn på Skanderborgegnen kan på mange sider berette statistisk om, hvad bønderne i en landsby har »oppløjet af heden«, et areal på størrelse med én af de gamle bymarker. Ikke så givtigt endnu, naturligvis; de fleste af de (vistnok gennem flere årtier) opbrudte hedejorder krævede lang hvile, nogle ville måske springe i lyng igen – alligevel, man skal ikke allevegne frem til reformtid og det 19. århundrede for at finde den store lokale nyopdyrkning. Og ifølge samvittighedsfuldt indberettende præster forekommer der ret ofte midt i det 17. århundrede, ja tidligere, »nogle nye bøgger, afbøgger og huse, som haver nogen sæd, kan dog ikke regnes for halve gårde eller bol«. Nej, men i 1680-erne er der adskillige, som *kan*. Forarbejderne til matriklen af 1688 sammenholdt med præsteindberetningerne i 1650-erne vidner stedvis om landbrug, hvis dyrkningsværdi er væsentligt forøget på få årtier.

Arealudvidelser kender man også i det 18. århundrede. Her vil jeg blot minde om Rise Hansen og Steensbergs 3 sjællandske landsbyer i »Jordfordeling og udskiftning«, der viser større eller mindre udvidelser fra 1680-erne til 1768. Men det synes at batte for lidt, hvis man ikke samtidig tør regne med et stigende *foldudbytte*. Kan man nu *det*?

Tilsyneladende ja, nemlig hvis man vil gå ud fra *hovedgårdene*, der her giver langt det største kildemateriale, og frejdigt sammenholder de foldtal, Gunnar Olsen fandt frem til for kronens ladegårde 1610–59, med de foldudbytter, der opgives eller kan beregnes på en del godser i det 18. århundrede, i sidste tilfælde i hvert fald på grundlag af udsædsopmålinger og tærskningsresultater. De antyder en fordobling af udbyttet på ca. 150 år.

Men hvordan forholder det sig med lensregnskaberne opgivelser? – Gunnar Olsen mente ikke, der var større forskel på de opmålte kvanta sædekorn og det, der faktisk blev sået. Måske ikke. Men det var vel ikke for intet, når en lidt senere tids ridefoged-instrukser formanede til kontrol med, at såkornet virkelig kom i jorden og ikke blev ædt af hovbøndernes heste eller verfet i et vandhul. M. h. t. høsten er der risiko for, at ikke blot havre, men også en betydelig mængde anden sæd blev skåret i hakkelse eller høstet grøn. – Det er muligt, at selve regnskaberne på adskillige punkter svigter. Lensmændene havde vel en ikke ringe interesse i at fremstille godsdriftens vanskeligheder som større end de reelt var. Der kan have udviklet sig en tradition på dette felt, måske ikke helt forskelligt fra hvad man har hørt om en senere tids selvangivelser, ja måske kan der være tale om en art stiltiende godkendte »fradragsregler«? Jeg tilstår gerne, at jeg ikke har speciel indsigt, men det er sikkert nødvendigt at se kritisk på disse forhold.

Fra de om ved 85 pct. af landets jord, som *bønder* havde i fæste, kom jo det helt overvejende høstudbytte. Bondeskifter giver i reglen ret mangel-

fulde oplysninger om foldudbytte (enten efter vurdering eller ved, at man kan sammenregne, hvad der anføres som udsæd, tiende, arveparter o. s. v.), men på Sjælland ser det ud til, at foldudbyttet på bønderjorder før 1650 er anslået til henved det dobbelte af, hvad Gunnar Olsen fandt på kronens ladegårde. Det vidner vel også om et pålideligt skøn over forventet høstudbytte (kort før høst), når ager-vurderingen på samme brug kan variere fra et par fold byg til 9 fold. – Der bør også for det 18. århundrede fremdrages mere, om muligt fra flere kilder, før vi endeligt kan revidere Falbe Hansen og andre på dette vigtige punkt. Men det vil ikke overraske mig, om man f. eks. på Sjælland konstaterer en stigning i foldudbyttet fra gennemsnitligt ca. 4 omkring 1650 til 5 fold godt 100 år senere. – Faktisk levede danske gårdbrugere ganske godt i 1760-erne, mens en stor del af den voksende husmandsbefolkning utvivlsomt befandt sig på sultegrænsen eller derunder. Det er for nutidsmennesker nærmest ufatteligt, at en bondebefolkning på 600–700.000 skulle have klaret sig uden et større høstudbytte, end kilderne oftest antyder.

Hvad angår *husdyrholdet* – erhvervsforhold, som jeg forsøgsvis har behandlet – synes bondeskifter og synsforretninger fra en del godser at kunne underbygge formodningen om, at den produktive besætning (navnlig hornkvæget) var talrigere og mere værdifuld end tidligere antaget (Christensen-Hørsholm, Falbe Hansen m. fl.). Der *er* en væsentlig forskel på, om der normalt har været 3–4 malkekøer pr. gård eller kun ca. 2. Men kvægstallet reducerede i perioder besætningerne voldsomt. M. h. t. husdyrproduktion var der næppe megen fremgang siden det 17. århundrede, der utvivlsomt bragte et tilbageslag i forhold til det 16. århundrede.

Overfor fæstebondens temmelig uberegnelige indtægter fra mark og stald står hans *afgifter*, som tilsyneladende langt bedre kan bestemmes: indfæstning, landgilde og i reglen arbejdsydelser (hoveri), dertil skatter og tiender, som også for en stor del gik om ad godsejeren. Det er naturligvis nødvendigt at gå til kilder som lensregnskaber, andre regnskaber, jordebøger, fæsteprotokoller, skifteforretninger, hoverireglementer og -efterretninger m. fl. Titusinder af bønders forhold kan belyses, men kilderne er ikke i alle henseender anvendelige. Det er – for blot at anføre et eksempel – bemærkelsesværdigt, at godsejernes generalhoverireglementer fra 1769–71 indeholder pålidelige tal for mange tusinde bønders landgilde i penge, korn og småredsel, endvidere eventuelle hoveripenge, samt værdifulde oplysninger om hovedgårds- og bymarker, men de giver derimod helt usikre tal for udsæd og høavl, ligesom det faktisk udførte hoveri ikke kan bestemmes, men kun hvor meget godsejeren ville sikre sig ved det påbudte reglement.

Det er uoverkommeligt at gå videre med kildeproblemerne her. Men i til-

lid til, at man stoler på, at hvad jeg nu skitserer har bund i kilderne, vil jeg give emnet en drejning og kort gøre rede for min opfattelse af en hovedside af dansk landbohistorie fra det 17. til det 19. århundrede.

Forholdet mellem godsejer og fæstebonde er en kompliceret sag, der kun dårligt illustreres ved træhest-symbolet, og hvor heller ikke vornedskab og stavnsbånd dækker det centrale i det herskende godssystem. Ganske vist, vornedskabet forringede utvivlsomt østdanske bønders kår gennem århundreder, men den kortvarige stavnsbåndsperiode hindrede ikke en vis økonomisk fremgang for bondestanden i alle landsdele o. 1750, måske endda af størst betydning på Sjælland. Og naturligvis var det meget vigtigt, at den store reformperiode så hurtigt fejede stavnsbåndet af vejen, så udviklingsbanen i det 19. århundrede i den henseende var fri.

Når man på flere generationers afstand skal bedømme fæstebøndernes stilling, kan selv historikeren af faget vel ikke undgå at se datidens forhold med nutidsøjne. Måske er det mest fascinerende ved historie – for de fleste – oplevelsen af *fjerne* samfundstilstande, som man kan more sig eller korse sig over, alt efter emne og oplæg, uden at engagere sig stærkt. Idealet – som vi historikere aldrig helt kan nå – må dog være at forstå enhver tid ud fra dens egne forudsætninger, så vidt muligt opleve datidssamfundet indefra, se det som det fungerede efter den tids begreb. Det betyder ikke »ja og amen« til alt, hvad der gik for sig, men bedre indsigt i de sociale sammenhænge. Vi må jo bl. a. regne med de store *standsforskel* som en absolut realitet langt frem i det 19. århundrede, i det 17.–18. var de noget helt selvfølgelig både for bønder og nådigherrer, de afgjort bondevenlige godsejere på ingen måde undtaget. Landboreformerne gav bønderne mere personlig frihed, bedre retsbeskyttelse og erhvervsvilkår – javel, men praktisk talt kun inden for deres egen stand, hvor afstanden mellem gårdmænd og husmænd gennemgående voksede, samtidig med at det sociale svælg mellem bønder og størsteparten af den stærkt lagdelte godsejerstand blev bevaret.

Standsforskellen og den langvarige afhængighed medførte ikke lutter respektfuld underdanighed. Bondesamfundet beholdt en vis indre selvstændighed, hvad enten den gav sig udslag i godt fællesskab i landsbyerne (som eftertiden nok har prist lidt rigeligt, skønt herskabet havde en finger med i spillet også der), eller i stridigheder med andre landsbyers og andre godsers bønder om hegn og græsningsrettigheder m. v. Nu og da vendte bondesammenholdet sig også mod herskabet, der sikkert ofte kom ud for en uskånsom karakteristisk mand og mand imellem. Ikke altid p. gr. a. uvilje, endsige had. Man må også forestille sig bønder, der ynkede deres arme herskab, når det var tynget af gæld eller havde andre sorger, f. eks. genvordigheder i den

retning, som antydes i Wessels »Herremanden«. De var jo dog alle mennesker for Vorherre, *hver* i sin »stand og kald«, som Kingo forkyndte.

Disse bemærkninger er ikke et forsvar for *godssystemet* som noget i alle måder tåleligt for fæstebønderne. Det var det *ikke*. De fik at mærke, at herskerne ejede indtægtskilderne og måtte gøre sig godset så nyttigt, som de ville og kunne. End ikke begrænsningerne – som fra 1682 forbudet mod at nedlægge bøndergårde – var holdbare, men kunne ophæves eller omgås. Godsejerne havde fat i den lange ende, de *kunne* stramme afgiftskravene til det uudholdelige – det kunne de for resten også *efter* de store landboreformer, men da havde gårdbrugerne i reglen større modstandskraft og evne til påtale. »Vil vore jordrotter være onde, da har de lejlighed dertil, just det er vort landvæsens svare brøst«, skrev Tyge Rothe kort før 1788. Og selv om jordrotterne var »gode«, virkede »systemet« alligevel, hvad der kan nævnes eksempler på netop op imod den store reformtid. Hårde godsforvaltere (ridfogder) kan have forværret tilstandene på nogle godser, andre har snarere lempet forholdene, ikke blot af årsager, som Jeppe på Bjerget antydede, men fordi de var kloge og måske endda bondevenlige godsfunktionærer.

Bortset fra de menneskelige faktorer, som kun nu og da ligger klart for dagen, må forholdet godsejer-fæstebonde vurderes ud fra, hvad hver af parterne bevisligt fik ud af det: godsejerne gennem deres *indtægter* af bøndergodset, i penge og naturalydelser, bønderne ved den *tryghed* de kunne opnå som fæstere.

Naturligvis er det vigtigt med undersøgelser vedrørende *fæsternes afgifter*: indfæstning, landgilde, arbejdspræstationer (evt. hoveripenge), endvidere skatter og tiender, mulige aftægtsydelser m. v. Men afgørende er i virkeligheden forholdet mellem disse forskellige ydelser, der kunne variere stærkt fra periode til periode og fra gods til gods, om end med iøjnefaldende landsdelsforskelle. Almindelig var i øvrigt den godsejerpraksis, der i henhold til et forordningspåbud fra 1701 tog sigte på, at der ved ethvert fæsterskifte »til avlingens fortsættelse« skulle findes »dygtige« heste (altså trækraft), landbrugsredskaber og såkorn af alle slags. Var der utilstrækkeligt af de »foreskrevne species«, skulle betalingen for dem tages af boets øvrige midler – en bestemmelse, der i de fleste tilfælde var i stand til at sikre, at næsten *alt* forblev på gården, idet boets »gæld« derved normalt blev større end dets formue. Det lettede fæstegårdes overgang til nye beboere, men gav ringe garanti for deres vedligeholdelse.

Nu afgifterne. – Det må betones, at undersøgelser over *indfæstningen* (stedsmål, »gårdfæstning«, »fæste«) ikke blot må gælde dens varierende størrelse, men også antallet af indfæstninger, der jo blev reduceret i de tilfælde,

hvor fæsteren i stedet påtog sig at udrede forgængerens restancer, udbedre mangler ved bygninger og besætning, eller han måtte yde én eller flere personer underhold (især aftægt). Indfæstningsgennemsnittet tegner nok fra tiår til tiår en velstandskurve – landsdelsforskellene er meget bemærkelsesværdige – men godstraditioner spiller ofte ind. Når indfæstningerne fra 1790-erne gik stærkt i vejret, var det udtryk for, at godsejerne tog sig betalt for bøndergodsets værdiforøgelse efter udskiftning og andre reformer, endnu før landgildeforhøjelserne for alvor slog igennem. Høje indfæstninger kunne også blive et middel, hvorved godsejere fremtvang arvefæste eller bøndernes selvejkøb.

Hvad angår *landgilden* er det glædeligt, at flere danske forskere har beskæftiget sig indgående med den fra senmiddelalderen til det 17. århundrede. Svend Gissels gennemførte analyse af dens bestanddele og C. A. Christensens forlængst klassiske afhandling om landgildenedgangen i det 14. århundrede, fulgt af nye undersøgelser, må i høj grad påskønnes. Men også m. h. t. den ældre tid må man rejse det spørgsmål: om forholdet mellem landgildeafgifter og arbejdsydelser (hoveri) kan belyses så fyldestgørende, at den reelle afgiftsnedgang (evt. -stigning) med blot nogenlunde sikkerhed kan fastslås? – I en nyere tid – især det 18. århundrede, hvor kilderne efterhånden bliver fyldigere – er det mest bemærkelsesværdige ikke den ret *uforandrede* landgilde, men de meget hyppige og voksende landgilderestancer, som godsejerne kan tillade sig at se stort på (ofte eftergives de), fordi hoveriet i forbindelse med hovedgårdsudvidelser og mere intensiv drift åbenbart giver rigelig erstatning. Men en iøjnefaldende ændring sker, som antydnet, på den store reformtid, i henhold til den fra 1792 fuldt lovlige landgildeforhøjelse til forrentning af godsejernes pengeudgifter ved udskiftningen.

Efter alt at dømme må undersøgelser over *hoveriets* omfang blive af særlig betydning. Mange kilder, også de mest omfattende, indeholder store usikkerhedsmomenter. Men hovedgårdsarealer og oplysninger om driften giver ganske gode holdepunkter. Man bør f. eks. være opmærksom på bestemmelser i en forpagtningskontrakt fra det 17. århundrede, som giver forpagteren ret til at anvende bønderns hoveri på nyopdyrket hovedgårdsjord, efter at han ved egen arbejdskraft har opbrudt den. – Hovedproblemet er: hvor meget hoveri har godsejere *faktisk* anvendt (ikke bare krævet på papiret, som generalhoverireglementer o. 1770 og hoverioverenskomster i 1790-erne oplyser så meget om)? Det må ikke overses, at fæstebønderne havde langt flere tjenestefolk og husmænd som medhjælpere i sidste halvdel af det 18. århundrede end 100 år tidligere. Og arbejdsydelserne kunne fordeles mere jævnt over årets måneder, end V. Falbe Hansen regnede med. På den anden side fandt der utvivlsomt en betydningsfuld udvikling sted, hvad



hoveriets *organisation* og rationalisering angik (hovmål m. v.). Ellers kan man næppe forklare det åbenbart helt sædvanlige forhold efter 1800 (belyst ved pålidelige hoveriprotokoller), at man rundt om på godserne kunne klare sig med betydeligt færre kørsels- og gangdage, end fæstebønderne ved hoveriaftaler i 1790-erne havde forpligtet sig til at yde. Det er p. gr. a. arbejdsydelsernes art ikke rimeligt at antage, at lettelserne i det pligtige gårdmandshoveri blot skyldes overvæltning af arbejdsbyrden på fæste- og til dels leje-husmænd. *Den* fandt derimod sted, når gårdmandshoveri blev afløst.

Fæsteforholdet set fra afgiftssiden kan godt tage sig ud som udbytning af bønderne både før og efter de store landboreformer. Hoveriet udnyttes fra gammel tid ikke blot til landbrug men til skovbrug, teglværksdrift, kalkbrud (f. eks. ved Fakse), fisketransport m. m. Og hoverifrihed købes ikke længere billigt, for husmændenes vedkommende indføres der efter reformerne ofte et »*enten* arbejde *eller* penge«-system, der er mere tyngende, end gårdmænd havde kendt det ved afløsning af deres hoveri.

Hvad fæstebønderne opnåede under godssystemet kan samles i det ene: en relativ *tryghed* for bonden, sikkerhed for føde og klæder, så længe han og evt. hans enke sad ved gård, og efter den tid så vidt muligt ophold på eller aftægt fra den tidligere fæstegård. Det kan diskuteres, om fuldbyrdet *livsfæste* var det foretrukne – for dette taler måske den kendsgerning, at det var mest almindeligt på Fyn, landsdelen med de uden sammenligning højeste indfæstninger, de færreste forsiddelser (altså afståelse af fæstegårde i utide) og derfor vel nok de gennemgående længste fæsteperioder. Men i Jylland er *familiefæste* mere udbredt, her går i det meste af stavnsbåndstiden over halvdelen af fæstegårdene fra far til søn eller svigersøn eller til enkens nye mand, sjældnere en bror eller anden nær slægtning. Selv om der som på den sjællandske øgruppe er store godsvariationer, slår egnspræg dog stærkere igennem på den jyske halvø. Man kan ikke se bort fra, at stavnsbånd og landmilit's hjælp til at binde unge bøndersønner til fædrengården, da gårdfæste var den sikre adgang til fritagelse for soldatertjeneste. Godsejeren og den ældre generation på fæstegårdene havde i den henseende en fællesinteresse, som i øvrigt blev respekteret ved selve stavnsbåndsløsningen. Egentlig *tvangsfæste* gjaldt mest husmænd og husmandssønner og hørte stort set op, da konjunkturopgangen i reformtiden tillod godsejeren at indkassere gårdindfæstninger så store som kun gårdmandssønner kunne præstere.

Mest tryk kunne fæsteren være, når hans interesser faldt sammen med godsejerens. Blev fæstegården drevet og vedligeholdt blot nogenlunde, kunne det være til begges fordel, at gården *blev* i familien eller fæsteren fik ret til at udpege sin efterfølger, som det også ofte skete. Det forklarer, at ejer (og forvalter) så igennem fingre med landgilderestancer, slet vedligeholdelse af

bygninger, måske også med lønnesæd til tjenestekarle, bortleje af jordlod til husmænd og meget andet. Men lemfældigheden kunne slå over i sin modsætning, når krav om afståelse af fæstegården blev rejst og fæsteren ikke uden videre gav op. Da kunne der til ejerens normale fordringer i henhold til fæstebrevet og 1701-forordningen undertiden føjes erstatning for mange års forsømmelse m. h. t. at plante frugttræer, pile, lægge humlekuler m. v. (Danske lov 3-13-18), idet hensigten ganske tydeligt var at få bondens gæld til at overstige boets formue ved den lave vurdering af besætning, korn, redskaber, bohaver m. m. – Samme vilkårlighed med opskruede fordringer møder man nu og da ved skifter i dødsboer.

Efter reformen 1787 skulle fæstebonden i fremtiden kun svare til, hvad han havde modtaget med gården, men forbedrede han den, havde han ingen sikkerhed for erstatning. Det gav godsejeren en øget interesse i en virkelig forbedring af bondebruget, grundlaget for krav om højere indfæstning, landgildeforøgelse m. v. Det *maksimale* hoveri var nu kontraktbestemt, men efter udskiftningen kunne det, som antydte, betale sig for godsejerne at indføre en *rationalisering*, der gav fæstebønderne færre hovdage og mere tid tilovers for egen bedrift, navnlig hvor der blev aftalt en bestemt driftsplan også for bondebruget. Desuden fik hovedgårdene nu forholdsvis større arbejdsydelse som vederlag for fæste- eller lejehuse med jord.

Udviklingstendensen gik efter landboreformerne afgjort i retning af en stærkere udnyttelse af fæstegodset. Flertallet af jyske bønder forsvarede sig mod denne tendens ved at blive selvejere, men på øerne var indtægterne af fæstegodset ofte skruet så højt op, at ejerne ikke kunne føle sig fristet til at sælge gårdene. *Det er* – tror jeg – en væsentlig baggrund for bondebevægelsen på Sjælland i 1840-erne. Når godsejerne ikke ville sælge på rimelige vilkår og strammede deres afgiftskrav, hvad var da mere forståeligt, end at bønderne satte deres håb til nye landboreformer, med tvangsafløsning af fæstevæsenet som det centrale krav?

De store landboreformer *var* skelsættende, men ikke i den forstand, som Hans Jensen hævdede, når han i »Dansk Jordpolitik« I (s. 240 f.) skrev, at »det enevældige regeringssystem . . . viste sig mægtigt nok til at sprænge gods-systemet . . . og til at ordne landboforholdene ikke længere ud fra et kompromis med godsejerinteresser, men væsentlig i overensstemmelse med sine egne formål . . .« – De landboreformer, der direkte berørte godsejernes økonomiske interesser, kunne i hvert fald kun gennemføres ved kompromisser, flere af dem heldige også for bønderne, andre især på længere sigt mere angribelige. Selv for fæstegårdmændene blev bevarelsen af godssystemet og dermed den økonomiske begunstiggelse af godsejerne en høj pris for frihedens noget begrænsede goder. Når der efterhånden på den sjællandske øgruppe

skete en radikaliserings af bondestanden, var det udtryk for, at den i sin tid nødvendige reventlowske kompromislovgivning ikke længere kunne regnes for reformer overvejende til gavn for danske bønder.

Jeg har her skitseret en række problemer, som ved fremtidig udforskning af det vældige landbohistoriske kildemateriale i vore arkiver må og skal føres nærmere deres løsning. Der er i høj grad brug for og heldigvis også sikker udsigt til, at unge forskere tager arbejder op ved siden af de ældre.

Litteratur

Emnerne i samme rækkefølge som i artiklen.

- Gunnar Olsen: Træhesten, hundehullet og den spanske kappe. 1960. Jfr. min anmeldelse, »Af tugtelsesrettens historie«, i Hist. Tidsskrift 11. rk. VI. 1962.
- Aksel Lassen: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 1965.
- J. A. Fridericia: Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede. Hist. Tidsskr. 6. rk. II. 1889–90.
- Henrik Pedersen: De danske Landbrug, fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel 1688. 1928.
- Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. 1940.
- C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning. 1951.
- Gunnar Olsen: Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610–60. Hist. Tidsskr. 10. rk. VI. 1943.
- V. Falbe Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt. 1. Del. 1888.
- C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier I–II. 1886–91.
- Sigurd Jensen: Det 18. Aarhundredes Bondeskifter og deres Kildeværdi. Fortid og Nutid XII, Hft. 3–4. 1938.
- Fridlev Skrubbeltrang: Bondeskifter og Foldudbytte. Fortid og Nutid XIII, Hft. 1. 1939.
- Samme: Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik. Hist. Tidsskr. 11. rk. I. 1945.
- Samme: Om brugen af landbohistorisk talmateriale. Fortid og Nutid XIX, Hft. 3. 1955.
- Svend Gissel: Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. Retrospektive studier i landbo- og bebyggelseshistorie. 1968.
- Samme: Bol og by på Selsø. Bol og By 5. 1964.
- C. A. Christensen: Nedgangen i landgilden i det 14. aarhundrede. Hist. Tidsskr. 10. rk. I. 1930–31.
- Fridlev Skrubbeltrang: Hoveriindberetninger som Kilder til dansk Landbohistorie. Fortid og Nutid XIV, Hft. 1. 1941.
- Samme: Fæstegården som forsørger. Jyske Samlinger. Ny rk. V, 3, 1961.
- Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757–1919. Første Del. 1936.

Litteratur om Danmarks forhistorie 1965-1968

AF C. J. BECKER

For at bringe lidt variation i den oversigt med nyt og noter fra den arkæologiske arbejdsmark, som præsenteres i Fortid og Nutid hvert fjerde år, skal der denne gang startes med nogle henvisninger til metodiske problemer, selv om det er klart, at de nok så meget har betydning for specialister. Hos en række fagfolk herhjemme og i udlandet har man gennem de senere år været interesseret i at finde nye veje og udnytte andre discipliners tekniske hjælpemidler, hvad der vidner om sundhed inden for hele faget, måske især hos de yngre, som i mere end én forstand skal knytte fortid, nutid og fremtid sammen. Når det er sagt, må en mere konventionelt arbejdende kollega som anmelderen måske tilføje, at de virkelige landvindinger i dansk arkæologi gennem de seneste år er sket med traditionelle, nogle ville sige gammeldags metoder. Og med udtrykket »landvinding« hentydes ikke til dagspressens »spontane« lovprisninger af visse oversigts-arbejder, men til omtale af dansk arkæologi, som den vurderes blandt fagfæller ude i Europa og i deres anmeldelser.

Nå, det var metode-problemer og diskussion inden for arkæologien, vi kom fra. Vægtig og mest original er Jørgen Jensens artikel om arkæologi og kulturforskning (109); det er sjældent, at fagets folk forsøger at redegøre for, hvor man rent metodisk står i dag, og i hvilken retning faget udvikler sig. I den almindelige tendens til øget specialisering og opdeling i stadig flere underafdelinger, som er fælles for de fleste videnskaber, er det velgørende at bemærke, hvorledes forf. stærkt understreger, at arkæologien primært er en historisk disciplin, selv om midler og arbejdsmetoder i mange tilfælde er specielle og nogle gange nærmer sig de naturvidenskabelige, ja i så høj grad, at enkelte arkæologer i dag – som nogle af deres kolleger før dem – synes

Anm. Tal i parentes henviser til numrene i den efterfølgende litteraturliste, der er ordnet efter samme principper som de tidligere oversigter i Fortid og Nutid (XVI, 344; XVIII, 176; XIX 22; XX, 155; XXI, 346 og XXIII, 27). Ikke alle artikler har kunnet omtales i oversigten; der er især udeladt mindre bidrag, hvis indhold direkte kan aflæses af titlen, samt en del arbejder fra de noget flydende grænseområder til andre videnskaber. – Ved udarbejdelsen af listen har jeg fået hjælp af stud. mag. Karen Jespersen.

at glemme, at faget i hvert fald hører til blandt de humanistiske. Nævnte artikel kan stærkt anbefales, ikke mindst da den er præget af forf.'s egen brede baggrund af lærdom.

Metodeproblemer er som sagt særdeles aktuelle i mange af vore nabolande, og dønninger herfra når ind over vort arbejdsområde. Udtrykket er valgt, fordi de danske bidrag enten er referater (231, 244), eller fordi fremmede kolleger delvis bruger dansk stof til deres indlæg i debatten (eks. 10, 26, 160, 161, 204). Tilsyneladende er der store muligheder i de forsøg, man først fra amerikansk og fransk side, derefter også på nordisk hold har gjort med at anvende helt nye tekniske hjælpemidler ved ordning og bearbejdelse af større fundmængder gennem f. eks. oprettelse af centralkartoteker med nye sagregistre, definitioner og koder, således at det store primærmateriale, som ligger fordelt i mange større og mindre samlinger, lettere vil kunne udnyttes af alle slags forskere. Til den nyttige redegørelse fra Olfert Voss (244) slutter Henrik Thranes mere nøgterne omtale af nye publikationsformer sig (231), hvor bl. a. de lige nævnte metoder tænkes udnyttet til det næste og afgørende trin, selve bearbejdelsen – udnyttelsen af råmaterialet og dermed den egentlige mening med den stadige indsamlings- og udgravningsvirksomhed. De to artikler har interesse for alle museumsfolk (ikke mindst gennem de mange henvisninger til aktuel, udenlandsk litteratur). Men man må prøve at gøre sig klart, hvorvidt den moderne teknik, som med rent ud sagt revolutionerende resultater præger lægevidenskab og de fleste naturvidenskaber i dag, uden videre kan tillempes rent humanistiske fag. Samtidig med at man skal undersøge disse muligheder, må man være klar over, at man f. eks. inden for arkæologien stadig befinder sig på et rent eksperimenterende stade. Det er ikke nok at fremsætte et postulat om, at databehandling, standardisering og centralkartoteker er vejen frem for arkæologisk forskning; man må samtidig dokumentere, at der hermed kan skabes kulturhistoriske resultater. Ellers kan man let komme ind på lignende blindspor, som da typologiske arbejdsmetoder for et par generationer siden truede med at gøre detaljerede studier over de enkelte flintøkser eller lerkartypers udvikling til arkæologiens egentlige mål, og da man glemte mennesket bag redskaberne.

Det kan da være sundt at afvente, hvad der kommer ud af de egentlige metodiske diskussioner. Noget helt andet er, at der samtidig foregår, hvad man kunne kalde en modernisering af fagets traditionelle teknik. Her kan man direkte give sin tilslutning til en udvikling, som forekommer lige så naturlig som nødvendig. Med udgangspunkt især i den svenske forsker Mats Malmers sidste gang nævnte bøger (*Jungneolithische Studien* og *Metodproblem inom järnålderns konsthistoria*, henholdsvis fra 1962 og 1963) er kommet en nordisk debat i gang om mere præcise definitioner i den arkæologiske faglitteratur.



teratur og en mere relevant brug af statistik og andre hjælpemidler end hidtil (160). Tilsvarende er i nogle af de nyeste danske arbejder om mesolitiske problemer (eks. 22, 23, 57) anvendt visse former for diagrammer og grafisk fremstilling, som internationalt er indarbejdet gennem de sidste 10–15 år med udgangspunkt i moderne fransk palæolitikumforskning. Skønt det i dag er en selvfølgelighed i udenlandske stenalder-studier, bør det nævnes, at de først nu er slået igennem i den danske litteratur; derfor kan man her tale om en metodisk nyhed.

I samme forbindelse må nævnes, at den hjælp, som arkæologien direkte får fra en hel række naturvidenskaber, stadig øges. Til de allerede kendte metoder, hvor især dateringer ved radioaktivt kulstof (C-14 metoden) (136, 212–15) denne gang har været særlig nyttig, kommer et helt nyt felt, udnyttelsen af magnetiske egenskaber, der under særlige forhold kan give oplysninger om ellers udaterede funds alder (1,2).

Oversigtsarbejder

Vi er herhjemme forvænt med gode, ofte fortrinlige bøger, der på letlæselig måde giver en oversigt over landets samlede forhistorie. Denne gang er der et par stykker. Skønt P. V. Glob's Danske Oldtidsminder (93) allerede er præsenteret her i tidsskriftet (bd. XXIII, 436), bør det gentages, at bogen nok har udgangspunkt i de jordfaste oldtidsminder, men at den tager så meget af den almindelige kulturhistorie med, at den giver mere end titlen. Man kan tilslutte sig tidligere anmelderes smukke ord om et levende sprog og om fortrinlige illustrationer. Men i forbindelse med en samlet vurdering af dansk arkæologi bør tilføjes et par bemærkninger. Når bogen anvendes som introduktion til et så populært emne, vil læseren naturligt opfatte forf.'s navn og placering på lignende måde som ved Johannes Brøndsted's værker: man kan stole trygt på bogens oplysninger, skønt hele fremstillingen er populær i dette ords bedste forstand. I sammenligning med f. eks. Brøndsted's sidste og mest almén holdte skildring af dansk oldtid (Politikens Danmarkshistorie I, 1962) har Glob en betænkelig tendens til at udtrykke sig sikkert, ofte håndfast, om en række væsentlige problemer, hvor Brøndsted og andre plejede at understrege, hvorledes man måtte vælge mellem flere mulige tolkninger, og at denne eller hin sag netop var under debat. Særlig gælder denne indvending Glob's omtale af de ældste fund fra gammel-palæolitisk tid (se nedenfor), af køkkenmøddingfolkets erhverv (d. v. s. overgangen mellem ældre og yngre stenalder) og af hele forholdet mellem de to store folkegrupper i mellem-neolitisk tid, jættestue- og stridsøksesstammerne. Noget vil måske forklares ved den oplysning, der ikke findes i bogen selv, at den i

virkeligheden er tredje udgave, skønt udvidet og skrevet noget om. Stridsøkse-folkene kunne til nød fremstilles, som det nu er sket, da anden udgave forelå i 1948; siden da er forskningen gået videre, og ikke mindst de talrige stendyngegrave (overhovedet ikke omtalt) har helt ændret baggrunden for den kulturhistoriske helheds-tolkning.

En oversigt efter helt andre linier og synspunkter gemmer sig i første bind af det store samleværk »Danmarks Natur« (104), hvor Johs. Iversen skildrer forholdet mellem natur og menneske gennem hele oldtiden. Mere end nogen anden har Iversen været med til at udforme det nutidige billede af naturen som forudsætning og baggrund for de tidlige mennesker under senpalæolitisk og mesolitisk tid og derefter de indgreb, hvorved de første bondesamfund for snart 5000 år siden selv begyndte at præge og ændre naturen. Ganske vist er de fleste resultater allerede gradvis blevet indarbejdet i den sidste generations arkæologiske arbejder, men den nye oversigt læses med stort udbytte.

Utraditionel er endelig Ib Koch-Olsens store danske kulturhistorie (133). Skønt den er lagt bredt an og bevidst holder sig til meget populære linier, er der gjort så meget ud af forhistorien, at bogen ikke blot bør medtages her, men fortjente en særlig vurdering; alene hensyn til pladsen stiller sig i vejen herfor.

Endnu fire større arbejder bør nævnes særskilt i denne gruppe, hvor forskellige de end er. Axel Johannssons udførlige oversigt over Sydsjællands forhistorie (116) og Stürups tilsvarende over det jyske Bjerre herred (210), henvender sig til lokalhistorisk interesserede læsere, men indeholder hist og her oplysninger, der også er nye for fagmanden. Ved den amerikanske arkæolog Homer L. Thomas' afsnit om nordvesteuropæisk kronologi i et større samleværk (217) er derimod tænkt alene på fagkolleger, men det er i sin sammenhæng særdeles nyttigt; dog ville man have anbefalet det med større varme, hvis der ikke var adskillige – og for mange – unøjagtigheder ved det nordiske materiale. Desværre giver også det sidste arbejde anledning til lidt knurren. I forbindelse med XII nordiske arkæologmøde i Helsingfors 1967 bragte man som noget nyt sammenfattende beretninger over det arkæologiske feltarbejde gennem de fire forudgående år i alle nordiske lande. Det danske bidrag er mindre heldigt. Forfatterne oplyser, at man foræves havde forsøgt at få en dansk kollega til at redigere det, og at man derfor selv måtte sammenstille et antal indsendte rapporter (77). På den måde er de blevet så uensartede, og der er så mange udeladelser, at det samlede billede af dansk indsats er fortegnet. Nogle lokalmuseer har fortalt udførligt om temmelig ligegyldige gravninger, medens større museer og især vort Nationalmuseum, har været så beskedent, at oplysninger om endog

meget store gravninger er yderst kortfattede (i enkelte tilfælde endda med direkte fejl). De lige nævnte forglemmelser omfatter eks. landets største gravplads fra jernalderen (Møllegårdsmarken på Fyn), vor næststørste plads med mellem-neolitiske stendyngegrave (Torsted i Vestjylland, hvor der indtil 1966 var undersøgt 70 grave samt det største depot, der kendes fra bronzealderens per. I), de omfattende bopladsudgravninger fra mesolitisk tid i Åmosen (Nationalmuseets naturvidenskabelige afd.) – for bare at tage nogle undersøgelser; de ville have været nok så væsentlige som beretninger om et ubestemmeligt husgulv fra jernalderen eller spredte affalds-gruber fra bronzealderen. Beskedenhed er ikke altid en dyd.

Ældre palæolitisk tid

Spørgsmålet omkring de første mennesker i Danmark og deres færden her gennem hundredtusinder af år forud for sidste store istid er ved at blive lidt af et problem for danske fagarkæologer. Som allerede nævnt i oversigterne for årene 1957–60 og 1961–64 er man gennem danske amatørers målbevidste indsats og udenlandske fagkollegers bidrag gradvis tvunget til at skulle tage stilling til noget af det vanskeligste i hele vor forhistorie – vanskeligt fordi de formodede stenredskaber ofte hører til grupper, hvor det vil være svært selv for en erfaren forsker at skelne sikkert mellem natur- og menneskeprodukter, og fordi der samtidig kræves stort kendskab til mange naturvidenskabelige discipliner, især kvartærgeologi. I de forløbne år er udfordringen kommet op på et plan, hvor det må forventes, at danske fagarkæologer tager et standpunkt. Man kan godt indrømme, at ingen dansk forsker har tilstrækkelig erfaring på dette krævende felt; nogle kapitulerer derfor med det samme og accepterer, at der allerede nu foreligger klare vidnesbyrd om gammel-palæolitisk redskaber fra dansk jord (20a, 93), medens andre, som anmelderen, stadig må fastholde, hvad der blev skrevet for fire år siden, at vi endnu mangler de afgørende beviser.

Hvad der senest har gjort problemet og dermed udfordringen aktuell, er følgende: Et tidligere særdeles anerkendt fransk tidsskrift »Revue Anthropologique« – organ for l'École d'Anthropologie de Paris – har i 1968 efter længere tids dvale påny udsendt et bind med bidrag fra en række internationalt kendte forskere inden for palæolitikum og antropologi. I dette fornemme selskab findes to artikler samt et tillæg om visse danske lokaliteter med formodede redskaber fra gammel-palæolitisk tid. Sagen kan derfor ikke bare klares ved at lade, som om det ikke er noget problem. Erik Madsen giver en sammenfatning og à jour-føring af sine undersøgelser ved Ejby strand (Hedegård) ud til Isefjorden (156, se også 154–55). Pladsen er

allerede omtalt i sidste oversigt (40, s. 29). Det er nu lykkedes Erik Madsen at påvise, hvorledes den godt 20 meter høje klint ud mod stranden består af moræneler fra både sidste og næstsidste istid, tydeligt adskilt af en strandaflejring, der nu findes godt 10 meter over havets overflade, og som kan dateres til sidste store interglacialtid. Dette resultat er lige så vigtigt, som det er nyt. De talrige flintsager, der er opsamlet dels i den nuværende strandkant, dels i ældre, men klart postglaciale (formentlig »bare« 4–6000 år gamle) strandaflejringer, ligner redskaber, der ude i Europa dateres til et eller andet tidspunkt før den næstsidste istid, men ikke senere. Her ved Ejby må sagerne altså være flyttet eller omlejret. Skulle man finde dem i samtidige lag, måtte det være i stedets ældre moræne, og i så fald havde man det længe eftersøgte bevis for deres høje alder. Det er dette afgørende punkt, som ikke er klaret endnu. Madsen har i den interglaciale strandlinie fundet tre flintstykker, som hævdes at være tildannet af mennesker. I et efterskrift til artiklen har den franske specialist, professor J.-L. Baudet, udtalt (28), at han efter selvsyn ikke deler denne opfattelse; i al beskedenhed må anmelderen erklære sig enig heri efter ligeledes at have set originalerne. Undersøgelserne er ikke afsluttet, og det må som tidligere siges, at de gammelpalæolitisk virkende flintstykker først kan dokumenteres at have en så høj alder, hvis det lykkes at finde dem indlejret i de geologisk sikre lag fra næstsidste istid, som vi nu ved eksisterer på stedet. Måtte det lykkes!

Imidlertid kompliceres hele dette højst vigtige problem af to forhold. Den store samling stensager – over 300 stykker – der tidligere er indsamlet her ved Ejby, har efter Erik Madsen og en række udenlandske specialister et ensartet præg og ligner tilsyneladende den såkaldte Clacton-kultur, der i Frankrig og England er knyttet til muligvis den første, med sikkerhed den anden af de store interglacialtider. Dette nævner Erik Madsen i sine nye bidrag – og med de nødvendige forbehold. Imidlertid har Baudet i sit lige omtalte efterskrift (28) foreslået, at hele samlingen ikke kan være fra én kulturgruppe, men at der muligvis er helt op til seks forskellige gammel-palæolitiske kulturer repræsenteret i fundet, grupper, der i Europa spænder over et par hundrede tusinde år. Hvad man end mener om Baudet's teorier – de er i Frankrig genstand for meget forskellig bedømmelse blandt specialister – må det accepteres, at denne forsker har større praktisk erfaring i gammel-palæolitiske problemer end nogen dansk kollega. Det andet forhold, som gør hele spørgsmålet vanskeligt, gemmer sig i næste bidrag i det lige omtalte hefte af *Revue Anthropologique* (29), hvor Baudet sammen med den danske lokalforsker Eli Jepsen omtaler en række fund fra sidstnævntes samling. Det drejer sig om grove skiver og flækkeligende afslag, som er fundet langs gamle strandlinier i Vestsjælland og enkelte andre steder. Nu er disse aflej-

ringer nok gamle, men langt fra gamle nok, d. v. s. senere end sidste istid, således at redskaberne må være omlejet, hvis de virkelig er så tidlige, som de efter deres type kunne se ud til. Tilsyneladende hører de til samme gruppe som hovedparten af fundene fra Ejby, altså en clacton-lignende kultur. Det understreges, at ingen af disse stykker stammer fra lag, der geologisk kan dateres til tiden før sidste, endsige næstsidste istid. Er problemet om de meget gamle stenaldersager en reel mulighed ved Ejby, må det samme da gælde for de vestsjællandske pladser. Men skulle man finde frem til en helt tredje forklaring, f. eks. at sådanne primitive flintsager kan »skabes« på naturlig måde, f. eks. gennem bølgeslagets kraft i en stenet forstrand, må begge de omtalte fundgrupper afskrives som arkæologiske beviser for menneskets tilstedeværelse her for 200.000 eller 300.000 år siden. Derfor kan problemet ikke siges at være afgjort i dag, og derfor har man kun mulighed for at løse det gennem fortsatte undersøgelser ude i terrænet, ikke hjemme ved skrivebordet.

Om hele den naturvidenskabelige baggrund for problemet om disse første mennesker har vi en helt ny og fortrinlig oversigt (20a).

Yngre palæolitisk tid

Medens der ikke fra dansk side foreligger nyt om de grupper af rensdyrsjægere, der færdedes herhjemme omkring slutningen af sidste istid og umiddelbart derefter, har en tysk forsker, dr. W. Taute, udsendt en stor bog (216), hvor såvel sydiskandinaviske som nordtyske og polske fund fra denne tid er behandlet under ét. Selv om der ikke publiceres nye fund fra Danmark, er hele oversigten særdeles velkommen, fordi vort lokale materiale ses i naturlig sammenhæng med det øvrige stof. Taute behandler imidlertid kun de yngre grupper, knyttet til navnene Ahrensburg (indtil 1969 ikke sikkert dokumenteret i det nuværende Danmark), Lyngby og Bromme. En lang række udbredelseskort og fundlister gør bogen meget nyttig for fagfolk. I øvrigt skal kun noteres, at Taute peger på en mulig vesteuropæisk oprindelse for Lyngby-Bromme gruppen, medens man tidligere var mere tilbøjelig til at pege på sydøstlige, mellemeuropæiske forudsætninger.

Mesolitisk tid

Det er særdeles glædeligt, at der påny er ved at ske noget inden for den del af det gamle begreb »ældre stenalder«, som geologisk hører hjemme efter skellet mellem sen- og postglacial tid (udtrykt i absolutte tal ca. 8000 f. Kr.).

Både i Århus og København har man taget dette gamle danske forskningsområde op med nye, primære studier; det gælder såvel de ældre afsnit, der svarer til Maglemosekulturen i vid forstand, som de yngre faser, altså Ertebøllekulturen og beslægtede kystkulturer.

I en omfangsrig og noget speciel afhandling tager Erik Brinch Petersen en række af de tidlige fund op til ny behandling (57). Selv om nærværende oversigt især henvender sig til flertallet af tidsskriftets læsere og derfor må have hovedvægt på nyheder og fremskridt af mere almen interesse, bør det nævnes, at Brinch Petersens arbejde betegner en milepæl i dansk forskning, idet vi for første gang i vor generation har et mesolitisk arbejde, som er lagt an efter samme retningslinier og med samme sprogbrug, som i dag anvendes i førende fransk forskning inden for palæolitikum og mesolitikum. Det gælder ikke blot navne på en række redskabstyper (flækkeknive og flækkeskrabere vil fremover blive sjældenheder i danske afhandlinger, for blot at tage nogle eksempler), men i lige så høj grad en korrekt anvendelse af forskellige diagrammer og andre tekniske hjælpemidler, der i dag er selvfølgelig i udlandet. Forskningsmæssigt er det danske fundstof fra mesolitisk tid så vigtigt, at det vil være helt urimeligt, om behandlingen fortsat foregår på det gamle, næsten amatør-mæssige grundlag (dette gælder også anmelderens egne arbejder), især da man allerede for år tilbage har fået dansk arkæologi fra alle senere perioder tilpasset international forskning. Reaktionen på Brinch Petersens arbejde kom da også omgående i form af en udførlig og meget positiv omtale i det førende franske tidsskrift *Bulletin de la Société Préhistorique Française* (1968, s. 21–24). Afhandlingens udgangspunkt er en rigt illustreret publikation af det velkendte Klosterlund-fund fra præboreal tid samt to andre store, jyske fund fra den ældre del af selve boreal-tiden, det hidtil summarisk behandlede materiale fra Bøllund ved Varde og det aldrig beskrevne, vigtige fund fra Sønder Hadsund på Randers-kanten. Fælles for dem er, at kun flint- og andre stenarter er bevaret, således at en sammenligning med de østdanske bopladser og deres rigdom på oldsager af ben og hjortetak er vanskelig. De tre fund beskrives med en lang række af klare, udmærkede illustrationer i tegning (den eneste virkelig brugbare metode for den slags sager). Dernæst laver forf. en gennemgang og kort beskrivelse af samtlige typer fra fundene, således at der bliver mulighed for en direkte sammenligning efter de allerede nævnte metoder. I et afsluttende kapitel inddrages yderligere tre større, beslægtede fund fra det østlige Sydsandinavien, nemlig en »klassisk« sjællandsk plads (Vinde Helsing), en bornholmsk (Melsted) og en skånsk (Linnebjär), alle tre mere eller mindre vel publicerede af andre. Med udgangspunkt i de to fund, hvis alder kendes i forvejen (Klosterlund som det ældste og Vinde Helsing som

det yngste) opstilles så en række, hvor man ud fra især mikroliter kan angive aldersfølgen inden for den præboreale og ældre boreale tid. Resultatet ser overbevisende ud og vil kunne bruges som retningslinie for andre, nye eller upublicerede fund, hvis alder man ellers ikke kan vurdere, men som rent umiddelbart må kaldes for Maglemosekultur i ordets vide betydning. Rækkefølgen (fra ældst til yngst) ser da således ud: Klosterlund – Sønder Hadsund – Linnebjär – Bøllund – Melsted og Vinde Helsing. Som allerede nævnt vil denne afhandling fremover sætte sit præg på tilsvarende arbejder – eller burde gøre det.

Samtidig har vi fra Søren H. Andersen og medarbejdere fået behandlet to jyske fund af præcis samme art (21, 22). Det er lidt kedeligt, at behandlingen er sket uafhængig af det lige nævnte arbejde, for principperne er ved disse to fund, henholdsvis Stallerupholm ved Kolding og Hjortsmose i No sogn ved Ringkøbing, helt anderledes. Trods mange fine ord i beskrivelsen er der tale om traditionel dansk lokalstil. Fundene er vigtige, og der er gjort et stort og omhyggeligt arbejde både ved udgravningen og fremlæggelsen. Men når Stallerupholm f. eks. sammenlignes alene med Klosterlund og placeres kun lidt efter dette i tid, dog endnu i præboreal tid, kan dette korrigeres ved sammenligning ikke bare med Brinch Petersens udførlige studie; men det kunne allerede være sket ud fra de trods alt ikke ukendte fund fra Bøllund og Linnebjär (hvis publikationer oven i købet citeres i litteraturlisten), således at Stallerupholm tidsmæssigt nok skal sættes i nærheden af de sidstnævnte og sikkert et godt stykke fra Klosterlund (hvad de i beretningen omtalte skaller af hasselnødder kunne have givet et vink om). Ved den vestjyske boplads regner Søren Andersen med to ældre bosættelser samt nogle langt senere (med tværpile og neolitiske sager); de sidstnævnte er rigtig nok set, men en fornyet gennemgang vil nok vise, at bopladsen fra Maglemosetid udmærket kan være fra én bebyggelse; det er i hvert fald lige så sandsynligt som den subjektive opdeling i et par pladser, hvoraf den ældste skulle ligge nær op ad Klosterlund; her må man atter sætte et spørgsmålstejn. Fundforholdene er ikke stort anderledes end ved Stallerupholm. Kort og godt, vi er ikke tjent med, at studiet af de hjemlige mesolitiske kulturer fremover følger så forskellige linier.

I forbindelse med de tidlige fund af Maglemosekultur bør man også være opmærksom på en række vigtige undersøgelser ved Draved i Sønderjylland (13, 120), hvorom der foreligger en populær orientering. Ud fra kulstof-14 bestemmelser må disse pladser være gamle, men man må være klar over, at den slags dateringer endnu bør betragtes med en vis varsomhed. De kombinerede arkæologiske og pollen-botaniske undersøgelser hernede må imødeses med stor interesse, da det er sandsynligt, at den ældste af pladserne langs

den fordums sø rækker meget langt tilbage, måske til det allerede omtalte Klosterlund-fund. Også fra Fyn meldes der om en Maglemose-plads (30).

Den yngre del af de mesolitiske bopladser, der er samtidig med den atlantiske periode (eller litorinahavets tid), domineres af de kystbundne fangstkulturer, d. v. s. Ertebøllekulturen og dens forløber (Kongemose- eller »ældste kystkultur«). For omkring 30 år tilbage var studiet af disse samfund et centralt emne i dansk arkæologi; gennem de siden forløbne år har der kun lejlighedsvis været debat omkring problemerne, men uden nye, større undersøgelser. Man må derfor være særlig opmærksom på Søren H. Andersens og Claus Malmros' fremlæggelse af en ny østjysk boplads, Norslund (23), og de problemer, der drøftes her. Det er et vigtigt fund med to klart adskilte kulturlag, der til en vis grad tillader naturvidenskabelige dateringer, men som især har interesse, fordi det nederste af dem synes at være ganske fri for de, jeg havde nær sagt, utålelige indblandinger, som generer studier af så mange stenalder-bopladser. Udgravningen af Norslund er omhyggelig, beskrivelsen er kyndig, og dersom redaktionen af *Kuml* havde været lidt mere large med billedstoffet, ville denne del have været helt i orden.

Norslund ligger ca. 15 km syd for Århus, ved en gammel vig, der fra Kattegat strækker sig ind i landet. Afstanden fra de store bopladser på Djursland (Dyrholmen og Kolind), der siden Therkel Mathiassens og medarbejderen store indsats for snart en menneskealder siden har været nøglefund inden for denne del af oldtiden, er ikke større, end man direkte kan sammenligne grupperne. Den yngre bebyggelse ved Norslund svarer helt til den sene fase ved Dyrholmen, som er kaldt Dyrholmen II–III. Den ældre bebyggelse både ved Norslund og Dyrholmen er så meget tidligere, at der ikke ses nogen direkte forbindelse. Medens fundforholdene ved Dyrholmen var knap så klare, d. v. s. at der hist og her var tale om nogen sammenblanding, er aflejringerne ved Norslund gunstigere, således at man får et bedre billede af denne fase af tidlig Ertebøllekultur (i ordets gamle betydning). Man kan derfor ikke følge Søren Andersen i hans forslag, at det ældre lag ved Norslund udgør en særlig kulturgruppe, der her er blevet klart udskilt for første gang, og som derfor bør kaldes Norslund-gruppen. Ligheden med Mathiassens Dyrholmen I-fase (uden de tilfældige, senere indblandinger i dette fund) er så stor, at man ud fra et arkæologisk synspunkt ville samle dem til én; det nye navn »Norslund-gruppen« er da overflødigt, medmindre man ønsker at ændre terminologien efter hver ny udgravning.

Søren Andersen sammenligner naturligt Norslund med andre danske bopladser, især med de geologisk daterede, for herved at få indpasset sit fund i større sammenhæng. De naturvidenskabelige naboområder må her – som overalt inden for de tidligste kulturer – have et afgørende ord. Ud fra

Troels-Smiths seneste udtalelser (239) skulle det ældre lag ved Norslund (Dyrholmen I-stadiet) i tid være ældre end de to sjællandske fund fra Vedbæk boldbaner og Bloksbjerg (nedre del). Men de to sidstnævnte pladser har rent arkæologisk et ældre præg, hvorfor forf. må slutte, at kulturudviklingen inden for de tidlige faser af kystkulturerne ikke har fulgt samme linie øst og vest for Storebælt. Metodisk er dette en forsvarlig slutning, hvis de geologiske dateringer er rigtige. Men det ved vi ikke endnu. Troels-Smiths vurdering af de forskellige transgressioner er gennem de sidste 30 år skiftet så afgørende, at arkæologerne rent ud føler sig ladt i stikken. De seneste udtalelser, der er fremlagt uden nødvendig dokumentation (239), afviger så meget fra tidligere resultater, at man bliver usikker. Når Troels-Smith samtidig (for tredje gang siden 1953) ændrer sin arkæologiske terminologi for de samme, ældre og yngre kystkulturer gennem atlantisk tid (Ertebøllekultur i den gamle forstand), er forvirringen omkring disse problemer blevet så stor, at man i forbindelse med en oversigt som den foreliggende ikke kan komme med et rimeligt referat, men blot give alle, der skal beskæftige sig primært med disse grupper, et vink om, at nu kan selv ældre kolleger dårligt følge med længere. Mere end nogensinde trænges der til en ny og samlet indsats fra både naturvidenskab og arkæologi på dette klassiske arbejdsområde inden for dansk forhistorie.

Vi er ikke færdige med de mesolitiske studier. David Liversage fremlægger med værdifulde kommentarer om emnet mesolitisk kunst en række nye fund af dekorerede sager, dels fra Ertebølle-, dels fra Kongemose- og Maglemosekulturen (141, jfr. 142); den sidstnævnte repræsenteres af en yderst interessant hjortetak-økse fra Veksø mose på Sjælland, hvorpå bl. a. er indridset to tydelige menneskefigurer (jfr. oversigten 142). Samtidig har vi endnu et par af de fornøjelige små billeder fra en fynsk knogle (15); en meget skeptisk kommentator ville nok hæfte sig ved det mærkelige forhold, at de er ridset ind på en knogle af hest, et dyr, man slet ikke ville vente i fastlandstid herhjemme. Det ville nok være rigtigt at se lidt nøjere på dette fund.

Neolitisk tid

Egentlig er der ikke sket noget afgørende inden for studiet af vor rige, yngre stenalder, selv om der er mange enkeltfund og rapporter, spredte diskussionsindlæg og foreløbige meddelelser om igangværende arbejder; de sidste viser, at arbejdet absolut ikke er gået i stå. Den brogede mangfoldighed kan bedst sorteres efter underafdelinger og de traditionelle kulturgrupper.

Tidlig-neolitisk tragtbægerkultur dækker bl. a. over et meget centralt spørgsmål, nemlig det afgørende kulturhistoriske skel, hvor landbruget bliver det dominerende erhverv. Den ca. 15 år gamle diskussion om problemet er heller ikke denne gang kommet videre. I sin allerede nævnte artikel fra konferencen i Groningen (239) gentager Troels-Smith sit syn fra Aarbøger 1953, at den ældste form for agerbrug og de første neolitiske lerkar og økser optræder inden for Ertebøllekulturen som resultat af påvirkninger udefra. Når der ikke er taget hensyn til de indvendinger, der fra anden side er rejst mod en sådan opfattelse, og der ikke bringes nyt primærstof, kan den lige brugte karakteristik forsvares. Efter beslægtede linier arbejder professor H. Schwabedissen, Köln, der i et større indlæg sammesteds (204) ud fra lige så foreløbige meddelelser om store udgravninger i Sydslesvig tager problemerne syd og nord for grænsen op til drøftelse. Også han lader de ældste bondesamfund udvikles gradvis inden for Ertebøllekulturen, men lægger større vægt på indflydelser fra forskellige mellemeuropæiske, såkaldte Donau-kulturer (jfr. 33), især den såkaldte Rössen-gruppe. Også her må man stille sig afventende, til materialet og dermed dokumentationen er tilgængelig.

Blandt det nye, foreløbig omtalte materiale er et par særdeles vigtige ting. Bjørn Stürup har arbejdet på en tidlig-neolitisk boplads med keramik (vi venter spændt på nærmere oplysninger) og en senere heri anlagt grav, hvor der var ravperler, stumper af et formentligt kobbersmykke samt et lerkar fra periode C (211). Graven viser interessante detaljer ved sin konstruktion, sit indhold og kulstof-14 dateringen (213) til ca. 2900 f. Kr. Kulturlaget er (efter samme bestemmelse) ca. 400 år ældre, d. v. s. tal, der svarer til andre sydskandinaviske dateringer, men som er ca. 500 år ældre end de hidtidige danske angivelser af yngre stenalders begyndelse ud fra en enkelt boplads i Åmosen (Muldbjerg); det kan godt gentages: disse tal må endnu behandles med varsomhed. – Pladsen kaldes forøvrigt Konens høj og ligger på Djursland. Flere nyheder: fra Langeland er meldt om fund af store langhuse (32), og lige så kortfattet er en rapport om fortsatte gravninger i de thylandske flintminer (41). Endelig kan der peges på en dysse fra Gerum i Vendsyssel, endda en usædvanlig rigt udstyret grav (241) med keramik, flintøkser etc., samt på et depot med 6 tyndnakkede økser fra samme landsdel (79). For dem, der interesserer sig for neolitisk keramik ud fra mere tekniske synspunkter, indeholder professor Almgrens artikel (11) en række gode iagttagelser.

I *mellem-neolitisk tid* er der som bekendt tale om en række forskellige kulturer. Den såkaldte tragtbægerkultur fortsætter direkte fra foregående periode. Her har vi et par nyttige, men ret kortfattede oversigter, dels Poul Kjærums skitse om de jyske jættestuefunds alder med udgangspunkt i de

allerede sidste gang omtalte to vigtige fund af dødehuse eller kultbygninger (124). Forøvrigt fremsætter samme forf. den nye teori, at der i stedet er tale om storstilede gravanlæg (125), men det kan vi vende tilbage til med oversigten for 1969, hvor der vil komme mere materiale. Udbytterig er Lili Kaelas oversigt over de sydkandinaviske megalitgrave (118), hvor bl. a. så væsentlige problemer som både dyssers og jættestuers oprindelse diskuteres på bred, europæisk baggrund. – Et par nye megalitgrave er omtalt, udførligere for nogle knap så spændende funds vedkommende (62, 253), kortfattet om en stor og vigtig undersøgelse i det vestlige Sønderjylland (243). Derimod er et tilsyneladende nyt »museumsfund« af mellem-neolitiske lerkar fra en dysse på Als (127) ikke helt så ukendt, idet K. Langenheim har publiceret det – ganske vist med dårlige illustrationer – for 30 år siden (*Die Tonware der Riesensteingräber in Schleswig-Holstein*. Neumünster 1935, s. 55, fig. 16, 1–3 og pl. 8 a-f). – Endelig bør nævnes, at der i de kortfattede museumsmeddelelser fra Hjørring er nævnt et virkelig interessant fund af et 48 cm langt forarbejde til en flintøkse (81).

Her er en henvisning til to tyske initiativer på sin plads. Ved sin død i 1967 var professor Ernst Sprockhoff nået så vidt med sine talrige planer, at første bind af en fuldstændig publikation af de nordtyske storstensgrave kunne udsendes (*Atlas der Megalithgräber Deutschlands, I, Schleswig-Holstein*. Bonn 1965) efterfulgt i 1967 af et lige så voluminøst bind om provinserne Mecklenburg, Brandenburg og Pommern. Der bringes planer over samtlige grave i deres nuværende tilstand, naturligvis med oplysninger om fund fra den ringe del, som er undersøgt, eller hvorfra man kender oldsager. Det andet store arbejde er lagt helt anderledes an; i Mecklenburg begyndte en arbejdsgruppe under ledelse af professor E. Schuldt planmæssige udgravninger (med efterfølgende restaurering) af megalitgravene her; projektet så først lidt voldsomt ud, idet man ville udvælge omkring hundrede anlæg af alle typer i et organiseret forsøg på at komme videre med forskningen på hele dette felt. Hidtil er det blevet fulgt med lige så imponerende som tankevækkende resultater. I 1965–67 er sammenlagt 31 mindesmærker blevet regulært udgravet, og – nu kommer det mest afgørende – to til tre år efter foreligger der illustrerede rapporter med planer og tegninger af fund i tidsskriftet »Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg« (årgange for 1965, 66 og 67). Det er ingen overdrivelse, når man siger, at de første 31 dysser og jættestuer helt har ændret vort billede af denne gren af tragt-bægerkulturen i et område, som kulturgeografisk har meget nær kontakt med det sydlige Danmark. Resultaterne taler for sig selv.

Inden for dansk tragt-bægerkultur har en ny gravtype – de simple stendyngegrave under flad mark – gradvis gjort sig bemærket gennem de sidste

femten år. Der er nu samlet et betydeligt materiale, men foreløbig er det på papiret blot blevet til et par oversigter (43–44), selv om en af dem gør status op og klart peger på gravenes betydning for det gamle, men åbenbart lige aktuelle problem om forholdet mellem jættestue- og enkeltgravskulturerne i Jylland.

Også enkeltgravs- eller stridsøksekulturerne er der noget at sige om, eller rettere blot om den jyske gren. Et par af de sædvanlige gravhøje er blevet udgravet ved Vojens i det østlige Sønderjylland (9); selv om resultaterne ikke kan siges at være usædvanlige, er hele fremlæggelsen – for den sags skyld også undersøgelsen – så god, at den kan tjene som model for andre. Det er jo undersøgelser af en art, som vore lokalmuseer ofte kommer ud for.

Noget helt nyt kom derimod frem ved H. Thranes udgravning af en stor bronzealderhøj nær Gadbjerg (233), da det viste sig, at der nedenunder var spor af tidlige enkeltgrave, som aldrig havde været dækket af nogen høj. Det er første gang, man herhjemme har set, at sådanne grave udmærket kan undvære den høj, som man hidtil har troet var fast regel ved disse folks klart udformede gravskik. Fladmarksgravene kan dog have været hyppigere end formodet, da der skal et usædvanligt held til at finde frem til dem. Også en høj ved Kobberup syd for Skive (126) gav et usædvanligt supplement til vor viden om samme kulturs senere gravformer, nemlig en stenkiste med velbevarede rester af træ og andet organisk materiale, således at man fik nye træk ikke bare vedrørende gravens indretning, men også om gravgodset (trækar bl. a.). Medens vi er ved gravfundene, må et par korte notitser om grave og enkelte oldsager nævnes (183, 186, 205).

Her bliver det nok nødvendigt at sige lidt om Peter Seebergs artikel: »Hvolris, et neolitisk kompleks (208), bl. a. fordi litteraturoversigten henvender sig til lokalmuseernes folk. Fra tidligere årgange ved læserne, at det ikke har manglet på anerkendende ord, når der kunne peges på initiativ og resultater netop fra disse museer, hvis indsats får stadig større betydning for det samlede studium af vor oldtid. Men skal det positive tages alvorligt, har man samtidig en ubehagelig pligt til også at sige, når man (d. v. s. anmelderen) mener, at noget er mindre heldigt. På Hvolris nord for Viborg har der været arbejdet gennem adskillige år, og med mellemrum har dagspressen bragt flerspaltede artikler om vigtige, ja epokegørende undersøgelser. Nu foreligger som sagt en redegørelse på højere plan. Man læser den én gang, to gange – og er lige vidt: skal det være en parodi, som da Strindberg i sin tid med vid og talent udleverede sin verdensberømte landsmand Oscar Montelius? Nej, det fremgår af slutbemærkningen i det tyske resumé, at der er sigtet på metodisk nyskabelse (som så her i oversigten burde have været omtalt i begyndelsen, hvor netop teorierne denne gang er trukket frem). For

nu at sige det rent ud: Seeberg er gået sine egne veje og har søgt at fremlægge et vanskeligt objekt uden at tage hensyn til elementære regler for beskrivelse af arkæologiske udgravninger, d. v. s. anvendt en form for ordvalg og illustrationer, som ikke siger den almindelige fagarkæolog (og formentlig ikke kolleger ved lokalmuseer) noget som helst. Man får dog at vide, at der bl. a. beskrives nogle bopladsrester fra jysk enkeltgravskultur, et i sit selv usædvanligt fund og årsag til, at omtalen af Hvolris kommer netop på dette sted.

Vi springer et par hundrede år frem i tid. Stenalderens slutfase, den sen-neolitiske tid giver ikke anledning til usædvanlige bemærkninger. Hellmuth Andersen og Kjærum beskriver (17, 20) en mærkelig, kvadratisk stenlægning i Tønning skov, ca. 15 × 15 meter stor og med tydelig markering af randen. Det centrale gravanlæg var uden fund, og ved et formodet sekundært anlæg kan det være tvivlsomt, om de fundne flintsager repræsenterer gravgods eller tilfældig indblanding, således som det forekom andetsteds i laget. Tolkningen af det oprindelige anlæg må derfor – som rigtigt antydnet af forfatterne – opfattes som et forslag. Men beskrivelsen og dokumentationen er sådan, at man umiddelbart kan anvende rapporten til egne spekulationer eller videre studier. – At der så lige oven i den formentlig sen-neolitiske stenlægning er fundet langt yngre stensætninger og grave fra tidlig førromersk jernalder, har ikke gjort billedet klarere eller opgaven lettere.

Mere konventionelle er nogle nye fund af stenkister, en af periodens velkendte gravformer. David Liversage giver en udmærket beskrivelse af et sjællandsk fund (139) med en række nye, interessante detaljer og benytter lejligheden til at give en oversigt over hele denne type af grave; og ganske foreløbigt er omtalt et særlig vigtigt eksempel, hvor tre sådanne kister – det var ved Karlstrup i Østsjælland – lå nederst i en stor bronzælderhøj (106). Også en af de mere sjældne jyske hellekister af spinkel art må nævnes (184, 185).

Ældre bronzealder

Med en stående, vist uudryddelig vending er vor bronzealder i mange håndbøger kaldt den lyse og strålende tid. Clicheer bliver hurtigt slidt, men denne gang kan udtrykket anvendes om den forskning, som har bragt vor viden om både ældre og yngre bronzealder så meget frem, at de forløbne fire år kan kaldes den mest frugtbare periode i dette århundrede. Stærke ord, javel! Men de bør bruges, når der er grund til det. Ny viden og nye fund præger hvert eneste afsnit af bronzealderens tusind år lange tid. Dog bør det nævnes, at blomstringen ikke kommer pludselig, men betegner det foreløbige højde-

punkt i en udvikling, som begyndte omkring 1960. For at få lidt orden på de større arbejder fra de sidste fire år må man nok gå frem efter kronologi, vel at mærke den bronzealderlige.

Ældste bronzealder, eller periode I (for at bruge det nu almindelige system med seks hovedafsnit, som Montelius for trekvarter århundrede siden lagde fast), har længe været genstand for stor interesse og megen diskussion, idet den som så mange overgangsperioder er lidt vanskelig at få hold på. I oversigten 1957–60 (Fort. Nut. 21, s. 354) blev der udførligt refereret to næsten samtidige arbejder, et dansk og et tysk, som bragte os et godt stykke videre, om end linierne var stukket forskelligt ud. Nu har Ebbe Lomborg efter den påfølgende diskussion – hovedsagelig i udenlandske tidsskrifter – udbygget og sammenfattet sin opdeling af den tidligste bronzealder, denne gang på dansk (148, jfr. 144). Som omtalt for otte år siden søger Lomborg en enkelt løsning, idet han blot taler om én første periode, som dog tydeligt har en ældre og en yngre horizon (opkaldt efter fundene fra Fårdrup og Valsømagle). Lomborgs tidligere teori om opdeling af landet i to geografiske zoner, hvor de afgørende impulser udefra har helt forskellig karakter, kan opretholdes og yderligere dokumenteres. Det er først ved overgangen til næste hovedperiode, at den hjemlige bronzekultur får et mere ensartet præg over hele Sydsandinavien. Nyt er det, at der i denne periode II udskilles en tidlig horizon (med kendingsnavn Løve efter et sjællandsk fund) som indledning til den virkelig rige metalkultur i en fuldt udviklet periode II. Det er i virkeligheden disse to horisonter, den sene periode I (Valsømagle) og den tidlige periode II (Løve), som lige siden Sophus Müllers berømte afhandling i Aarbøger 1909 har voldt forskningen så store vanskeligheder; nu – men først nu – synes der at være bragt en rimelig forklaring på den afgørende fase, hvor nordisk bronzealder helt frigør sig fra de fremmede forbilleder og udvikler sin egenart. – Som et supplement kommer yderligere en fin lille studie fra Lomborgs hånd (149), hvor han ud fra et nyt fund af en meget tidlig bronzedolk fra Salling bringer en række resultater til forståelse af de første metaldolke herhjemme, der tidligere ansås snart for danske, snart udenlandske. Det jyske stykke – det første her fra landet i sin art – er nok import fra Nordtyskland.

En anden våbenform fra periode I er grundigt studeret efter det helt usædvanlige fund af et stort depot under en egentlig udgravning. Som kort fortalt sidste gang blev der ved undersøgelse af stendyngegrave i Torsted sogn tilfældigt ramt en samling af 40 spydspidser og 7 økser fra periode I (34, jfr. 35, 45). Denne mere end 7 kg svære skat af bronzer fra vor første, endnu metalfattige bronzealder-periode er sandsynligvis en fremmed handelsmands forråd, som er skjult og først 3500 år senere kommet for dagen. Alle sager

ser nemlig ud til at være af udenlandsk fabrikat. Økserne er nordtyske, men spydspidserne har vist sig at komme længere sydfra, muligvis Schweiz eller Sydtykland. Fundet giver anledning til at pege på en hidtil ikke herhjemme bemærket form for spydspidser, og det formodes, at vi her har forbilledet for de første nordiske bronzespyd. I et supplerende arbejde (46) bringes yderligere oplysninger og omtale af flere fund af de ældste nordiske lanse- eller spydspidser.

Disse studier over en enkelt oldsagsform er ikke helt så specielle, som det kunne se ud til i første omgang. Der er tale om et nyt våben, som engang omkring 1500 f. Kr. synes at sprede sig med stor hast tværs gennem Europa fra det østlige Middelhavsområde. I den forbindelse bør man kort præsentere et vægtigt tysk arbejde (105), hvor alle nord- og mellemeuropæiske bronzealderspyd (fra både ældre og senere tid) tages op til sammenfattende behandling. Det er en rigt illustreret, meget grundig bog med lange, sammenfattende kapitler og mange udbredelseskort, hvor det danske materiale indgår som et vigtigt element. Den har derfor bud også til danske forskere, måske i første række til fagkolleger.

Næste bronzealder-afsnit, den fuldt udviklede nordiske periode II, tager Klavs Randsborg sig af. Der foreligger dels en mere detaljeret redegørelse (198) for, hvorledes ægæiske påvirkninger har præget også visse nordiske sværd i langt højere grad end tidligere formodet. Arbejdet må ses som et led i international interesse for den betydning, som de østlige middelhavsegne – det ældste græske område – har haft for det øvrige Europas bronzealder. Et ældre fund fra Ørskovhede i Bredsten sogn ved Vejle indeholder et sværd, som enten er et ægæisk originalarbejde eller en europæisk imitation. Randsborgs nye iagttagelse har ikke blot betydning for kulturhistoriske slutninger, men også for de rent dateringsmæssige problemer. Godt set!

Så kommer et stort og noget tungere arbejde, i omfang en bog, skønt den indgår i *Acta Archaeologica* (200 jfr. 199). Det drejer sig om en undersøgelse af overgangen mellem de to »store« perioder inden for ældre bronzealder, II og III. Her ligger faktisk et problem; man har traditionelt ment, at her var i hvert fald en klar grænse mellem to veldefinerede arkæologiske grupper, hver repræsenterende sin periode. Den nye afhandlings udførlige gennemgang af forholdet mellem den nordiske og den mellemeuropæiske bronzealder skal ikke refereres – i forbifarten skal det blot siges, at der er tale om forskning på højt internationalt plan, som vore europæiske fagkolleger heller ikke kommer uden om – og der skal ikke gøres rede for de meget detaljerede studier over nordiske bøjlenåle, hvor vigtige de end er for de samlede resultater. Derimod skal der peges på visse nye teorier, som har betydning også for lokal dansk forskning. Randsborg mener, at skiftet

mellem de to forskellige milieuer ikke er foregået samtidig over hele landet, men at Vestdanmark (altså endnu engang den opdeling i provinser, som har været så stærkt fremme i debatten omkring ældste bronzealder) har været foran, således at de nye periode III-former slår først igennem her, medens man i hele Østdanmark og Skåne gennem længere tid beholder de gamle periode II-sager og deres ornamentik, ja endog udvikler nye lokaltyper i samme, »gammeldags« stil. Hvor længe denne særudvikling har fundet sted, er det naturligvis vanskeligt at sige, men det kan godt dreje sig om temmelig lang tid, måske et århundrede. Godtager man denne nye idé om helt forskellig kulturudvikling i de to dele af Sydsandinavien, vil man få en naturlig forklaring på en række problemer i forholdet mellem nordisk og mellem-europæisk bronzealder-kronologi, forhold, som en række danske og tyske forskere har peget på uden at kunne komme med en overbevisende løsning. Randsborgs ret radikale forslag om en »sub-periode II« i den østlige del af området har sandsynligvis løst problemet; til gengæld er billedet af den nordiske bronzealder blevet lidt mere kompliceret. Nu venter vi på udlandets, især de særdeles dygtige tyske bronzealderforskeres, reaktion.

Målt med problemer af det format, som er berørt ovenfor, bliver de øvrige nyheder om dansk ældre bronzealder beskedne (tænk bare på, at der i Randsborgs og Lomborgs arbejder er indbygget mange nye enkelt-iagttagelser og publikation af en række nye fund, som ville blive trukket frem her, hvis de havde stået alene i et tidsskrift eller museumsmeddelelse). Vi er nemlig langt fra færdige med ældre bronzealder. Vigtig er Thranes publikation af to midtjyske gravhøje, en ældre, ofte omtalt, høj fra Vesterlund, udgravet af G. Rosenberg 1908 (235) og en af hans egne undersøgelser fra Gadbjerg (233), forresten den høj, som dækkede over de allerede omtalte fladmarksgrave fra tidlig enkeltgravskultur. Førstnævnte anlæg skjulte nogle mærkelige striber, der takket være Rosenbergs omhyggelige dokumentation senere blev tydet som forhistoriske plovfuror (G. Hatt, Aarb. Oldk. Hist. 1941), samt en serie tydelige stolpehuller, der tidligere opfattedes som en hytte, men som (vist også først af Hatt) forklarede som rester af en indramning af den ældste høj på stedet. Den endelige fremlæggelse giver anledning til en serie nye detail-iagttagelser. – Vigtigt ved Thranes egen gravning i Gadbjerg er den svære stenkreds, som endnu var bevaret i dele af højen. Behandlingen af den fortsætter nemlig med en nyttig oversigt over tilsvarende anlæg fra andre grave og bringer en hel del hidtil ukendt materiale. Det er kun i sjældnere tilfælde, at man har haft mulighed for (og råd til) at foretage en fuldstændig udgravning af en høj, således at den gamle fodkreds er kommet med; for hele monumentet er det imidlertid en meget vigtig del. Vor viden er alt for lille på dette område, så her er stor chance for at lære

noget nyt. Endnu nogle gravfund er omtalt (64, 106, 152, 186, 234), men nu må det være nok for denne gang om emnet.

Derimod kan det pilles ud af en rutinemæssig årsberetning fra Ålborg Historiske Museum, at man herfra har udgravet en hustomt, som efter alt at dømme er fra ældre bronzealder. Selv om det forhåbentlig bliver til mere omtale næste gang, bør det allerede her siges, at vi har at gøre med det første regulære beboelseshus fra denne del af oldtiden (201). – Af enkeltfund er der en smuk guldring (175) og et kulturhistorisk langt vigtigere stykke, nemlig et vognhjul af træ (4), der ganske vist har ligget flere år i museet i Odense, men som nu gennem en kulstof-14 datering med en vis rimelighed skal sættes så langt tilbage som ca. 1400 f. Kr., d. v. s. tidlig bronzealder. Er det nu nogen nyhed? Man kan da i mange håndbøger læse, at allerede de neolitiske folk herhjemme kendte hjulet og dermed vognen. Ikke desto mindre er det nyt, for alle de tidligere fund har været dateret forkert og har efterhånden vist sig at være fra tidlig jernalder. Iagttagelserne svarer ganske til et nylig udkommet hollandsk arbejde over vognhjul (J. D. v. d. Waals, *Prehistoric Disc-Wheels in the Netherlands*. Groningen 1964 (også *Palaeohistoria*, vol. X, 1964), hvor det er lykkedes at udskille en tidlig form fra sen neolitikum eller tidlig bronzealder – svarende til det fynske hjul – og en større gruppe, der lige så klart hører hjemme i ældre jernalder; hertil hører formmæssigt de fleste typer af danske skivehjul af træ, og nylig foretagne dateringer af dem har bekræftet denne opfattelse. Men – den seneste liste over danske kulstof-14 dateringer (213) viser, at to fund af gamle skivehjul går helt tilbage i yngre stenalder (fund fra Momhøj og Kideris moser i Midtjylland). Dermed er vi tilsyneladende tilbage til den gamle, danske opfattelse.

Yngre bronzealder

En hel serie store, solide specialarbejder handler om oldsagsgrupper fra yngre bronzealder, ofte sager med forbindelse langt ned i Europa. Selv om afhandlingerne i første række henvender sig til fagkolleger, er det også værdifuldt for mere lokalt orienterede forskere at vide besked om dem. Henrik Thrane fortsætter sine tidligere studier over importsager fra ældre bronzealder (se 40, s. 34) med dels en større afhandling over de fremmede bronzekar i yngre bronzealders to første afsnit (230), dels over de importerede sværd fra samme perioder (237). Der flyttes ikke periodegrænser, og der er ikke nye, kulturhistoriske linier bag disse arbejder, men nu har vi under ét en virkelig nyttig oversigt over en serie oldsagstyper, der gennem mange år har fængslet danske og udenlandske forskere, og hvor mange forældede op-

fattelser er blevet hængende i selv nyere sammenfatninger. Hvad enten de gælder de små, drevne skåle, de store spande og vaser af rigt dekoreret bronzeblik, de sværere kedler med såkaldt korsformede hankebeslag eller de forskellige sværdformer, har vi nu fortrinlige oversigter med udbredelseskort over såvel de danske som de fremmede sager – for langt de flestes vedkommende af mellem-europæisk oprindelse. I sværd-afhandlingen er der en ny og vigtig oplysning om et hidtil overset, samlet fund fra Sønderup i Sydvestsjælland samt en interessant redegørelse for de indflydelser, som fremmedformerne havde på de lokale nordiske arbejder, d. v. s. de miniature-sværd, man fremstillede til gravgaver. På samme linie er den svenske forsker Bo Gräslunds behandling af de store, drevne bronzeskjolde (98, jfr. 97), hvoraf hovedparten ved skæbnens mærkelige indfald er fremdraget i danske moser, skønt deres oprindelse også må søges – hvad man længe har været klar over – nede i det sydøstlige Europa. Dog er vestlige fund og samtidige gengivelser her med til at gøre billedet noget mere kompliceret netop for skjoldenes vedkommende.

Tilbage til de primære, danske studier: Hvor Thrane rent kronologisk slutter, tager Jørgen Jensen fat. Netop hans afhandling over de fremmede sværd fra den sidste bronzealder, de egentlige Hallstatt-sværd, knytter sig helt til de lige nævnte studier (111). I betragtning af at denne gruppe af sværd er blevet dobbelt så stor siden Sprockhoffs 35 år gamle sammenfatning – anstændigvis bør det nævnes, at der er tale om en forøgelse fra fire til otte – er det værdifuldt at få en oversigt over materialet og især over, hvad man i mellemtiden har skrevet om disse sværd i udlandet (det er ikke så lidt). Jørgen Jensens nøgterne redegørelse bringer også orden i mange dunkle problemer, som netop denne form har voldt forskningen, især hvad angår de rent kronologiske forhold mellem Norden og Mellemeuropa her i bronzealderens slutfase.

Sådan set er der mere nyt i samme forskers oversigt over ravfund fra hele yngre bronzealder (107). I næsten alle ældre arbejder læser man, at rav kun undtagelsesvis brugtes herhjemme, da det antagelig byttedes bort for bronze og guld. Derfor virker det overraskende, at mange grave fra yngre bronzealder har indeholdt perler eller små ringe af rav. Hele 170 sådanne fund kan undersøges og kortlægges, og hele 7 forskellige former for perler har været i brug, nogle i fortsættelse af den ældre bronzealders ravperler, der lige så overraskende blev »kendt« for 15 år siden, andre derimod som sene indslag fra Mellemeuropa; med sidstnævnte udtryk sigtes til de små ringe, hvoraf i hvert fald ét nyt stykke må anses for importeret i færdig stand (115). Import af rav til Danmark! Det lyder næsten usandsynligt, men blev jo for få år siden også dokumenteret fra tidligste bronzealder (se 146). Den

nyeste behandling af det sene stykke (115) giver tillige en sammenfatning af det vigtige begreb ravhandel mellem Norden og det øvrige Europa.

Vi er langt fra færdige med yngre bronzealder. Det er ligeledes Jørgen Jensen, som er gået i krig med et stort og forsømt område, nemlig bopladserne og deres keramik. Først er der (112) et af de nødvendige forarbejder til lange og trælse studier, som – når de er afsluttede – kan hjælpe os alle og ikke mindst lokalmuseerne. Det andet (114) er mere interessant, da der ikke blot gives en ny vurdering (og mange hårdt savnede billeder) fra en af de største bopladser, der ligger ved Voldtofte på Fyn, men fordi man samtidig får et fængslende oplæg til at sætte bopladsen og egnens mange rige gravfund (desværre ofte uden tilstrækkelige oplysninger) sammen til et hele, en kulturhistorisk studie over erhverv og bebyggelse. Afhandlingen indeholder en række iagttagelser og vigtige perspektiver, således at den må betegnes som en nyorientering inden for emnet i videste forstand.

Medens vi er ved bopladserne, må nævnes en første rapport om nogle store hustomter, der blev fundet ved Ristoft i Vestjylland (50). Selv om det er en foreløbig meddelelse, giver den dog plan og fotografier af det bedste hus, et 19,5 meter langt og 6 meter bredt hus med to rækker indvendige tagbærende stolper og væglinie af en enkelt række pæle. Huset (og to til fra samme mark) kunne dateres til sidste afsnit af bronzealderen og synes at have været af samme art som to tomter, der for en halv snes år siden blev udgravet ved Fragtrup i Himmerland (ikke publiceret endnu). Er det så ikke, som det tidligere har været foreslået, blot jernalderens langhus, som nu kan følges tilbage til yngre bronzealder? Nej, der er så mange forskelle på de store, velbyggede bronzealderhuse og de allerældste jernalderhuse, som først er dukket op i de allersidste år, at man vel må sige, at de tilhører to adskilte typer, vist med forbindelse til hvert sit milieu i Nordvesttyskland og Holland.

Af gravfund har vi dels små notitser om mere almindelige fund (eks. 82), dels en vigtig behandling af en række pladser med grave, som har ligget under flad mark (110). Her publicerer Jørgen Jensen en række ældre og nyere fund fra den seneste bronzealder og kommer ind på det vigtige forhold til de tidligste jernaldergrave på samme lokaliteter. Det fremhæves med rette, at de klare forhold (med en skarp periodegrænse) i Sydjylland straks er mindre klare, når man kommer til midten af halvøen, og at de endnu er dårligt kendte længere nordpå. I Midtjylland ser man af og til kontakt på samme plads mellem yngste bronzealder og tidligste jernalder, et træk, der er højst usædvanligt længere sydpå. Hvad der ligger bagved, kender vi foreløbig ikke noget til.

Ellers er det jo rige depoter, som plejer at præge billedet af yngre bronze-

alder. Her kan man fatte sig i korthed. Et par nye fund fra Fyn (252) er lige omtalt, ligeledes en guldring (67) og nogle halsringe af bronze (65). Et par ældre fund er publiceret i den nye internationale serie »Inventaria Archaeologica« (229, 232). En bog – forøvrigt meget anbefalelsesværdig – om vore lurer (58) er et genoptryk af et syv år ældre arbejde, en af vor flittige bronzealderforskere H. C. Broholms sidste, smukke og let læste bøger.

Det tog tid at komme gennem de sidste fire års arbejder om dansk bronzealder. Endda er flere virkelig vigtige ting kun omtalt ganske kort. Men der kan være grund til at minde om et par sætninger fra sidste oversigt (40, s. 34), hvor det oplystes, at udenlandske kolleger med store bevillinger og megen arbejdsindsats nu gennem en årrække har været i gang med en fuldstændig publikation af dansk (ældre) bronzealder. Selv om det videnskabelige samarbejde bør være internationalt, er det svært her at undlade en slutbemærkning om, at de sidste otte års indsats fra især yngre danske forskere viser, at vi også kan selv.

Førromersk jernalder

Inden for de første fem århundreder af jernalderen er der denne gang kun tale om foreløbige eller mindre arbejder. Bevares, alt er relativt, og til den første kategori hører to rapporter af temmelig fyldig karakter, selv om de er kaldt »foreløbige«. Det drejer sig om den allerede sidste gang nævnte gravning ved gården Grøntoft i Vestjylland, hvor man fandt en fuldstændig landsbyplan fra ca. 3. årh. f. Kr. Den er blevet refereret (40, s. 37), så om den mere udførlige rapport (36, jfr. 42, 48, 51) kan man nøjes med at konstatere, at man her fik et uventet klart indblik i de samfundsmæssige forhold i tidlig jernalder. Fortsatte gravninger er resulteret i et ældre landsby-anlæg på marken lige nord herfor (49), hvor det lykkedes at afdække én (helt korrekt to forskellige faser af én) landsby fra 1. periode af denne tid, d. v. s. 5. eller 4. årh. f. Kr. Da det hidtil har været lidt af et problem, hvorfor man ikke kunne finde landsbyer fra den periode – man kunne kun henviser til et par enkeltliggende huse – betyder gravningen, at jernalder-landsbyens historie er skubbet et par århundreder tilbage i tid. Det skal blot nævnes, at husene i det nye anlæg har et andet, ligesom mere primitivt udseende end i den først fundne landsby, men da gravningerne er fortsat siden hen – endda i øget tempo – skal der ikke bringes for megen omtale; det får vente til næste gang, for der er rent kulturhistorisk åbnet helt nye perspektiver ved disse undersøgelser. Det kan nok røbes, at man har konstateret et nyt begreb, »vandrelandsbyen« herhjemme, d. v. s. et samfund, som skifter bosted med korte mellemrum, men inden for sit eget »territorium«.

To regulære studier bringer os videre i udforskningen af de kronologiske forhold. Det er periodens begyndelse og dens slutning, der er emner for henholdsvis Jørgen Jensens fine lille arbejde om et nordjysk gravfund fra Ulbjerg i Vesthimmerland (108); det har vist sig at være et af de meget få holdepunkter, man har for at bestemme begyndelsen af ældre jernalder i forhold til mellemeuropæisk kulturudvikling. Resultatet er, at dette kulturhistorisk vigtige skel falder engang omkring 500 f. Kr. (som foreslået i den seneste større behandling). – Om den tilsyneladende langt enklere problemstilling ved overgangen til romersk tid bringer et nyt gravfund med et righoldigt våbenudstyr fra Sønder Vilstrup ved Kolding Erik Jørgensen (117) til at give en oversigt over tidens jyske fund og deres udstyr af våben og smykker. Det er et nyttigt og solidt arbejde, som ved sine sammenfattende resultater supplerer vor hidtidige viden om den i virkeligheden vanskeligt forståelige overgangsperiode. Tilmeld er det rigt illustreret.

Resten er mindre bidrag til enkeltproblemer eller meddelelser om nye fund. Erling Albrechtsen fortsætter sine markarbejder med de snart lidt for mange fynske gravfund (med dette udtryk menes kun, at Odensemuseets dygtige indsats-efterhånden har givet os et »skævt« billede af fundmængden, fordi der fra Fyn reddes forholdsvis langt mere end fra det øvrige land), altså der er også denne gang en række nye fund her (5, 8). – Mere summarisk er omtalt et par nye hustomter (206, 223), og fra de lokale meddelelser må nævnes et sjældent fund af en svært støbt bronzefibula (82).

Når man i disse oversigter siger »førromersk jernalder«, må man altid sige »Gundestrup«. Der er hver gang nye bidrag og iagttagelser af større eller mindre betydning – oftest det sidste – for forståelsen af dette i europæisk kunst-, religions- og kulturhistorie helt enestående fund. Således også denne gang (96 (jfr. Fort. Nut. XXIII, 210), 122, 178). Knap så overlegent bør man omtale et par foreløbige bidrag fra svensk side, hvor fund og studier giver ny viden om sølvkedlens alder, og måske om dens oprindelses-område (181, 182). Muligvis skal vi endnu engang se længere mod sydøst, end man gennem de sidste tyve år har været indstillet på. Sært, så meget der kan skrives om dette ene stykke, uden at man får en klar løsning af dets virkelige problemer.

Romersk jernalder

De fire næste århundreder af jernalderen domineres denne gang af Erling Albrechtsens disputats (6), tredje bind af den for længst påbegyndte række med materiale-publikationer af den fynske øgruppes gravfund. Sammen med de to forudgående bind med førromerske og ældre romerske fund har vi nu

et enkelt landskab behandlet på en sådan måde, at man for første gang får et indtryk af hele den ældre jernalders overvældende rigdom på primærmateriale. Alene det er en præstation. Når bindet om yngre romertids to århundreder er så meget større end de andre, skyldes det ikke blot, at fundene er talrigere – endda er det største af alle gravfelter, fra Møllegårdsmarken ved Broholm med dets over 2000 grave, ikke fuldt udnyttet, da gravningerne først helt nylig er afsluttet – men at behandlingen er grundigere, og at billedmaterialet er rigere. Især bør fremhæves de mange tegninger af sluttede fund, hvor man både har keramik og daterende metalsager. Beskedent (eller ironisk?) siger forf., at hans 926 gravfund (plus det allerede nævnte fra Møllegårdsmarken) »tør betegnes som fyldigt«. Jo, man er enig med ham. At det store stof så udnyttes til andet end rent lokale studier, er indlysende, og her har man en tredje årsag til bogens omfang. Der har nemlig fra dansk og udenlandsk side været ført en livlig debat omkring findelingen af yngre romertid og dens afgrænsning mod næste hovedperiode, ældre germantid (hvor der i virkeligheden slet ikke er noget klart skel). Albrechtsen går ind for og dokumenterer – også med andet dansk stof – at der kan tales om en tredeling (på grundlag af fiblerne), og at den sidste periode stort set svarer til, hvad andre har villet betegne som ældste del af næste periode. Tilsyneladende er det noget specielle problemer, men det må endnu engang understreges, at alle videre slutninger af kulturhistorisk art hviler på en sikker kronologi. Det bør tilføjes, at forf. – sikkert med rette – er skeptisk, når det gælder de provinsial-romerske importsager som grundlag for nordisk kronologi. Men her bliver det sidste ord ikke sagt foreløbig.

Resten af stoffet fra denne tid er som sagt af langt beskednere omfang trods antallet af titler. Dog bør Lomborgs fremlæggelse af et ældre romertids gravfund fra Esbjerg-kanten (143) nævnes, fordi der samtidig gives en oversigt over gravformerne i denne del af Jylland, som hidtil har været lidt dårligt behandlet i litteraturen. Andre gravfund er nævnt hist og her (bl. a. 81, 82, 220); vigtigst af dem alle er en meget rig grav fra Uggeløse i Nordsjælland (236) med guld, sølv, glas og bl. a. et hidtil ukendt beslag til sværd-remmen med en ansigtsmaske i svær guldplade på et sølvbelagt bronzeunderlag, et indtil videre højst gådefuldt, men i egentlig forstand strålende stykke.

Bopladser, d. v. s. huse og landsbyer, har der været arbejdet intenst med, og der er en række mindre meddelelser om både store og små gravninger. De fleste er som sædvanlig fra Jylland (80, 135, 202, 206, 218, 219); atter denne gang er et fund fra Thy det mest omfattende, nemlig landsbyen lige uden for det nuværende Hurup (119, 135, jfr. 165). Mere udførligt er et smukt udgravet fund fra Vendsyssel omtalt (84), også af interesse på grund

af kombinationen hus-stensat kælder. Ved Vig i Nordvestsjælland (140) blev gjort rige fund af keramik, hvis kyndige behandling og fine illustrering er gemt lidt af vejen. Medens vi er ved dette emne, bør nævnes et par mere kulturhistoriske studier, et interessant zoologisk bidrag til hele erhvervsformen på grundlag af det gamle fund fra Vejleby på Lolland (101); slutningerne er vægtige og vigtige og vil sikkert ikke vække slet så megen betænkelighed som Grith Lerches forslag om at tyde den store korn-silo fra Ginderup som en bageovn (137). Selv om det skulle lykkes Forsøgscentret i Lejre at få en kopi til at fungere til en slags bagning, bør man huske på Hans Kjærs iagttagelse ved udgravningen, at den indeholdt en masse forkullet havre.

Et enkelt mosefund, fra Vædebro i Illerup ådal, skal berøres (66), fordi den antropologiske undersøgelse har vist, at flere af knoglerne bærer klare spor af, at folkene har lidt en voldsom død. Her burde man nok have en mere udførlig arkæologisk beretning end den ganske korte artikel i Skalk for 1959.

Til slut skal nævnes en række nye iagttagelser omkring de gamle fund af hovedtøj til heste fra Torsbjerg mose (134). I to udenlandske sammenfatninger er der endelig inddraget så meget dansk materiale, at de bør medtages i listen, nemlig professor Gunnar Ekholms behandling af endnu en gruppe af de importerede glas (78) samt en bredt anlagt behandling af smykkenåle (52).

Germansk jernalder

De fleste periodegrænser inden for nordisk jernalder har vist sig at være anbragt mindre heldigt, d.v. s. på steder, hvor der ved fortsatte studier netop ikke tegner sig noget klart, kulturhistorisk skel. Selv om det vil være upraktisk at lave om på den sag nu, kan det godt nævnes, at det virker særlig galt inden for germansk jernalder – forøvrigt i sig selv en upraktisk betegnelse, især når den skal oversættes til hovedsprogene. Derfor vil det være rimeligt at omtale nyhederne fra periodens ældre del for sig og da begynde med det pragtfulde skattefund fra Kitnæs i Roskilde fjord, bestående af 20 guldbrakteater og en pragtfibula. Takket være Elisabeth Munksgaards hurtige publikationer (168–69) har man både på dansk og engelsk gode og rigt illustrerede beskrivelser af dette vort hidtil største fund af brakteater og den usædvanlige smykkenål. Desværre er sagerne ikke optaget under ét, men måtte ledes frem ude i stranden, idet de synes skyllet ud i fjorden fra kysten. Det er også grunden til, at de første tre brakteater herfra kom med i en sammenfatning over nyere danske fund (166, 167 jfr. 176), og at de

store afhandlinger kun nævner 19 stykker; der er senere kommet endnu et, og det behøver teoretisk set ikke at være det sidste. Desværre repræsenterer de mange brakteater kun tre forskellige stempler, hvoraf det ene endda er kendt fra et tidligere fund i nærheden. Til gengæld er den store fibula helt usædvanlig og viser os tidens kunsthåndværk, når det teknisk er bedst; om smagen kan der altid diskuteres. Underlaget er bronze, hvorpå er fæstet rigt ornamenterede guldplader med indlagte sten og mønstre i elegant filigranarbejde. Noget egentligt sidestykke kender man ikke, men forf. giver gode argumenter for at sætte hjemstedet til Danmark og tiden til sidste halvdel af 5. årh. d. v. s. noget før fundets mange brakteater.

Et andet usædvanligt enkeltstykke er fra den store boplads Drengsted i Sønderjylland, hvor man fandt en samling forrustede jernbånd, der med rimelig sikkerhed er rekonstrueret som en hjelm (245). Ligeledes i tidskriftet Skalk finder man et bidrag til den, jeg havde nær sagt evige, diskussion omkring de to berømte guldhorn (246). Olfert Voss gennemgår i populær form fundets ellers velkendte historie, resumerer, hvad man ved om hornenes form, alder og hjemsted etc., og hvad man gennem tiderne har søgt at læse i udsmykningen og dens brogede billedverden. Så kommer det vigtige: talrige motiver må være direkte overtaget fra klassisk, nærmere betegnet provinsialromersk kunst, sådan som den har været direkte tilgængelig for germanerne i hvert fald i århundredet, før hornene blev skabt, og måske endnu så sent som dette tidspunkt, ca. 400 e. Kr. Voss peger på nogle oplagte eksempler, men hele dette spørgsmål burde tages op i større sammenhæng, således at man muligt kommer frem til den tanke, at der slet ikke har været nogen bestemt mening bag komposition og sammenstilling af de enkelte motiver. Det kan da være ren og skær dekoration, som den forekommer på tidlig og sen romersk kunstindustri (sølv, glas og keramik). Voss går ikke så vidt i sit arbejde, men andre har før været inde på det, således bl. a. M. B. Mackeprang (Aarb. Nord. Oldk. 1936) og Svend Aage Bay (Danske Studier 1948).

Mogens Ørsnes' disputats nøjes ikke med hele og halve antydninger inden for sit centrale emne, yngre germansk jernalders stilhistorie, dens smykker og andre genstande, hvor man især finder tidens karakteristiske dyreornamentik (250, med supplement 251). Der er tale om et virkelig vigtigt arbejde i dansk arkæologi. For det første får man en dokumenteret redegørelse for de studier, som blev påbegyndt for godt en halv snes år siden, og hvorunder det efterhånden viste sig, at de sydsandinaviske landskaber (gammeldanske, om man vil) havde deres egen og særprægede udvikling, helt på højde med de mellemsvenske og gotlandske centre, som vore kolleger her gennem mere end en menneskealder har studeret så intensivt og dygtigt ud fra deres,

det skal indrømmes, langt rigere stof. Med kernepunkt i Sjælland-Vestskåne var der dengang et lige så vigtigt og selvstændigt område sydpå. De stilhistoriske afsnit er behandlet på overlegen dygtig måde, samtidig med at vi har fået en håndbog i de oldsagstyper, som spiller størst rolle. Begge dele foretages med dybtgående kendskab til det øvrige europæiske materiale, således at der er solid dækning for de sammenfattende kapitler og de bemærkninger om den absolutte kronologi, som nu engang har særlig interesse her. Den årelange, ofte bitre diskussion om »kort« eller »lang« kronologi inden for hele tidsafsnittet – dog navnlig udkæmpet øst for Øresund – synes nu gradvis at stilne af, og de fleste vil i dag kunne anerkende et slags kompromis, ikke på grund af dette begrebs rent praktiske funktion, men fordi nye og vigtige fund i Vesttyskland og Frankrig stort set har afgjort striden; det må dog bemærkes, at den især har drejet sig om periodens begyndelse, der nu bør sættes til ca. 550–575. Om overgangen til vikingetid er der fortsat enighed, idet tidspunktet uforandret er ca. 800.

Endnu to vigtige forhold bør nævnes i Ørsnes' bog. Dels har det været muligt at inddrage hele det skånske materiale, efter at Märta Strömberg for få år siden gav en monografisk behandling af det. Derved får vi det virkelige overblik over et fælles kulturområde, som de moderne politiske grænser i reglen ødelægger. Dels har Ørsnes givet en ny oversigt over de fund i det øvrige Europa, som klartest viser kontakten med alt det nye ved periodens begyndelse. Også på det punkt har der gennem årene været ført en livlig diskussion, men nu har vi bedre holdepunkter. Dog lige til sidst efter de mange positive ord: bogen er ikke let kost for flertallet af dette tidsskrifts læsere.

Iøvrigt plejer de omtalte to århundreder at kunne affærdiges let i vore oversigter. Men ved siden af det lige omtalte arbejde må nævnes et andet, der ganske vist kun handler om ét fund – endda kun de sørgelige rester – men som ikke des mindre har største kulturhistoriske betydning for studiet af danske oldtidsbåde. Det er et område, hvor man i perioderne forud for vikingetid plejer at gå netop til danske fund. Derfor er Crumlin-Pedersens genopdagelse af nogle skibsrester fra Kongeåen ved Gredstedbro (71, 73) af særlig værdi, fordi der ud fra et gammelt fund nu tegnes hovedlinier af et fartøj fra ca. 6–700 e. Kr. d. v. s. fra den tid, hvor der hidtil var et hul i rækken mellem den store Nydam-båd og de nordiske vikingeskibe.

Inden vi kaster os ud i vikingeskibenes urolige tid, må det nævnes, at der fra vore nærmeste naboer er kommet en stor afhandling om depoter og skattefund fra hele germansk tid, hvor både fund fra Danmark og de nærmeste lande er behandlet under ét og søgt tolket med hovedvægt – jeg havde nær sagt overbalance – i retning af det religiøse (87).

Vikingetid

De rige fund og de mange kilder har traditionelt kunnet grupperes efter visse stikord, selv om vigtige ting denne gang falder udenfor. Lad os alligevel prøve.

Oversigter. Vikingetiden er »godt stof« i disse år, således at forlag fristes til at investere i nye, ofte store bøger og dermed frister forskere til at gå i gang med populært skrevne bøger og med et billedudstyr, som ellers ville være utænkeligt i mere faglige værker. Som før sagt er den mest kyndige ofte den bedste, når det gælder om at henvende sig til en videre læserkreds. Derfor kan de store værker af henholdsvis professorerne Almgren i Uppsala (12) og Ole Klindt-Jensen, Århus, (132) uden videre kommentarer trygt anbefales. Det gælder nu også de udstyrmæssigt langt beskednere bøger, som behandler enten specielle emner som vikingernes hverdag (195), kunsten (102), vikingerne i England (151) og hele problemet set med fremmede øjne (76). Derimod har en større engelsk bog (116a) fået mindre gode anmeldelser i fagpressen. Når det her for fire år siden blev sagt, at vi nu var godt forsynede på dette felt, viser de lige nævnte arbejder strengt taget, at det kunne blive bedre endnu; det er det.

Skuldelev bør fremhæves inden for de arkæologiske primærarbejder. Man er i forvejen klar over, at dette stikord dækker over måske den største og vigtigste indsats inden for vor forhistorie i 1960'erne. Fra tidligere års rapporter vil man vide, at der i Roskilde fjord engang omkring år 1000 blev sænket fem skibe, at de blev udgravet 1962, og at de siden har været under konservering og behandling; deres selvstændige museum i Roskilde er allerede under tag og besøges af et undrende og beundrende publikum. Nu har vi meget udførlige, foreløbige rapporter om gravningen, de enkelte skibe og hele arbejdet fra Crumlin-Pedersens og Olaf Olsens hånd (69, 191) (i 1969 fulgt op med en dansk udgave); behandlingen er så vidt fremme, at man i tegning har kunnet rekonstruere skibene. Der er ikke blot virkelig kyndighed bag alle faser af arbejdet, men også held med i foretagendet. De fem vrage repræsenterer lige så mange forskellige typer af den sene vikingetids skibe; mærkeligst er vel den store søgående »knarr«, d. v. s. det svære handels- og transportfartøj, der bl. a. gjorde koloniseringen af Atlanterhavsøerne og Grønland mulig, men som vi hidtil kun har kendt fra (yngre) skriftlige kilder. – I forbindelse med sejlads må nævnes den morsomme iagttagelse, som Ramskou har publiceret om »solstenen«, et virkeligt navigationsinstrument, som nok var kendt af omtale, men først nu identificeret som en realitet (196).

Jelling foreligger der ikke egentligt nyt om, men omtale af visse enkelt-

heder i form af en selvstændig oversigt (242) og som led i den nedenfor nævnte afhandling af Olaf Olsen (189) viser, at man langt fra er færdig her; diskussionen kan nærmest kaldes for stillingskrig.

Trelleborg m. v. (hvilket betyder samtlige fire anlæg af denne art) er ligeledes under forberedelse, d. v. s. at man har fået et par mindre oversigter (187, 188, 190) vedrørende især Fyrkat-borgen samt den gamle diskussion omkring husenes rekonstruktion. En hel bog om emnet af en amerikansk forsker (68) bør nævnes på grund af den nyttige oversigt, men hans teorier omkring hele meningen med de store anlæg rammer vist ved siden af, for at sige det pænt.

Århus og andre byer. De store gravninger har været kort omtalt, og stoffet er stadig under behandling (19, 158). Nyt er det, at Viborg møder med gravninger, der er blevet tolket således, at der her var tale om et endnu ældre by-anlæg (138). Lad os se lidt mere materiale, før sagen kan siges at være afgjort. I hvert fald kan et fund af et 8. årh.-spænde ikke siges at bevise eksistensen af en by på dette tidlige tidspunkt. – En boplads (landsby eller større enhed?) fra Okholm ved Ribe er ligeledes i søgelyset (157).

Hedeby hører så intimt sammen med dansk vikingetid, at det må nævnes, selv om arbejderne af geografiske grunde ikke kommer i litteraturlisten. Den fornyede og storstilede gravningsaktivitet her er ved at sætte sig spor i korte foreløbige meddelelser (H. Jankuhn, kongresberetningen Roma 1962, vol. III, 216). Iøvrigt bør henvises til H. Schledermanns udførlige oversigter om Slesvig/Hedeby's tilblivelse (Sønderjyske Aarbøger 1966 og 1967) og sammes beretning om et nyt snit gennem Danevirke (Offa, bd. 21/22 (1964/65), 80 ff). Emnerne behandles videre af Aage Lauritsen i Sønderjydske Månedsskrift, hefte 11 og 12 for 1967 samt af Bjørn Svensson sammesteds hefte 8, 1968. Endelig er der en mere drilagtig artikel i Aarb. Oldk. Hist. 1964, hvor der sættes spørgsmålstegn ved en ellers godtaget kilde omkring en arabisk handelsmands besøg her; spørgsmålet er, om det overhovedet er Hedeby, manden beskriver. – På dette sted bør også Brita Malmers (159, jfr. 53) lærde disputats om de nordiske mønter før år 1000 nævnes, da den selvsagt kommer ind på gamle stridsspørgsmål om den første selvstændige udmøntning i Hedeby og Birka. Selv om anmelderen ikke er kompetent til at karakterisere det store arbejde, kan det siges, at vi har at gøre med den første virkelig gennemgribende behandling af dette vigtige materiale.

Så er der en række emner, som nok er vigtige hver for sig, men vanskelige at indordne på tilsvarende måde. Ole Klindt-Jensen og David Wilson giver en sammenfattende fremstilling af vikingetidens kunst (131). Det er en længe savnet bog, fordi de mange stilgrupper inden for den samlede vikingetid har været svære at få hold på; litteraturen var så spredt, og så mange

forskellige opfattelser gjorde sig gældende, når talen var om enkeltheder i både den hjemlige udvikling og dennes forudsætninger. De to forfattere har delt stoffet kronologisk, således at førstnævnte tager sig af forudsætningerne og de ældre vikingestilarter, vor engelske kollega derimod hele resten. En sammenligning er vanskelig, da de to afsnit ikke rigtig er arbejdet sammen til en virkelig helhed, og da der i den videnskabelige værdi er betydelig forskel til gunst for de yngre afsnit, hvor man får en klarere, virkelig à jour-ført, men også ret personlig præget skildring med nye og tankevækkende detaljer. Dog virker det ikke helt overbevisende, når begge forf. fremhæver den hjemlige tradition for mange stiltfaser stærkere, end man vist har vovet det før. Bogen er under alle omstændigheder et væsentligt bidrag til vikingetidens kunsthistorie, og ganske særlig vil man gerne fremhæve billedstoffet – det gælder både udvalget og kvaliteten (jfr. udførlig anmeldelse i *Mediaeval Scandinavia* (Odense) I, 1968, 204–13 af M. Ørsnes).

En anden bog ligger på grænseområdet af den foreliggende oversigt, men bør nævnes på grund af sin overordentlige værdi. Det drejer sig om Olaf Olsens disputats »Hørg, hov og kirke« (189), hvorom der allerede er skrevet udførlige anmeldelser, bl. a. i *Historisk tidsskrift* (12 rk. II, hefte 2–3, (1967), 435–52, Aksel E. Christensen og C. J. Becker). Det må være tilfaldt blot at henvise til denne omtale, da bogens centrale partier både geografisk og til dels tidsmæssigt ligger uden for den forhistoriske arkæologi. Og omtalen af Jelling vil der nok blive anledning til at komme tilbage til senere.

Tilbage bliver enkelte små bidrag til vikingetidens kulturhistorie, bl. a. den ikke ubetydelige import af norske klæberstens-gryder (18, 103) ud fra et par ny-oplyste fund. Ramskou omtaler en lille gravplads ved Dråby på Sjælland (192), hvor der bl. a. fandtes et smukt sæt smykker fra 9. årh., og i en anden grav havde den døde fået følge af en træ – ganske som det er set tidligere i Lejre.

*

Selv om oversigten er blevet lang, er vi ikke færdige. Visse arbejder kan ikke indpasses i de kronologiske rubrikker. Således er der nogle slet ikke uvigtige bidrag, der omfatter det meste af jernalderen eller i hvert fald ældre jernalder. P. V. Globs bog om »Mosefolket« (92) er allerede omtalt udførligt i en elskværdig anmeldelse (*Fort Nut XXIII*, 207–10), og man godtager gerne de pæne ord om en smuk, virkelig velskrevet og fint illustreret bog om et alment emne, de mærkelige fund af moselig fra især den ældre jernalder. Men det er ret og rimeligt at tilføje, hvad en anmelder i »*Antiquity*« (vol. 43, 1969, 320) skrev om den engelske udgave, hvor den måske mere vurderes ud fra sin faglige værdi. Mellem positive udtalelser kommer:

»For the general reader the greatest drawback will be that the mixture of fact, theory and poetry is as elaborately and inextricably composed as the meals prepared before their deaths for the men at Tollund and Grauballe«. Det kan man også skrive under på.

I en sammenfattende skildring af jernalderens marker af »digevoldings-type« har dr. M. Müller-Wille (171) givet en oversigt over det danske, nordvesttyske og hollandske materiale, der således nu er tilgængeligt under ét. Det har i sig selv stor værdi for et emne, hvor vi herhjemme gennem Gudmund Hatts forskning har været pionerer, og hvor der stadig arbejdes intenst med problemerne. Som Hatt er hans tyske kollega både geograf og arkæolog, således at behandlingen har et bredere kulturhistorisk perspektiv. Vigtigst, om end ikke epokegørende, er forf.s nye studier over de enkelte små, voldindrammede markstykkers størrelse og en diskussion om årsagerne til deres deling (allerede set af Hatt) samt over de forsøg, som der gøres på at komme nærmere ind på samfundet bag agerfelterne. Det er vanskelige problemer, og vi kommer næppe afgørende videre uden det nye stof, der allerede gennem år er samlet, og som årligt kommer til (jfr. 81).

Et lignende, tværgående emne er den ældste jernudvinding, hvor der atter denne gang er et par vigtige rapporter om igangværende undersøgelser (224–25). Med stikordet »runer« er vi allerede inde på et grænseområde, hvor kun de mere arkæologiske bidrag bør nævnes her. Erik Moltke har givet en nyttig orientering om de mange vigtige fund fra det usandsynlig heldige år 1964 (164). Nok så vigtigt for fagfolk er professor W. Krauses store værk om alle indskrifter med det ældre alfabet (133a); det er en nyudgave, men den er helt revideret, ført à jour og ledsaget af arkæologiske bemærkninger om genstandenes alder ved et andet af Göttingens store navne, professor H. Jankuhn.

*

De sidste fire år har således bragt meget nyt inden for næsten alle områder af vor hjemlige arkæologi. Der er hændt andet. Kun én gang før i de nu 30 år gamle litteratur-oversigter har der været omtale også af fagets folk; det var i anledning af Elin Nordmans bog om Sophus Müller. Der er grund til atter at bryde et ellers rimeligt princip, for i den forløbne periode er de sidste tre arkæologer i den ældre generation gået bort: Johannes Brøndsted, H. C. Broholm og Therkel Mathiassen, navne, som år efter år har haft en fremtrædende plads, når der skulle berettes om, hvad der skete inden for faget. Hver for sig er de blevet mindet adskillige steder. Når der i den foreliggende liste kun er opført nogle af nekrologerne (38, 47, 91, 240), har det sin årsag i, at der her er indflettet ældre og nye oplysninger også om selve det arkæologiske studiums historie gennem nogle af dets afgørende år.

Litteratur

1. Abrahamsen, Niels: Arkæomagnetisme og jernslagge. *Kuml* 1965, 115–132.
2. – Some archaeomagnetic investigations in Denmark. *Prospezioni Archeologiche (Roma)* 1967, 2, 95–97.
3. Albrechtsen, Erling: Nye fund af skålsten. *Fy Mi* 1965, 173–183.
4. – Et vognhjul fra Nonnebo mose. *Fy Mi* 1966, 1–5.
5. – Nye gravfund fra førromersk jernalder. *Fy Mi* 1966, 6–20.
6. – Fynske jernaldergrave III. Yngre romersk jernalder. Odense 1968, 406 s.
7. – Gravskikkene i den ældre jernalder. *Fy Mi* 1968, 179–193.
8. – Gravpladsen ved Skåstrup fra førromersk jernalder. *Fy Mi* 1968, 194–205.
9. Albrechtsen, Svend E. og Street-Jensen, Jørn: En højgruppe i Vojens. Nye fund af enkeltgravkulturens cirkelgrave. *Årb Oldk Hist* 1964, 1–31.
10. Almgren, Bertil: Das Entwicklungsprinzip in der Archäologie – eine Kritik. *TOR (Uppsala)* 1965/66, 15–38.
11. – Zur Technik der neolithischen Keramik. *TOR (Uppsala)* 1965/66, 230–51.
12. – (red): *Vikingen*. Kbh. 1966, 288 s.
13. Andersen, Alfred: Geologi og Arkæologi i Draved Mose. *Medd. Dansk Geol. Forening* 16, 1966, 255–58.
14. A(ndersen), H(arald): Lyset [vikingetids vokslys] *Skalk* 1965, nr. 6, 32.
15. – Velkommen! [ornamenteret mesolitisk knogle] *Skalk* 1968, nr. 4, 3.
16. Andersen, H. Hellmuth: Fra det gamle voldkvarter. *Skalk* 1965, nr. 2, 3–7.
17. – Kvadratgrav [sen-neolitisk] *Skalk* 1967, nr. 4, 12–18.
18. – Grydestenens veje. *Skalk* 1968, nr. 5, 4–8.
19. Andersen, H. Hellmuth og Madsen, H. J.: Nygade i Århus. *Bidrag til teorien om det ældste Århus*. *Kuml* 1966, 7–30.
20. Andersen, H. Hellmuth og Kjærsum, Poul: Senneolitiske gravanlæg i Tørring skov. *Kuml* 1967, 37–60.
- 20 a. Andersen, Svend Th.: Istider og mellemistider. *Danmarks Natur*. Bd. 1. Kbh. 1967, 199–250.
21. Andersen, Søren H.: Stenalderbopladsen i Hjortmosen, *Årb Hards* 1966. Bd. 60, 252–276.
22. Andersen, Søren H. og Blankholm, R. og E.: *Stallerupholm*. *Kuml* 1967, 61–115.
23. Andersen, Søren H. og Malmros, Claus: Norslund. En kystboplads fra ældre stenalder. *Kuml* 1965, 35–114.
24. Aner, E.: Das Grab von Øster Velling. Zur Geschichte eines bronzezeitlichen Ornaments. *Studien z. europ. Vor- u. Frühgeschichte (Festschrift Jankuhn)* 1968, 37–53.
25. Baird, Donald and Foltiny, Stephen: Prehistoric Bronzes from Denmark at the Natural History Museum of Princeton University. *Acta Arch XXXV*, 189–95.

26. Bakka, Egil: Methodological Problems in the Study of Gold Bracteates. *Norwegian Archaeological Review* 1, 1968, 5–56.
27. Balling, J.: En aureus fra Caracalla fundet på Fyn. *Nord. Numismatisk Unions Medl.blad* 1966, 23–26.
28. Baudet, J.-L.: Addenda [til Erik Madsen, se nr. 156], *Revue Anthropologique (Paris)* 1968, 22–25.
29. Baudet, J.-L. og Jepsen, E.: Industries Lithiques de la Baie de Jammerland, Sjælland. *Revue Anthropologique (Paris)* 1968, 26–34.
30. Bech, Jens: En boplads og et enkeltfund fra Fyns Maglemosetid. *Fy Mi* 1965, 161–172.
31. – Det længe ventede fund. [flint-æg spyd] *Skalk* 1966, nr. 1, 21–24.
32. – Stengade. *Skalk* 1968, nr. 6, 6–9.
33. Becker, C. J.: Stenøkse-fundet fra Udstolpe. *Lolland-Falsters Stiftsmuseum Årsskrift* 1965, 27–33.
34. – Neue Hortfunde aus Dänemark mit frühbronzezeitlichen Lanzenspitzen. *Acta Arch XXXV*, 115–152.
35. – Syv og fyre bronzer på én gang. *NatMus Arb* 1963–1965, 51–58.
36. – Ein früheisenzeitliches Dorf bei Grøntoft, Westjütland. *Acta Arch XXXVI*, 209–222.
37. – Einige Gürtelbeschläge der vorrömischen Eisenzeit. *Studien aus Alt-europa. Teil II*, Köln 1965, 76–83.
38. – Johannes Brøndsted 5.10.1890–16.11.1965. *Overs. Dan Vid Selsk* 1965–66, 105–17.
39. – »Dänemark« i J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas I*. Praha 1966, 265–268.
40. – Litteratur om Danmarks forhistorie 1961–1964. *Fort Nut XXIII* 1966, 27–53.
41. – Vor ældste industri. *Skalk* 1966, nr. 1, 3–7.
42. – To landsbyer fra tidlig jernalder i Vestjylland. *NatMus Arb* 1966, 39–50.
43. – The Inter-relationship of the TRB and Battle-axe Cultures in Denmark. *Palaeohistoria (Groningen) XII*, 1967. 33–40.
44. – Gådefulde jyske stenalder-grave. *NatMus Arb* 1967, 19–30.
45. – Early Bronze Age Hoards with Spearheads. *Inventaria Archaeologica, Denmark. 3rd Set. (Bonn)* 1967.
46. – Frühbronzezeitliche Lanzenspitzen von Fünen, Dänemark. *Acta Arch. XXXVIII*, 215–222.
47. – Therkel Mathiassen og dansk arkæologi. *Årb Oldk Hist* 1968, 5–15.
48. – Zum Problem der ältesten eisenzeitlichen Dörfer in Jütland. *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte (Festschrift Jankuhn)*. Neumünster 1968, 74–82.
49. – Das zweite früheisenzeitliche Dorf bei Grøntoft, Westjütland. 2. Vorbericht: Die Ausgrabungen 1964–66. *Acta Arch XXXIX*, 235–255.
50. – Bronzealderhuse i Vestjylland. *NatMus Arb* 1968, 79–88.

51. – Haus und Siedlung der jüngsten Bronzezeit und älteren Eisenzeit in Jütland (Referat). Die Kunde (Hannover) N. F. 19 (1968), 152–54.
52. Beckmann, Bernhard: Studien über die Metallnadeln der römischen Kaiserzeit im freien Germania. Saalburg Jahrbuch (Berlin) XXIII, 1966, 7–100.
Bendixen, Erik: se Bue-Madsen m. fl.
53. Bendixen, Kirsten: Lidt mere om Hedeby-mønter. Nordisk Numismatisk Årsskrift 1967, 5–10.
54. Bernhardtzen, Torben B.: Lunden. En boplads fra Ertebøllekulturen ved Værebros i Smørum sogn. Ballerup hist. forening 1968, 3–14.
Blankholm, R. og E.: se Andersen, Søren H.
55. Boyhus, Else-Marie: Arkæologiske undersøgelser. Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Årsskrift 1965, 40–43.
56. – Undersøgelser, besigtigelser og fund. Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Årsskrift 1966, 27–28.
57. Brinch Petersen, Erik: Klosterlund – Sønder Hadsund – Bøllund. Les Trois Sites Principaux du Maglémosien Ancien en Jutland. Essai de Typologie et de Chronologie. Acta Arch XXXVII, 77–185.
58. Broholm, H. C.: Lurfundene fra bronzealderen. Kbh. (1965). 144 s.
59. Bro-Jørgensen, Marianne: Billeder af Viborg amts forhistorie. Hist Samf f. Viborg Amt 1966, 147 s.
60. Brorson Christensen, B.: To store trækonserveringsopgaver. NatMus Arb 1966, 61–70.
61. Bruun, Henry: Dansk Historisk Bibliografi 1913–42. I. Kbh. 1966 [ca 800 arkæol. titler].
62. Bruun, Joh.: Et gravkammer i Gasse. SJy. MSkr. 8, 1966, 312–13.
63. Brøndsted, Johannes: En oldtidsforfatter under arkæologisk kontrol. Skalk 1966, nr. 4, 19–30.
64. Bue-Madsen, Svend og Bendixen, Erik og Gejvall, Nils-Gustaf: Manghøje. Ældre bronzealders gravhøje på åsen ved Kårup. Museet for Holbæk og Omegn Årsberetning 1967–68, 15–48.
65. Capelle, Torsten: Zu den Halsringopfern der jüngeren Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet. Acta Arch XXXIX, 209–214.
66. Christensen, Ole: Skeletfundet ved Vædebro. Kuml 1967, 151–155.
67. Christensen, P.: Hjemstavnmuseet i Try. Årb Vends 1968, 189–92.
68. Cohen, Sidney L.: Viking Fortresses of the Trelleborg Type, Kbh. 1965, 98 s.
69. Crumlin-Pedersen, Ole: Cog – Kogge – Kaag. Handels og Søfartsmus. Aarb 1965, 81–144.
70. – Two Danish Side Rudders. The Mariner's Mirror (London), vol. 52, 1966, 251–261.
71. – Gredstedbro-skibet. Mark og montre. Fra sydvestjyske museer 1967, 11–15.

72. – »Træskibet – Fra langskib til fregat«. Træbranchens oplysningsråd 1968, 47 s.
73. – The Gredstedbro Ship. The Remains of a Late Iron Age Vessel Found in 1945 in South Jutland. *Acta Arch XXXIX*, 262–267.
– se Olsen, Olaf.
74. Dahl, Sverri: A Survey of Archaeological Investigations in the Faroes. The Fourth Viking Congress. University of Aberdeen (1961) 1965, 135–141.
75. Davidson, E. Ellis: Pagan Scandinavia. London 1967, 214 s.
Davidson, Hilda Ellis, se Gelling.
76. Durand, F.: Les Vikings (serien Que sais-je, 1188) Paris 1965.
77. Edgren, Torsten: Viktigare arkeologiska utgrävningar i Danmark 1963–1966. *FLIT I FÄLT* 1963–1966. *Finskt museum* 1967, 7–24.
78. Ekholm, G.: Als orientalisches angenommene Gläser Skandinaviens aus dem ersten bis aus dem sechsten Jahrh. n. Chr. *Antikvariskt Arkiv* 26 (Stockholm) 1965, 27 s.
79. Friis, Palle: Vendsyssels Historiske Museum, Årb Vends 1965, 142–146.
80. – Vendsyssels Historiske Museum. Årb Vends 1966, 125–136.
81. – Vendsyssels Historiske Museum. Årb. Vends 1967, 131–35.
82. – Vendsyssels Historiske Museum. Årb Vends 1968, 167–74.
83. – Hængekar. *Skalk* 1968, nr. 1, 13–15.
84. Friis, Palle og Lysdahl Jensen, Per: En jernalderhustomt med kælder på Grønhedens mark. *Kuml* 1966, 31–58.
85. Gaustad, Fredrik: Til bevæpningens historie i nordisk folkevandringstid og merovingertid. *Viking (Oslo) XXX* 1966, 97–127.
86. Geertsen, Kjeld: Solvognens ornamentik. *Vor Viden* 1964/65, nr. 5, 257–61.
87. Geisslinger, H.: Horte als Geschichtsquelle. *Offa-Bücher* 19 (Neumünster), 1967, 262 s.
Gejvall, Nils-Gustaf, se Bue-Madsen m. fl.
88. Gelling, Peter og Davidson, Hilda Ellis: *The Chariot of the Sun*. London 1968, 210 s.
89. Glob, P. V.: Den store gudinde. *Skalk* 1965, nr. 2, 18–27.
90. – Guldskiver af ler [neolitiske]. *Skalk* 1965, nr. 3, 4–6.
91. – m. fl.: Mindetale over Johannes Brøndsted. *Årb Oldk Hist* 1966, 7–22.
92. – Mosefolket. *Kbh. 1966*, 170 s.
93. – *Danske Oldtidsminder*. 3. udg. *Kbh. 1967*, 275 s.
94. Gregersen, H. V.: Bjolderup-stenens udsmykning. *SJy MSkr* 9, 1967.
95. Gregersen, Søren: Ods herred i oldtiden. *Turistforeningens årbog* 1968, 17–23.
96. Grosse, Rudolf: Sølvskarret fra Gundestrup. En gåde fra den keltiske kunst. *Kbh. 1966*, 94 s.
97. Gräslund, Bo: Jungbronzezeitliche Fibeln – Schildsymbole? *TOR* 1965/66 (Uppsala), 39–59.

98. – The Herzprung Shield Type and its Origin. *Acta Arch XXXVIII*, 59–71.
99. Hansen, Axel og Tofte, Ejvind: *Yngre Stenalderfund fra Søholt*. Glostrup-bogen 1964, 68–72.
100. Hansen, Hans-Ole: *Bognæksperimentet*. Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter (stencileret) (Lejre) 1966, 51 s.
101. Higham, C. F. W.: *The Economy of Iron Age Veileby (Denmark)*. *Acta Arch XXXVIII*, 222–241.
102. Hjort, Øystein: *Vikingetidens kunst*. Billedkunst nr. 4, Kbh. 1966.
103. Hovesen, Ejnar: *Klæberstenskar fra Djurslands kyst*. Årb Randers 1968, 82–84.
104. Iversen, Johs.: *Naturens udvikling siden sidste istid*. Danmarks natur. Bd. 1, Kbh. 1967, 345–445.
105. Jacob-Friesen, G.: *Bronzezeitliche Lanzenspitzen Norddeutschlands und Skandinaviens*. Hildesheim 1967. 422 s.
106. Jansen, Henrik M.: *Karlstrupgravningen*. En høj med mange grave. *Naturens verden* 1968, 321–326.
107. Jensen, Jørgen: *Bernsteinfunde und Bernsteinhandel der jüngerer Bronzezeit Dänemarks*. *Acta Arch XXXVI*, 43–86.
108. – *Ulbjerg-graven*. Begyndelsen af den ældre jernalder i Jylland. *Kuml* 1965, 23–33.
109. – *Arkæologi og kulturforskning*. *Historisk Tidsskrift* 12 rk., bd. II, 1, 1966, 1–30.
110. – *Jyske fladmarksgrave fra slutningen af yngre bronzealder*. Årb Oldk Hist 1966, 36–66.
111. – *Griffzungenschwerter der späten Nordischen Bronzezeit*. *Acta Arch XXXVII*, 25–51.
112. – *Zwei Abfallgruben von Gevinge, Seeland, aus der jüngerer Bronzezeit (Periode IV)*. *Acta Arch XXXVII*, 187–203.
113. – *Bronze for rav*. *Skalk* 1967, nr. 3, 4–7.
114. – *Voldtofte-fundet*. Bopladsproblemer i yngre bronzealder i Danmark. Årb Oldk Hist 1967, 91–154.
115. – *Et jysk ravfund*. Ravhandelen i yngre bronzealder. *Kuml* 1968, 93–110. Jepsen, E.: se Baudet, J.-L.
116. Johansson, Axel: *Sydsjællands oldtidsbebyggelse*. *Hist. Samf. Præstø Årb* 1966, 245–328.
- 116 a. Jones, Gwyn: *A History of the Vikings*. London 1968. 520 s.
117. Jørgensen, Erik: *Sønder Vilstrup-fundet*. En gravplads fra den ældre jernalder. Årb Oldk Hist 1968, 32–90.
118. Kaelas, L.: *The Megalithic Tombs in South Scandinavia*. Migration or Cultural Influence? *Palaeohistoria (Groningen) XII*, 1967, 287–321.
119. Kann Rasmussen, Aino: *En byhøj i Thyland*. *NatMus Arb* 1968. 137–144.
120. Kapel, Holger: *Stenalderfolket ved Draved sø*. *Skalk* 1965, nr. 5, 3–7.

121. – En ældre stenalders boplads ved Villingebæk. *Årb. Frederiksborg*. 1967, 5–18.
122. Kimmig, W.: Zur Interpretation der Opferszene auf dem Gundestrup-Kessel. *Fundberichte aus Schwaben. Neue Folge* 17 (1965), 135–143.
123. Kjærøum, Poul: Tempel eller grav. *Skalk* 1965, nr. 1, 3–7.
124. – The Chronology of the Passage Graves in Jutland. *Palaeohistoria (Groningen)* XII, 1967, 323–333.
125. – Mortuary Houses and Funeral Rites in Denmark. *Antiquity (Cambridge)* XLI 1967, 190–196.
126. – Trækisten i stenkisten. *Skalk* 1967, nr. 1, 3–7.
– se Andersen, H. Hellmuth.
127. Kjølbye, B.: Et lerkarfund fra stenaldren. I *Lertøj og pottemagere. Fra Als og Sundeved*, 44, 1965, 5–11.
128. Klindt-Jensen, Ole: Befolkningsgrupper, fundhorizonte og stiltræk i sen jernalder. *Kuml* 1964, 52–61.
129. – Influences italiennes et celtiques sur l'art scandinave. XIII^e Congr. intern. d'arch. classique, Paris 1963 (1965), 217–20.
130. – Hoved og hove. *Kuml* 1967, 143–49.
131. – og Wilson, D. M.: *Vikingetidens kunst*. Kbh. 1965. 136 s.
132. – og Ehrén, S.: *Vikingerne s värld (Göteborg)* 1967, 240 s. (Dansk udgave 1969).
133. Koch-Olsen, Ib: *Danmarks kulturhistorie*. Bd. 1, Kbh. 1968. 560 s.
- 133a. Krause, Wolfgang: Die Runeninschriften im älteren Futhark. Mit Beiträgen von H. Jankuhn. *Akad. d. Wiss. Göttingen, Phil.-Hist. Kl. 3 Folge. Nr. 65*. Göttingen 1966, 328 s.
134. Krogh, Søren: Thorsbjerghovedtøjet. *Kuml* 1966, 59–74.
Larsen, Hans, se Ramskou, Th.
135. Lauridsen, Frank: Bopladser i Sydthy fra romersk jernalder. *Årb Thist*. 1967, 331–351.
136. Lerche, Grith: The Radio-Carbon dated Danish Ploughing Implements. *Tools and Tillage, I, 1* (1968), 56–58.
137. – Kæmpekarret [rom. jernalder]. *Skalk* 1968, nr. 2, 8–11.
138. Levin Nielsen, E.: Pederstræde i Viborg. *Købstadarkæologiske undersøgelser 1966/67*. *Kuml* 1968. 72–82.
139. Liversage, David: En hellekiste ved Gerdrup, Københavns amt. *Årb Oldk Hist* 1964, 32–62.
140. – En boplads fra jernalderen ved Hemshøjgård, Vig. *Museet for Holbæk og Omegn Årsberetning 1966–67*, 31–51.
141. – Ornamented Mesolithic Artefacts from Denmark. Some New Finds. *Acta Arch XXXVII*. 221–237.
142. – Jægerfolkets kunst. *Skalk* 1968, nr. 2, 4–7.
143. Lomborg, Ebbe: Myrthue-Graven. Ældre romertids jordfæstegrave i Sydvestjylland. *Kuml* 1964, 31–51.

144. – Valsømagle und die frühe nordische Spiralornamentik. *Acta Arch XXXVI*, 223–232.
145. – Troldmands tasken. *Skalk* 1966, nr. 5, 3–8.
146. – An Amber Spacer-bead from Denmark. *Antiquity XLI* (Cambridge) 1967, 221–223.
147. – Ravfund fra vestkysten. *Skalk* 1967, nr. 3, 7–9.
148. – Den tidlige bronzealders kronologi. *Årb Oldk Hist* 1968, 91–152.
149. – Frühbronzezeitliche trianguläre Metalldolche in Dänemark. *Acta Arch XXXIX*, 219–234.
150. Lorenzen, Werner: Helgoland und das früheste Kupfer des Nordens. *Ottern-dorf/Niederelbe* 1965. 102 s.
151. Lund, Niels: De danske vikinger i England. *Kbhn.* 1967. 105 s.
152. Lysdahl Jensen, Per: En brændtbenskiste fra Langtved. *Kuml* 1967, 157–160.
– se Friis, Palle.
153. Lægdsmand, Karsten: The Ard-Head from Mors. *Tools and Tillage*, I, 1 (1968), 61.
154. Madsen, Erik: An interglacial shoreline on Isefjord (Zealand, Denmark). *Vid. Medd. Dansk Naturhist. For. Bd. 128*, 1966, 233–44.
155. – En arkæologisk-geologisk undersøgelse af klinten ved Ejby Bro, Isefjord. *Medd. Da. Geol. Foren. Bd. 18*, 1, *Kbhn.* 1968, 33–46.
156. – Un site danois à silex préhistoriques primitifs. *Revue Anthropologique* (Paris) 1968, 14–22.
157. Madsen, Hans Jørgen: Sct. Peders sten [vikingetid bopl.]. *Skalk* 1965, nr. 3, 7–10.
158. – Vikingernes Århus. *Østjydsk Hjemstavn* 31, 1966, 5–15.
– se Andersen, H. Hellmuth.
159. Malmer, Brita: Nordiska mynt före år 1000. *Acta Arch Lundensia*, nr. 4, *Lund* 1966. 358 s.
160. Malmer, Mats P.: Methode und Ergebnis. *Medd Lunds Univ Hist Mus* 1964–65, 181–201.
161. – De kronologiska grundbegreppen. *Fornvännen* (Stockholm) 1968, 81–90. Malmros, Claus, se Andersen, Søren H.
162. Marseen, Oscar: 12 kg trækul for 1 kg jern. *Skalk* 1966, nr. 2, 25–28.
163. Marstrander, Sverre: En dansk »treristning« fra bronzealderen? *Ekskurs i Østfolds jordbruksristninger*. *Oslo* 1963, 350–52.
164. Moltke, Erik: Runeår. *Skalk* 1965, nr. 2, 12–15.
165. Mortensen, Aino: Byhøje i øst og vest. *Skalk* 1966, nr. 6, 11–15.
– se også Kann Rasmussen, Aino.
166. Munksgaard, Elisabeth: Nye fund af guldraketeater. *NatMus Arb* 1963–1965, 19–24.
167. – New Bracteate Finds in Denmark. *Acta Arch XXXVI*, 240–248.
168. – Guldfundet fra Kitnæs strand ved Jægerspris. *NatMus Arb* 1966, 5–20.

169. – A Gold Hoard from Kitnæs, Zeeland, from the Early Germanic Iron Age. *Acta Arch XXXVII*, 53–66.
170. – Doodles fra Vikingetiden. *Skalk* 1968, nr. 5, 28–29.
171. Müller-Wille, M.: Eisenzeitliche Fluren in den festländischen Nordseegebieten. (Münster) 1965. 218 s.
172. Neumann, Hans: Museernes arbejdsforhold. *Fort Nut XXIII* 1966, 110–118.
173. – Ejsbøludgravningen 1956–64. *Haderslev Amts Museum* 12, 1966, 9–12.
174. – Oldtidsbebyggelsen på Haderslev Næs. *Haderslev Amts Museum* 12, 1966, 13–24.
175. – Bronzealders guldring fra Tinglev. *Haderslev Amts Museum* 13, 1, 1968, 13–14.
176. – Et nyt guldfund [brakteat]. *Haderslev Amts Museum* 13, 1, 1968, 15–16.
177. Nielsen, Svend: Historical Archaeological Experimental Centre – a new Danish research institute. *Danish Foreign Office Journal* Nr. 53, 1965, 27–30.
178. Norling-Christensen, Hans: Der grosse Silberkessel von Gundestrup. *Atti del VI Congr. intern. d. scienze preistoriche. III (Roma)* 1966, 404–406.
179. – Hohe Glasbecher vom Pompeji-Typ mit einer Verzierung, die meistens aus eingeschliffenen, dichtgestellten Furchen oder Facetten besteht. *Provincialia*. (Festschrift R. Laur-Belart) Basel 1968, 410–427.
180. Nylén, Erik: Probleme der ältesten Eisenzeit im Norden. *Studien aus Alt-europa, Teil II*. Köln 1965. 84–108.
181. – Guldringen från Havor och den stora silverkitteln från Gundestrup. *Fornvännen (Stockholm)* 1967, 50–52.
182. – Gundestrupkitteln och den thrakiska konsten. *TOR (Uppsala)* 1967–1968, 133–173.
183. Nørgaard, P. C. O.: Morslands Historiske Museum. *Museets arkæologiske arbejde 1965/66. Årb Thist* 1966, 315–18.
184. – Stenkistegrav. *Skalk* 1967, nr. 6, 28–29.
185. – Morslands Historiske Museum 1966/67. *Årb Thist* 1967, 456–59.
186. – Morslands Historiske Museum og Thisted Museum 1967/68 *Årb Thist* 1968, 148–55.
187. Olsen, Olaf: Fyrkat. *Nationalmuseets Blå Bøger* 1965, 16 s.
188. – Typehuset på Trelleborg. *Skalk* 1965, nr. 4, 18–27.
189. – Hørg, hov og kirke. *Årb Oldk Hist* 1965, 275 s.
190. – Om at udgrave stolpehuller. *NatMus Arb* 1968, 155–170.
191. Olsen, Olaf og Crumlin-Pedersen, Ole: The Skuldelev Ships (II). A Report of the Final Underwater Excavation in 1959 and the Salvaging Operation in 1962. *Acta Arch XXXVIII*, 73–174.
192. Ramskou, Thorkild: Vikingerne ofrede mennesker. *NatMus Arb* 1963–1965, 79–86.
193. – Nordisk Oldtidsguld. *Nationalmuseet* 1965, 40 s.
194. – En dosis sten. *Skalk* 1966, nr. 1, 8–11.

195. – Vikingernes hverdag. København 1967, 175 s.
196. – Solstenen. Skalk 1967, nr. 2, 16–17.
197. – og Larsen, Hans: Kunst i håndværket. Kbh. 1964, 176 s.
198. Randsborg, Klavs: »Aegean« Bronzes in a Grave in Jutland. Acta Arch XXXVIII, 1–27.
199. – Bronze Age Grave Finds in East Denmark (Period III) Inventaria Archaeologica, Denmark 4th Set, Bonn 1968.
200. – Von Periode II zu III. Chronologische Studien über die ältere Bronzezeit Südkandinaviens und Norddeutschlands. Acta Arch XXXIX, 1–142.
201. Riismøller, Peter: Aalborg Historiske Museum i 1966–67. Årb Himm Kj 1967, 190–94.
202. Rosenstand, Stig: Arkæologisk udgravning i Visby. Årb Thist 1965, 78–82.
203. Rowlette, Elsebeth Sander-Jørgensen: Scandinavia, COWA, Area 2, No. III, Cambridge, Mass. 1965, 14 s.
204. Schwabedissen, H.: Ein horizontierter »Breitkeil« aus Satrup und die mannigfachen Kulturverbindungen des beginnenden Neolithikums im Norden und Nordwesten. Palaeohistoria (Groningen) XII, 1967, 409–468.
205. Seeberg, P. og Kristensen, H. H.: Mange striber på kryds og tværs. Kuml 1964, 7–14.
206. – Hvolris. En foreløbig orientering. Årb Viborg 1965, 7–21.
207. – Regionalmuseernes rolle i den videnskabelige forskning. Fort Nut XXIII 1966, 119–122.
208. – Hvolris. Et neolitisk kompleks. Kuml 1968, 111–136.
209. Stjernquist, Berta: Models of Commercial Diffusion in Prehistoric Times. Kungl. Hum. Vetenskapsamfundet, Lund. Scripta Minora 1965/66.
Street-Jensen, J., se Albrechtsen, S. E.
210. Stürup, Bjørn: Bjerre Herreds forhistorie. I Bjerre Herreds Bogen udg. af Glud Museum (1963), 54–86.
211. – En jordgrav fra tidlig-neolitisk tid. Kuml 1965, 13–22.
212. Tauber, Henrik: Copenhagen Radiocarbon Dates VII. Radiocarbon (New Haven) vol. 8, 1966, 213–234.
213. – Copenhagen Radiocarbon Dates IX. Radiocarbon (New Haven), vol. 10.2, 1968, 295–327.
214. – Danske Kulstof-14 dateringsresultater II. Medd. fra Dansk Geol. For. Bd. 16, Hefte 2, Kbh. 1966.
215. – Danske kulstof-14 dateringer af arkæologiske prøver II. Årb Oldk Hist 1966. 102–130.
216. Taute, Wolfgang: Die Stielspitzen – Gruppen im nördlichen Mitteleuropa (Fundamenta, Ser. A, Bd. 5) Köln 1968, 326 s.
217. Thomas, Homer L.: The Archaeological Chronology of Northwestern Europe. Chronologies in Old World Archaeology (ed. R. Ehrich). Chicago 1966, 343–372.
218. Thomsen, Niels: Myrthue, et gårdsanlæg fra jernalder. Kuml 1964, 15–29.

219. – Nye landsbyer. Mark og montre. Fra sydvestjyske museer 1965, 9–23.
220. – En jernalders gravhøj i Nollund. Mark og montre. Fra sydvestjyske museer 1967, 7–10.
221. – En stensat brønd? Kuml 1967, 162–163.
222. – To jernalders ildbukke. Kuml 1967, 161.
223. – To førromerske hustomter ved Esbjerg. Mark og montre 1968, 7–12.
224. Thomsen, Robert: Forsøg på rekonstruktion af fortidige smedeprocesser. Kuml 1964, 62–85.
225. – Smedning i jernalderen. Støberiet Årg. 45 1968, 5–9.
226. Thorsen, Sven: Odsherreds Bautasten. Ting og sager fra Odsherred 1968, 13–18.
227. Thorvildsen, Elise: Dyssen ved Dæmpegården i Tokkekøb Hegn. Kultur og folkeminder 17, 1965, 3–13.
228. Thrane, Henrik: Nye mosefundne celtskifter af træ fra Danmarks Oldtid. Årb Oldk Hist 1964, 72–81.
229. – Hoards of the Danish Bronze Age (Mont. IV). Inventaria Archaeologica, Denmark, 1st Set, Bonn 1965.
230. – Dänische Funde fremder Bronzegefäße der jüngerer Bronzezeit (Periode IV). Acta Arch XXXVI, 157–207.
231. – Nye arkæologiske publikationsformer. Kuml 1966, 135–42.
232. – Hoards of the Danish Bronze Age (Mont. IV). Inventaria Archaeologica, Denmark, 2nd Set, Bonn 1967.
233. – Stenalders fladmarksgrave under en bronzealderhøj ved Gadbjerg. Årb Oldk Hist 1967, 27–90.
234. – 13 mands høj [bronzealder]. Skalk 1967, nr. 2, 13–15.
235. – En bronzealderhøj ved Vesterlund. Kuml 1967, 7–31.
236. – Fornemme fund fra en jernaldergrav i Uggeløse. NatMus Arb 1967, 67–80.
237. – Eingeführte Bronzeschwerter aus Dänemarks jüngerer Bronzezeit (Periode IV–V). Acta Arch XXXIX, 143–218.
238. Tiedemann, Senius: De nordslesvigske runesten. SJy MSkr. 8, 1967, 278–283.
Tofte, Ejvind, se Hansen, Axel.
239. Troels-Smith, J.: The Ertebølle Culture and its Background. Palaeohistoria (Groningen) XII 1967, 505–528.
240. – og Birket-Smith, K.: Therkel Mathiassen 5.9.1892–14.3.1967. Overs Dan Vid Selsk 1967–68, 83–105.
241. Vebæk, Christen Leif: An Important Early Neolithic Find from a Dolmen in Denmark. The Gerum Dolmen. Atti del VI Congr. intern. d. scienze preistoriche, II (Roma) 1965, 286–289.
242. Volf, R.: Kumlerne i Jelling. Årb Vejle 1966, 133–150.
243. Voss, Olfert: Langdysserne i Steneng ved Abterp. SJy MSkr 8, 1966, 268.
244. – Dokumentationsproblemer inden for arkæologien. Kuml 1966, 97–122.

245. – Manden med jernmasken. Skalk 1967, nr. 4, 3–7.
246. – Tvende bekendte ældgamle guldhorn. Skalk 1967, nr. 6, 18–27.
247. – Det store overblik. Skalk 1968, nr. 4, 28–29.
248. – og Andersen, Harald: Går i dybden og løsner problemer. Skalk 1968, nr. 3. 28–30.
249. Werner, Joachim: Das Aufkommen von Bild und Schrift in Nordeuropa. Bayr. Akad. d. Wissensch. Phil-Hist Kl. Sitzungsber. 1966, 4. München 1966, 47 s.
Wilson, D. M., se Klindt-Jensen, Ole.
250. Ørsnes, Mogens: Form og stil i Sydskandinaviens yngre germanske jernalder. Kbh. 1966. 313 s.
251. – Et billedfragment fra Bejsebakken. Nogle bemærkninger om stiludviklingen i Norden i 7.–8. århundrede. Årb Oldk Hist 1967. 155–172.
252. – Gavmilde Fyn. Skalk 1967, nr. 5, 25–29.
253. Aarup Jensen, Jens: En jættestue ved Skibet. Årb Vejle 1965, 47–56.
254. (anonym): Holbæk Arkæologiklub: Udgravningen i Føllenslev. Museet for Holbæk og Omegn. Årsberetning 1964–65. 17–23.
255. (anonym): Holbæk Arkæologiklub: Udgravning af bronzealderurne og jernalderboplads i Veddinge. Museet for Holbæk og Omegn. Årsberetning 1968–69, 25–40.

Historiens virkninger

AF ERIK RASMUSSEN

I et tidligere hefte af dette tidsskrift rejste dr. phil. Jens Engberg spørgsmålet om hvorvidt historien er til nogen nytte. Professoren i statskundskab ved Aarhus Universitet, dr. phil Erik Rasmussen, foretrækker at se historikerens situation under en anden synsvinkel, og han siger: Historikeren vælger sin arbejdsopgave, fordi han synes den er relevant. Relevant for hvad? – Debatten vil formentlig blive fortsat i de følgende hefter.

Redaktionen har bedt mig knytte nogle bemærkninger til dr. Jens Engbergs afhandling om historiens nytte (Fortid og Nutid, XXIV, 1969, s. 3–21). Det er naturligt at jeg gør det, da jeg er den i indledningen omtalte unavngivne politolog hvis indlæg under en drøftelse i Jysk Selskab synes at være blevet foranledningen til at han har offentliggjort sine overvejelser over sit fags forhold til andre videnskaber, til samfundet og til mennesker, tilspidset i spørgsmålet om dets nytte. Dr. Engberg drager Saxo, Huitfeldt, Holberg og Erslev ind i sin drøftelse, og med dem mange nyere historikere og andre samfundsforskere, og han konkluderer at historien ikke er nyttig. »Et køleskab er nyttigt, og en trillebør er det. Den politiske videnskab er muligvis også nyttig, historie er det ikke, og den bør heller ikke stræbe efter at blive det. Historiens dyrkere bør med stolthed, men også med ydmyghed, tage den ære og byrde på sig, at de accepterer deres fags komplette uanvendelighed til noget praktisk formål« (s. 19).

Dette er en forbavsende generel påstand. Den synes, skønt Saxos fortale citeres, at lukke øjnene for en omstændighed som at historien bliver anvendt i politisk propagandas tjeneste. Det må dog kaldes et »praktisk formål«. Formentlig vil dr. Engberg mene at den i så fald ikke er til nytte men til skade.

Eksemplet illustrerer at det næppe giver mening at stille et spørgsmål om historiens nytte generelt. Et køleskab er ikke anvendeligt med henblik på de formål hvortil man bruger en trillebør, og omvendt. Ligesådan med historien: Man kan kun tænkes at nå frem til et slags svar hvis man spørger om dens nytte (eller skade) i relation til et formål. Svaret vil afhænge af hvilket formål det drejer sig om, og hvilke værdipræmisses man lægger til grund for sin vurdering.



I stedet for at tumle med spørgsmålet om historiens nytte tror jeg man vilde komme nærmere til en forståelse af historikerens situation ved at stille et andet spørgsmål, spørgsmålet om historiens virkninger. Havde f. eks. Saxo nogen virkninger på Grundtvig og Ingemann og gennem dem på det danske folk i det 19. århundrede? Havde Erslevs historieopfattelse nogen virkninger på hans samtid og eftertid? Sådanne spørgsmål vil det ikke være muligt at gemme sig for bag et negativt svar. Historikerens virke har konsekvenser, ikke alene, som dr. Engberg synes at anerkende, for en historisk erkendelse qua erkendelse men på mange andre måder. I så henseende adskiller historikeren sig ikke fra andre videnskabsmænd. Hvor vidtrækkende konsekvenserne bliver afhænger bl. a. af hvor relevante hans resultater forekommer i andre forbindelser.

Historien har altså virkninger. Hidtil har jeg kun omtalt dette som et forholdsvist specifikt fænomen. Det stikker imidlertid meget dybt. For at det kan blive forståeligt hvad jeg mener hermed, må jeg forudskikke to bemærkninger, af hvilke den første er ganske banal men dog nyttig for at sikre mod misforståelser, og den anden heller ikke original, selv om dens substans ofte bliver overset.

Den første bemærkning gælder termen historie. Den bruges, som bl. a. H. P. Clausen¹ har mindet om, dels om den fortidige »virkelighed«, dels om den videnskab som beskæftiger sig med at udforske og fremstille den. Vi oplever til daglig at vi befinder os i en tilstand vi kalder virkeligheden, og vi antager – utvivlsomt med god grund – at der forud for den er gået andre tilstande som af datidens mennesker på samme måde er blevet oplevet som virkelighed, i begge tilfælde således at »virkeligheden« opfattes som noget mere end hvad det enkelte menneske har kendskab til.

Disse tidligere virkeligheder lever fragmentarisk videre i menneskers og slægters erindring. Historien eksisterer altså kun gennem mennesker. Men den eksisterer selv om der ikke er nogen historisk videnskab. En mand på 60 år i dag har ikke glemt at han var arbejdsløs et halvt år da han var 25. Han vil huske Stauning og Hitler. Han vil måske også erindre at hans forældre fortalte om den store lockout, eller om at hans bedstefar var med i 64.

Historikeren arbejder med sådanne kilder og med andre og bedre og ved hjælp af sin særlige og raffinerede forskningsteknik. Den side af sagen behøver jeg ikke at beskæftige mig med. Det jeg vil understrege er at han former et billede af den fortidige virkelighed som er mindre intimt men ofte mere fuldstændigt end det fortidens mennesker dannede sig. Og det billede histori-

1. *Hvad er historie?*, København, 1963, s. 44.

keren tegner godtages mere eller mindre af hans samtidige. Han former deres billede af deres egen og slægtens fortid. Så mægtig er historikeren.

At dette er at have magt, også over nutiden, vil fremgå af den næste bemærkning jeg vil forudskikke. Den drejer sig om vilkårene for menneskelig erkendelse og handlen. Vi opfatter omverdenen ved hjælp af de forestillinger vi i forvejen har om den, vort virkelighedsbillede. I dette billede indgår mange komponenter, både værdipræmisser og kausalpræmisser, derunder vore erfaringer, både de personligt gjorte og de kollektive. Erfaringer er gjort i en fortidig virkelighed, jvf. dr. Engbergs bemærkning (s. 10) om de generalstabe der har forberedt den foregående krig, de er historie i den førstnævnte brug af ordet. På dette grundlag handler mennesker, privat og offentligt. Huitfeldt (og Machiavelli) vilde bruge historien til at forfine dette handlingsgrundlag. Forudsætningen for hans intentioner er den ubestrideligt rigtige antagelse at det billede historieskriveren former har virkninger på andres opfattelse af omgivelserne.

Uanset om historikeren, som Huitfeldt, mener at han gør nytte, eller, som dr. Engberg, at han er og bør være unyttig, må han altså affinde sig med at hans gerning får virkninger. Virkningerne gør sig gældende både i samfundet som sådant og i den del deraf som udgøres af andre videnskaber. Man kan naturligvis lukke øjnene herfor. Jeg vilde finde det rimeligere at tage denne omstændighed med i mine betragtninger.

Iøvrigt er forholdet selvfølgelig gensidigt. Samfundet og de andre videnskaber har også virkninger på historikeren og hans gerning. Hvad der ovenfor blev sagt om vilkårene for menneskelig erkendelse gælder også for ham. Man har sagt at hver generation må skrive sin danmarkshistorie. Det er ikke blot fordi man har fundet nye kilder og udviklet ny forskningsteknik. Det er først og fremmest fordi hver ny historikergeneration kommer til historien med et ændret virkelighedsbillede eller som vi vil sige når det drejer sig om videnskab: med nye teoretiske forestillinger, hentet, bevidst eller ubevidst, fra konfigurationen, både den almindelige i samfundet og den specielle som er andre videnskabers teoretiske udvikling. Ingen forskningsteknik kan, som man en tid håbede, løse dette problem og gøre historikerens resultater eviggyldige. Subjekt og objekt spiller uundgåeligt sammen i forskningsprocessen, både på værdisystemets og kausalitetssystemets, indbyrdes forbundne, planer.

I så henseende deler historien vilkår med andre videnskaber¹. Hvad disse undertiden bebrejder den er at adskillige af dens udøvere har været sene til at drage konsekvensen heraf, nemlig et bevidst arbejde på at gøre

1. Jvf. f. eks. Erik Rasmussen, *Komparativ Politik*, I, København, 1968, s. 12–45.

sig sine teoretiske forudsætninger så eksplicitte som muligt. Dette er ingen simpel opgave at stille sig, og den er kun middelmådigt løst i andre samfundsvidenskaber. Men det er den eneste forstand i hvilken der kan forbindes nogen mening med dr. Engbergs krav om »stræben efter objektivitet« (s. 16), eller som jeg hellere vil udtrykke mig: en bestræbelse på at være redelig. Det er samtidig en forudsætning for at samfundet og andre videnskaber kan blive sig historiens virkninger på dem mest muligt bevidst.

Om forholdet mellem historien og andre samfundsvidenskaber blot dette: Trods al specialisering er samfundsvidenskaben efter min opfattelse en enhed, hvis enkelte discipliner beskæftiger sig med forskellige aspekter af samme objekt. De er alle hjælpevidenskaber i forhold til hinanden og interesserede i hinandens trivsel. Hvad der sker, eller ikke sker, i den ene har virkninger på de andre. Historikeren ser, som lige omtalt, uundgåeligt gennem de andres teoretiske briller, og de sliber linserne til bl. a. under indtryk af historikernes resultater. Enhver empirisk videnskab er afhængig af sine data. For de andre samfundsvidenskaber er historien en *nyttig* hjælpevidenskab bl. a. når den giver dem flere og pålideligere data at bygge på.

Man har ganske vist sommetider hævdet at der er en principiel forskel mellem historien og de såkaldt nomotetiske samfundsvidenskaber, idet førstnævnte interesserer sig for det unikke, de sidstnævnte for det typiske, og dr. Engberg synes nærmest at tilslutte sig denne opfattelse (s. 10). Konsekvensen skulle da blive at historikernes resultater er uanvendelige for andre. For mig at se er denne tankegang urimelig. Det unikke og det generelle er aspekter ved ethvert fænomen og lader sig ikke rendyrke i den antagne forstand. Det har heller ingen af disse videnskaber nogensinde gjort konsekvent.

Det er på ingen måde min tanke at historikerne skal være blotte dataleverandører for de andre samfundsvidenskaber. Jeg har med mine bemærkninger blot villet pege på at historikere under alle omstændigheder leverer data – og mere end det – til andre videnskaber, og at det derfor har konsekvenser for disse hvilke opgaver historikeren vælger at tage op. Dette må ikke forstås som et ønske om at diktere disse opgaver. Det er for alle videnskaber en fordel af opgaver vælges frit, både fordi intet andet er foreneligt med videnskabsmandens integritet og fordi snæver planlægning vilde formindske chancerne for arbejder der bryder nye veje. Men at vælge frit er ikke det samme som at vælge tilfældigt. Historikeren vælger sin opgave fordi han synes den er relevant. Relevant for hvad? Det er egentlig blot det spørgsmål jeg vil tilskynde historikerne til at stille sig og gøre rede for overfor sig selv og gerne også overfor os andre.



Nordisk Arkivhåndbog

HARALD JØRGENSEN: NORDISKE ARKIVER. *Udgivet af Arkivarforeningen. København 1968. 317 s. Indb. 30 kr.*

Det nordiske arkivvesen er inne i en eksplosjonsartet utvikling. Nye bygninger med det beste utstyr skyter i været eller planlegges og gir arkivaren hittil ukjente arbeidsmuligheter. Kravene har på den annen side aldri vært større, idet vår tids papirflom ofte stiller arkivaren overfor særdeles kompliserte oppgaver. Behovet for kontakt og utveksling av erfaringer ut over landegrensene øker i pakt med denne utviklingen. Nordiske arkivarer trenger kunnskap om og av hverandre.

Boken Nordiske arkiver er således svært aktuell, og man åpner den med forventning. Tittelen kan synes pretensios, men man vet at forfatteren har forutsetninger for å løse sin oppgave. Få – hvis noen – kjenner de nordiske arkiver som dr. Harald Jørgensen.

Kun det offentlige arkivvesen behandles. Emnet er likevel svært omfattende, og det tjener til forfatterens heder at han på ca. 300 sider har maktet å konsentrere en på en gang inngående og levende fremstilling. Han har oppnådd det som åpenbart har vært en hensikt med arbeidet, nemlig at boken blir lest i sammenheng, ikke primært nyttet som oppslagsverk.

»Nordiske arkiver« er inndelt i likt disponerte hovedavsnitt, ett for hvert land. I en historisk oversikt belyses det enkelte lands statslige arkivvesen fra eldre middelalder frem til dagens aktuelle situasjon. Arkivalienes skiftende skjebne, ledende arkivfolks virke, opplysninger om organisasjon og administrasjon, plassmangel, bygg og byggeplaner, personale og arbeidsforhold, virksomhet innad og utad – alt kommer det med, og sammenføres til et helhetsbilde av hva nordisk arkivvesen har vært og står for i dag.

Fremstillingens siste del er viet det enkelte arkiv. For forskeren og kanskje også for arkivaren er det dette som har størst aktualitet. Det er derfor gledelig at forfatteren på en innen verkets ramme utmerket måte har fått frem det karakteristiske ved hvert arkiv. Arkivserier og samlinger får herunder bred omtale, men kanskje ville det vært en fordel om disse avsnittene var blitt ytterligere utvidet på bekostning av de inngående bygningsbeskrivelser. Sett under ett må en fremstilling som denne, konsentrert i en serie korte artikler, nødvendigvis bli noe ujevn, men dette er en mindre innvending. I det hovedsakelige er skildringen helstøpt, preget på en gang av kunnskap og grundige undersøkelser.

»Nordiske arkiver« gir tallrike eksempler på ulikheter innen skandinavisk arkivvesen. Likevel er det likhetspunktene, de grunnleggende fellestrekk, man først og fremst husker etter å ha lest boken. Den utdyper bevisstheten om hvor gode mulighetene egentlig er for et utvidet nordisk arkivsamarbeide. På lengere sikt vil dette kanskje vise seg å være dens største aktivum.

Per Kristian Heggelund Dahl

Nøglen til det svenske papirbjerg

MEDELANDEN FRÅN SVENSKA RIKSARKIVET FÖR ÅREN 1962–66. *Stockholm 1968.*

Lige siden 1875 har det svenske rigsarkiv under denne titel udsendt udførlige årsberetninger om virksomheden inden for rigsarkivet og underliggende landsarkiver. Det er nemlig pålagt rigsarkivaren hvert år at udarbejde en årsberetning, der tilgår chefen for eklesiastikdepartementet. Til selve årsberetningen hører et betydeligt antal bilag, hvori der i detaljer redegøres for arkivafleveringer, inspektioner, ordnings- og registreringsarbejder, gaver, personalets fordeling m. m. Med rigsarkivarens årsberetning følger også en særlig redegørelse for den heraldiske sektions arbejde i det forløbne år, forfattet af statsheraldikeren.

Det nu foreliggende bind indeholder 5 årsberetninger, hvoraf de 3 første er undertegnet af *Ingvar Andersson*, og de to sidste udarbejdet af hans efterfølger som rigsarkivar *Ake Kromnow*. Hver årsberetning begynder med s. 1, hvilket medfører, at man ikke kan citere publikationens titel, men udtrykkelig må gøre opmærksom på, hvad det er for en årsberetning, man henviser til. Det havde unægtelig været lettere for nuværende og fremtidige benyttere, hvis man havde anlagt en fortløbende paginering. Forvirringen bliver ikke mindre derved, at man efter årsberetningen for 1966 har et nyt afsnit, der begynder med hovedtitlen: *Handlingar rörande arkivväsenet*, der også starter med side 1. Det bliver meget besværligt at henviser til de dokumenter og afhandlinger, der her er optrykt, og det er vanskeligt at se, hvorfor man ikke har fulgt tidligere sædvane at knytte dette materiale til de enkelte årsberetninger og give det en fortløbende paginering.

Det ligger i sagens natur, at den, der har brug for at følge med i det svenske arkivvæsens rivende udvikling i disse år, eller som ønsker oplysninger om det materiale, der indgår til de forskellige arkiver, bl. a. af privatarkiver o. lign., har megen nytte af denne publikation. Som man vil forstå, svarer den i princippet til de »Meddelelser om rigsarkivet og landsarkiverne«, hvis udgivelse det danske rigsarkiv genoptog for nogle år siden. Den danske udgave har den fordel, at den dækker femårige perioder, og at stoffet er sagligt grupperet. Det giver større overskuelighed, og man skal ikke blade så meget, som tilfældet er, når man benytter den svenske version. Anmelderen kan tale med herom. Da han for et par år siden

samlede stof til sin fremstilling af det svenske arkivvæsenets udvikling, måtte han møjsommeligt gennemlæse samtlige årsberetninger for at finde det relevante stof. Formodentlig er han den eneste nulevende nordiske arkivmand, der har pløjet dette materiale igennem.

Blandt de »Handlingar rörande arkivväsenet«, som er optaget i den nuværende publikation, vil der navnlig være grund til at henlede opmærksomheden på den store betænkning, som rigsarkivar Kromnow udarbejdede i sommeren 1965 om rigsarkivets fremtidige organisation. Også i Danmark diskuteres i disse år strukturproblemer, og der er faktisk mange gode ideer at hente i den svenske betænkning. I princippet er planen blevet godkendt af de bevilgende myndigheder og man er gået i gang med at tilføje rigsarkivet de mange nye tjenestemænd, som længe har været påkrævet, og som behøves for, at institutionen fortsat kan varetage både sine servicefunktioner over for den historiske videnskab (det såkaldte depotarbejde) og sin praktiske medvirken ved tilrettelæggelsen af den aktuelle arkivdannelse, herunder udarbejdelse og gennemførelse af kassationsbestemmelserne (»fältarbetet«). Samtidig har man organiseret en særlig forvaltningsafdeling, der tager sig af alle administrative spørgsmål, herunder personalesager, budget, bygningsspørgsmål samt de tekniske afdelinger. De fleste personaleønsker er allerede blevet opfyldt, og man er gået i gang med en tilsvarende undersøgelse af landsarkivernes forhold, der også gerne skulle krones med en personaleoprustning. For en dansk arkivmand er det interessant at se, at man i Sverige har gode erfaringer med »sektionsinddelingen«, og at man ønsker at udbygge den videre.

I bindet med de mange årsberetninger er endelig optaget enkelte arkivhistoriske småafhandlinger. Arkivar *Evald Blumfeldt* har skrevet en meget nyttig oversigt over opbygningen og indholdet af det såkaldte »slotsarkiv«, der bl. a. rummer regnskabsmateriale tilbage til 1500-tallet. Førstearkivar *Elsa-Britta Grage* behandler det vigtige justitiekanslerembede og dets arkiv, og arkivar *Jacob Koit* gennemgår i detalier forhandlingerne mellem svenske og finlandske arkivmyndigheder om en arkivalieudveksling i årene 1882–99. I forbindelse hermed redegøres for nogle afsluttede samlinger af finlandske arkivalier i Kammerarkivet (rigsarkivet). Endelig underkaster arkivar *Jan Öberg* to latinske breve fra henholdsvis 1347 og 1373, der findes i den såkaldte Lars Sparres kopibog, en detailundersøgelse.

Harald Jørgensen

Svensk heraldik

FRITHIOF DAHLBY og JAN RANEKE: DEN SVENSKA ADELNS VAPENBOK. *Bonniers, Stockholm 1967, 259 s. Ill. Indb. 68 sv. kr.*

FRITHIOF DAHLBY: SVENSK HERALDISK UPPSLAGSBOK. *Lexikon över svenska sköldemärken tillhörande samtliga på Riddarhuset introducerade ätter samt icke introducerade ätter. Bonniers, Stockholm 1964, 235 s. Ill. Indb. 72 sv. kr.*

C. G. U. SCHEFFER SVENSK VAPENBOK FÖR LANDSKAP, LÄN OCH STÄDER. *Generalstabens Litografiska Anstalt, Stockholm 1967, 76 s. Ill. Indb. 48 sv. kr.*

Svenskere og danskere har meget tilfælles, blandt andet Skånelandene. Derfor vil megen svensk historisk litteratur have interesse for et dansk publikum, og det gælder da også for de 3 ovenstående – og udmærkede – opslagsværker.

Svarende til den danske adelsårbog findes en Sveriges Ridderskaps och Adels Kalender. Den begyndte at udkomme i 1854, i begyndelsen uregelmæssigt, en tid hvertandet år og siden 1898 årligt – dog udkom der ingen kalender 1966. Kalenderen indeholder præsenslister – men i modsætning til det danske værk ingen stamtavler – over nulevende medlemmer af de introducerede adelslægter. De uindroducerede slægter har deres eget værk, hvoraf 13. årgang udkom 1967 – se herom Fortid og Nutid bd. XXIII, s. 472. Adelskalenderen har i flere år bragt strengtegninger af de nulevende slægters våbener, men er nu ophørt hermed. I stedet er udsendt en nydelig våbenbog, hvor *Jan Raneke*, har tegnet de 600 introducerede ætters våbener og *Frithiof Dahlby* har beskrevet dem – alt i alfabetisk rækkefølge. Tegningerne er udført i sort-hvidt og farverne er ikke angivet med skraveringer. Hjelm og hjelmtegn er ikke medtaget på tegningen, men til gengæld har skjoldet en god størrelse, ca. $4 \times 3\frac{1}{2}$ cm, hvori selv ret små detaljer ses klart. Det er en delikat opgave at tegne så mange våbener der stammer fra vidt forskellige epoker – gotik, renaissance, barok, rokoko osv. – og dog få en helhed ud af det samlede resultat. Det forekommer mig at Raneke er sluppet heldigt fra denne i princippet uløselige opgave, og hvad der for mange af bogens benyttede vil være det vigtigste: våbenerne står klart og tydeligt. Ved hvert våben er der givet en præcis beskrivelse af det fuldstændige våben (altså også af hjelmtegnet), baseret på adelsbreve og de berømte skjolde på Riddarhuset. Det ville nok have været nyttigt om de enkelte våbeners alder havde været angivet. Bogen slutter med en halv snes sider om våbenføring, og flere af de gengivne regler virker pudsige på en dansker. Det gælder for eksempel den svenske skelnen mellem adelig og borgerlig hjelm, dameskjoldet og bestemmelsen om at kvinder ikke må bruge hjelm. Det ser også mærkeligt ud, at skjoldholdere betragtes som et rangtegn.

Disse bemærkninger er dog uvæsentlige når det gælder bogens hovedsigte, at besvare spørgsmålet: hvordan ser denne eller hin adelslægts våben ud, og hvordan kan det beskrives. Der er her skabt et nyttigt opslagsværk.

Har man det omvendte problem, at bestemme hvilken slægt der har ført et bestemt våben, kan man vende sig til samme *Frithiof Dahlbys* Svensk heraldisk opslagsbok, som er en våbennøgle. Den afløser Klebergs Heraldisk Lexikon fra 1919 og til forskel fra dette indeholder Dahlbys bog i princippet såvel de introducerede som de uindroducerede adelslægter. Der synes dog at være en del mangler, navnlig savner man en lang række af de middelalderslægter der uddøde inden Riddarhusets indstiftelse 1626, samt en væsentlig del af de danske adelslægter der forblev i Skåne efter landsdelens afståelse.

Våbennøgler er i reglen opbygget enten systematisk, hvad der kræver nogen heraldisk viden af benytteren, eller alfabetisk, hvilket til gengæld kræver fantasi af benytteren. Dahlby har kombineret disse to systemer. Nøglen har 3 hovedafsnit: En fyldig indholdsfortegnelse med henvisninger til selve teksten, en afdeling med udelukkende heraldiske figurer og en med almindelige figurer. I disse afdelinger er de forskellige heraldiske inddelinger eller figurer ordnet (stort set) alfabetisk. Over alt hvor det er nødvendigt er der anbragt vejledende skematiske våbentegninger. Ideen er nærliggende, men vist ikke anvendt tidligere i bøger af denne art, og den gør arbejdet med at bestemme et givet våben nemt og smertefrit.

Hvert system har imidlertid sine svagheder. Brugen af Dahlbys nøgle forudsætter at man klart kan se hvad våbenet forestiller og at man kender navnet på det man har set. Står man over for et utydeligt kalkmaleri eller et udvisket seglaftryk, vil bogen ofte lade én i stikken. Ikke enhver ved, at heraldikerne kalder et rektangel for en billet, det kan være svært at se forskel på et sporehjul og en stjerne og man skal være mere end heldig for at finde på at slå slægten Sack's 4 mærkelige »dimser« op under delfintænder. I disse og enkelte andre tilfælde vil uppslagsboken svigte helt eller delvis, men har man med et tydeligt og genkendeligt våben at gøre, er bogen et godt arbejdsredskab.

Mens de to ovennævnte bøger er udprægede opslagsværker er der mere egentligt læsestof i statsheraldiker *C. G. U. Scheffers* våbenbog. Den indeholder farvegengivelse af 24 landskabsvåbener, 25 lensvåbener og 132 byvåbener. Hver af de 3 grupper får en kortfattet præsentation og for hvert enkelt våben er der foruden beskrivelse en meget givende tekst med omtale af våbenets alder og dets oprindelse, herunder baggrunden for at lokaliteten har fået netop dette våben. Endelig sluttet der af med kilde- og litteraturliste, forklaring af heraldiske fagudtryk og et register over de figurer der forekommer i våbenerne.

De fleste af landskabsvåbenerne stammer fra 1560'erne, og deres oprindelse hænger sammen med, at der ved sørgeprocessionen for Gustav Vasa forekom bannere med mærker for rigets forskellige provinser. Lensvåbenerne kom til i anden halvdel af 1700-årene, mest ved lokalt initiativ, og de repræsenterer en heraldisk smag der ikke vurderes højt i dag. Ældst er mange af byvåbenerne, idet en del af dem har en ikke-heraldisk forhistorie der går tilbage til middelalderlige seglbilleder og mærker – ofte af en helt naturalistisk art. Tilsammen giver våbenerne et broget og livligt indtryk af de sidste 700 års skiftende heraldiske smag og indstilling. Nogle af våbenerne har næppe nogen »betydning«, andre spiller på navnet, som Falkenberg der har en falk og et bjerg i skjoldet, men langt den største gruppe er de symbolske våbener. Det kan være en lokal helgen hvis billede kommer i våbenet, eller dyr, planter og lignende som er karakteristiske for egnen, men ikke mindst erhvervsymboler: møllehjul, vingehjul, mærker for jern og kobber og værktøj af forskellig slags. Undertiden er der en politisk baggrund for symbolikken. Blekinges segl viste oprindelig en træbevokset høj, men da landskabet blev svensk, ændredes våbenet til et træ med 3 kroner om stammen! Man ville ønske at statsheraldikeren engang gav en kronologisk fremstilling af de

svenske, lokale våbeners (herunder også kommunevåbenernes) historie set under synsvinklen: hvad fortæller disse mærker os om fortidens symbolverden; altså en art heraldisk psykologi.

Knud Prange

Hvad skifter også kan bruges til

JOHAN JØRGENSEN: SKIFTER OG TESTAMENTER. *Dansk historisk Fællesforenings håndbøger, København 1968. 94 sider. Indb. særpris 22,50 kr. (Normalpris 32,75 kr.).*

Johan Jørgensen belyser i denne bog skifternes værdi som historiske kilder ved en kritisk gennemgang af den videnskabelige litteratur, som helt eller delvis bygger på skifter. Bogen er udkommet i Dansk historisk Fællesforenings håndbogs-serie i det sædvanlige praktiske udstyr og indeholder et person- og sageregister, som desværre ikke medtager noterne, og derfor ikke indeholder forfatternavne på alle de i teksten omtalte bøger.

Ifølge forordet har det været tanken at give et overblik over forskellige sider af den historiske forskning, som har kunnet nyde godt af skifternes mangeartede oplysninger. En sådan kortfattet og kyndig litteraturgennemgang er overordentlig nyttig for enhver, der beskæftiger sig med de emner, som behandles i selvstændige kapitler i bogen, nemlig personalhistorie, kulturhistorie, social og økonomisk historie. At bogen er bygget op omkring den trykte litteratur medfører, at vægten ligger på de perioder og på de sider af emnet, som hidtil er blevet grundigst behandlet. Herved fremdrages væsentlige muligheder i kildematerialet, men samtidig opstår enkelte skævheder i dispositionen, især i de indledende kapitler om skiftevesenets historie, om testamenter og om auktionskataloger. Af en håndbog om skifter og testamenter ville man nok i indledningen have ventet lidt flere kontante oplysninger om, hvordan man orienterer sig i dette omfattende materiale, selv om den foreliggende litteratur ikke giver anledning til en sådan orientering. Der er f. eks. ikke gjort opmærksom på, at skifteprotokollerne som historisk kilde betragtet bliver ringere, jo nærmere vi kommer vor egen tid, og at det måske er grunden til, at så få undersøgelser bygger på skifter fra 1800-tallet. Der gives i øvrigt en udmærket oversigt over skiftevesenets forhold med henvisning til håndbøger om emnet suppleret med gode oplysninger om, hvor man kan finde trykte og utrykte skifter uden for den slagne landevej, men man savner en tilsvarende orientering om testamenter og auktionsforretninger. F. eks. nævnes det ikke, at man fra 1738 har en mulighed for at finde testamenter i landsarkivernes notarialprotokoller, og at specifikationer af løsøre i auktionsprotokollerne ophører 1823.

Skifternes betydning for genealogerne er velkendt og omtales kun ganske kort i kapitlet om genealogi og personalhistorie. Alligevel kan det anbefales alle genealoger at læse bogen, fordi den illustrerer, hvorledes den blotte slægtshistorie kan få betydning ud over det rent private. De historiske perspektiver, som udredningen



af slægtsskabsforhold kan have for politisk og standshistorisk forskning, fremhæves, og der gives eksempler på, hvorledes skifternes mange oplysninger om personlige ejendele kan tjene til uddybning af en personkarakteristik.

I vore dage er det oplagt at benytte skifternes løsefortegnelser i kulturhistoriske undersøgelser. Brugen af skifter til dette formål er imidlertid ret ny og langt fra udnyttet, bl. a. fordi materialet er så omfattende, at det er vanskeligt at beherske i en sammenfattende beskrivelse af boligforhold. Derimod er der foretaget mange punktstudier af enkeltgenstande på grundlag af skifter. Her fremhæves især de mange analyser af bogsamlinger, selv om specifikationer af bøger normalt kun spiller en lille rolle i skifterne. Det understreges da også, hvor sparsomt materialet vedrørende bøger er, og hvor forsigtig man skal være ved fortolkningen af det.

Grænsen mellem kulturhistorie og socialhistorie er vanskelig at trække, og meget af det, som er medtaget i det spændende kapitel om social og økonomisk historie, kunne lige så godt have været anbragt under kulturhistorien. I kapitlet om social og økonomisk historie gennemgås de vægtigste af de undersøgelser, hvori skifter er benyttet, og en del af forfatterens egne erfaringer fremlægges. Samtidig foretages en vurdering af skifternes betydning som historiske kilder, delvis i polemik med tidligere tiders opfattelse. Skifterne kan, rigtigt fortolket, give et bedre grundlag for bedømmelsen af befolkningens økonomiske vilkår end de ofte benyttede skattemandtal og kan på flere måder korrigere oplysninger i andre kilder, f. eks. om erhvervsangivelser. Adskillige standshistoriske undersøgelser bygger bl. a. på oplysninger fra skifter, og de gennemgås her stand for stand. Ved gennemgangen af landbohistorisk litteratur vises, at selv nogle få skifter kan yde bidrag til begrænsede lokalhistoriske skildringer. I et bredt udvalg af skifter findes mange aspekter, som f. eks. gør det muligt at foretage sammenlignende undersøgelser af formuefordelingen i forskellige befolkningslag, at udfinde investeringsobjekternes art til forskellige tider eller at kortlægge de erhvervsdrivendes kundekreds og leverandørkreds.

Johan Jørgensen vurderer sine læsere højt. Af og til kunne man nok ønske sig en lidt længere redegørelse for, hvad de omtalte bøger handler om. Enkelte passager i bogen, f. eks. s. 64 nederst, er vanskelige at følge med i, hvis man ikke har den til grund liggende litteratur present. Det har ligget Johan Jørgensen på sinde ikke blot at forklare, men at dokumentere og forsvare skifternes kildehistoriske betydning. Denne i positiv forstand kritiske holdning til stoffet gør bogen mindre populær, men mere engagerende end den refererende holdning ville gøre. Bogen virker inspirerende, fordi den peger på mulighederne uden at udnytte dem, samtidig med at en del af det slidsomme forarbejde, som indleder enhver historisk undersøgelse, er gjort her.

I anmeldelser og bøger har Johan Jørgensen, som han også gør det i denne bog, utrætteligt peget på arkivaliernes betydning for den videnskabeligt arbejdende historiker. Det er et tab både for arkiverne og for historien, at han ikke mere kan delagtiggøre andre i sin omfattende viden, der kunne åbne arkiverne for så mange sider af den historiske forskning.

Helle Linde

Også for kulturhistorikere

TILEGNET MOGENS KOCH. *Redigeret af Axel Thygesen. Nyt Nordisk Forlag, København 1968. 354 s. 149,90 kr.*

Festskrifter rummer ofte både skarpsindige og spændende afhandlinger – skade at det tit er svært at finde frem til dem. Kun få festskrifter er i den grad samlet om ét emne at de enkelte artikler med sikkerhed findes af de rigtige læsere. Og selv om man har fundet en artikel, kan den være meget svær at genfinde. Stod den nu i festskrift til museumsdirektør A eller i hilsenen til professor B's 70-års dag, eller måske hans 80-års dag (i denne forbindelse heldigt at så få bliver 90 år), eller man skal måske lede i en eller anden institutions jubilæumsskrift? Det er kort sagt svært at finde rundt i de ikke helt få festskrifter, og værst er man selvfølgelig stillet hvis man totalt overser et eksemplar af genren.

Der er nok en del kulturhistorikere der ikke kender »Tilegnet Mogens Koch«, og det er en skam. Bogen er en hilsen til arkitekten, professor Mogens Koch ved hans 70-års dag og den er ikke blot smuk og statelig af ydre, den har også indre kvaliteter. Ikke alle 41 bidrag har selvfølgelig lige meget at sige en historiker, men i hvert fald 10–15 af gratulanterne behandler emner af interesse for dansk kulturhistorie. Flere tager udgangspunkt i en »genstand« eller et monument, men ofte er tingen set i et perspektiv der rækker videre end til det konkrete. Holger Schmidt skriver om restaureringen af alterkalken i Ørsted kirke og Jens Christian Varming om Charitasbrønden på Gammeltorv i København. Flemming Teisen følger den sidste artikel op ved at foreslå at brønden genskabes i sin oprindelige pragt – måtte alle gode bestræbelser for at retablere Gammel- og Nytorv dog bære frugt. Mindsteningen ved Jægerspris over Henrik Gerner analyseres af Hakon Lund, som dermed belyser Wiedewelts forsøg på at skabe en national symbolik. Fire små huse i Helsingørgade og deres bygningshistorie bliver fulgt gennem tre århundreder af Hans Henrik Engqvist, og Harald Langberg viser at meningen med Kongens Nytorv var at skabe et militært anlæg.

Også en række slotte bliver behandlet. Henrik Bramsen har taget den spændende opgave op at vurdere Frederiksborg Slot som »emblem«, og han finder at slottets idé er at give synligt udtryk for tanken om kongen som »landskirkens øverste biskop«. Ikke mindre interessant er Palle Schön Jørgensens forsøg på at placere en række slotte – Eremitagen, Hirschholm, Fredensborg m. fl. – i ét stort geometrisk og landskabeligt anlæg. Ole Wanscher skriver om foldestolen som værdighedssæde gennem flere årtusinder og i tre verdensdele, og Elna Møller fortæller morsomt om »tegn og underlige gerninger« – indskrifter og tegninger på væggene i middelalderens kirker.

Et par artikler berører problemet kulturpolitik. Johannes Exner diskuterer om man ved restaurering af bygninger skal bevare eller genskabe, og han konkluderer at arkitekten enten skal »udvise total anonymitet eller stærk selvstændig arkitektonisk kreativitet«. I fortsættelse heraf behandler Kjeld de Fine Licht spørgsmålet om frilæggelse af kirker – hvad han, til anmelderens glæde er modstan-

der af. Tværtimod vil han i mange tilfælde gerne forsyne de isolerede kirker med tilbygninger.

Mange andre af artiklerne kunne drages frem, men lad dette være nok til at vise spændvidden i den charmerende bog. Skal man komme med kritik, kan man beklage at en del af bidragene er meget korte; tit slås der blot et tema an, som man gerne havde set fuldt gennemarbejdet. Men det kan måske komme en anden gang.

Knud Prange

Banebrydende lysbilledserie

LYSBILLEDSERIE AF SLÆGTS- OG PERSONALHISTORISK GRUND-
MATERIALE. *Udarbejdet af Grethe Ilsøe og Hans H. Worsøe. Udg. af Dansk Historisk Fællesforening, 1967 (2: 1968) Eksped.: DHF, Frederiksborg Slot, 3400 Hillerød. Stor serie (100 billeder) + teksthæfte kr. 400 + moms. Lille serie (50 billeder) + teksthæfte kr. 250 + moms.*

Forslaget om fremstillingen af en lysbilledserie til brug først og fremmest i de mange studiekredse i slægts- og personalhistorie, der i de senere år med en forbausende tilslutning er holdt landet over, blev i 1965 over for DHF fremsat af den virksomme og meget initiativrige »Slægtshistorisk Forening« i Århus, der for et par år siden kunne fejre sit 10 års jubilæum. Baggrunden for forslaget var i øvrigt i første række de store vanskeligheder, men de fleste steder – dvs. uden for arkiv-byerne – havde – og har – ved at fremskaffe relevant arkivmateriale til brug i undervisningen i slægtsforskning og personalhistorie.

Forslaget blev straks accepteret af DHF's styrelse, og det blev overladt arkivarerne Grethe Ilsøe, Landsarkivet for Sjælland, og Hans H. Worsøe, nu Viborg – sidstnævnte kendt bl. a. for sin i flere oplag af DHF udsendte »Grundbog i slægtshistorie« samt som redaktør af »Personalhistorisk Tidsskrift« – at udvælge materialet til lysbilledserien samt at udarbejde det dertil knyttede teksthæfte. Praktiske vanskeligheder bevirkede, at planens realisering trak i langdrag, men i 1968 (ikke som på teksthæftets omslag anført 1967) forelå lysbillederne, oven i købet i form af 2 serier i formatet 5×5, nemlig en »større«, omfattende 100 billeder, og en »mindre«, omfattende 50 af billederne i den større serie, begge i 10 eksemplarer, og begge suppleret med et fælles teksthæfte. Lysbillederne er fremstillet i Rigsarkivets fotografiske atelier og for deres montering har stået *registrator Bjørn Fabricius*, Rigsarkivet.

Den »store« serie er tilrettelagt således, at den indledes med 14 billeder, visende dels gamle alfabeter, dels eksempler på ane- og stamtavler samt endelig på relevant trykt materiale. De resterende 86 billeder gengiver *alle* de former for arkivmateriale, som kan få betydning for slægts- og personalhistorikeren, og det er betydeligt flere, end man vist i almindelighed forestiller sig. Hovedparten af dette materiale hidrører fra Landsarkivet for Sjælland, Rigsarkivet og Landsarkivet for Sønderjylland, at dette sidste er inddraget, er yderst prisværdigt i betragtning af

de helt specielle forhold, der har gjort og tildels endnu gør sig gældende syd for Kongeåen. I enkelte tilfælde er yderligere gengivet kilder fra Københavns stadsarkiv, Københavns begravelsesvæsen, Arbejdsdirektoratet samt Hærens arkiv. Udvalget af kilder forekommer helt igennem dækkende og rækkefølgen overordentlig pædagogisk.

En yderst værdifuld hjælp ved benyttelsen af lysbilledserien vil man have i det 32 sider store dupliserede teksthæfte, der vel ikke bringer transkriptioner af arkivalierne, men til gengæld indeholder en fylde af oplysninger om de gengivne kildegrupper m. m., så at hæftet udgør en formelig første vejledning i udnyttelsen af alt væsentligt for personal- og slægtshistorikeren relevant arkivmateriale. Der er her tale om en vejledning, hvis egenverdi simpelt hen ikke kan overvurderes.

Den »lille« serie er, som nævnt, et udvalg, omfattende 50 af billederne i den »store« serie og rummer selvsagt det mere elementære materiale. Med den »lille« serie følger også det nævnte teksthæfte, hvori de repræsenterede billeder er afmærket.

Om den tekniske kvalitet af gengivelserne, specielt af arkivalierne, er kun godt at sige.

Som de to lysbilledserier foreligger vil de være et glimrende, ja helt uundværligt hjælpemiddel i studiekredse og aftenhøjskoler med slægts- og personalhistorie som emne, og også den enkelte vil i høj grad kunne bruge den ene eller den anden af serierne til selvstudium. Seriernes eksistens må imidlertid ikke være tilstrækkeligt kendt, da salget hidtil har været *forbavsende* beskedent. Måtte disse linier medvirke til, at det beskedne oplag, der som nævnt andrager 2×10 eksemplarer, snarest muligt bliver afsat. Anmelderen er forvisset om, at køberen vil få megen glæde og stort udbytte af erhvervelsen, hvad enten denne gælder den store eller den lille serie. [Den store serie er nu udsolgt. Red.].

Priserne på de to lysbilledserier kan måske forekomme høje, men er det *ikke*, hverken i forhold til fremstillingsomkostningerne eller til den nytte og det udbytte, man kan have af dem.

Aage Bonde

Sproget som kulturens redskab

PETER SKAUTRUP: *DET DANSKE SPROGS HISTORIE IV*, udgivet af *Det danske Sprog- og Litteraturselskab*, Gyldendal. 342 sider. Pris hft. kr. 49,50, indb. lærred kr. 72,00, skind kr. 96,75. Bd. I-IV, hft. kr. 247,50, indb. lærred kr. 337,50. De tidligere bind er anmeldt i *Fortid og Nutid* bd. 15 s. 254, bd. 17 s. 208 og bd. 19 s. 222.

Den enorme forandring, samfundet er undergået i de senere generationer, afspejler sig tydeligt i det fælles sproglige udtryksmiddel. Man foranlediges ofte til at betragte selv de umiddelbart foregående slægtleds ordvalg og hele talesæt som noget historisk. Det er derfor med særlig interesse, man griber det afsluttende bind af professor Skautrups i 1941 påbegyndte firdelte storværk om dansk'ens vil-

kår og skikkelse. Det spørgsmål, hvormed forfatteren indledte første bind: »Hvad forstår vi ved det danske sprog?« besvaredes ganske vist straks som noget foreløbigt, men hele den følgende fremstilling er et omhyggeligt underbygget svar på spørgsmålet.

Det afsluttende bind bærer på omslaget en atommodel af grundstoffet helium som en angivelse af, hvor tæt op til øjeblikket beskrivelsen går. Man søger ikke forgæves forklaring på vor tids udtryk som S-tog og en hærskare af andre nyopdagede betegnelser. Samtidig får man at vide, hvilke i de senere år oprettede institutioner der er bærere af det voksende ordforråd. I Ordbog over det danske sprog findes ca. 150.000 artikler, og i Det danske sprogs historie er essensen af dette vældige stof uddraget, bl. a. ordnet efter betydningsindholdet. Dertil kommer en fyldig oplysning om sætningsbygningens udvikling.

Bindet omfatter modersmålet fra det europæiske litterære gennembrud omkring 1870 indtil 1950, lejlighedsvis dog ført helt frem til udgivelsesåret. Af det samlede arbejdes 1630 sider er disse sidste 342 sider særdeles væsentlige. Dispositionen svarer stort set til den i de øvrige bind benyttede, idet talrige henvisninger fra det ene afsnit til det andet fastholder sammenhængen, hvorved læseren får mulighed for at danne sig en helhedsopfattelse. Bogen gennemgår systematisk sprogkilderne, fremhæver de skiftende normer og redegør for de mange forskellige sfærer i nationens sprog. Af de rigt vekslende betragtningsvinkler kan nævnes bevægelserne på bogmarkedet og i telefontrafikken. Spændingen mellem en fastholdt tradition og påvirkning udefra træder klart frem, beskrevet på en så fængslende måde, at læseren rives med. Brydningerne på slesvigsk grund er behandlet særlig indgående, og man får et levende indtryk af den seje kamp, som landsmænd i udlændighedens år førte. Forfatteren prøver at fastslå sindelagsgrænsen i Sønderjylland og diskuterer, i hvilken udstrækning sprog og nationalitet følges ad. På tilsvarende måde gives der besked om emigranternes og deres børns sprogforhold. Tvesprogetheden for de udvandrede giver sig mange interessante udslag. Skautrup nævner således blandt meget andet amerikaniseringen af de udrejstes navne.

Det er tydeligt nok forfatteren magtpåliggende at forene dokumenteringen af sprogets formelle ændringer med en redegørelse for, hvilke betingelser der har været bestemmende for sprogets rolle. Derved engageres både den læser, der søger oplysning om sprogets formelle udvikling, og den som ønsker en ledetråd i den kultur, der indgår i sproget.

Bogens forfatter understreger betydningen af to tilkommende faktorer, den sociale opdrift, der har givet nye befolkningslag medindflydelse på normalsproget, og den voksende administration, hvis meddelelser vedrører flere og flere og indvirker på hele befolkningens udtryksmåde. Den lokale afsondrethed afløses af en saglig specialisering, der giver den enkelte større afhængighed af professionens terminologi end før.

I nærværende bind er der naturligt lagt vægt på talesproget og dets indflydelse på skriftsproget, bl. a. formidlet gennem reklame og journalistik. I forbigående analyseres den sprogform, som fremtræder i avisens overskrifter og på dens »spisesedler«. Traditionen er stadig mest vedholdende i skriftsproget; professor

Skautrup henviser herunder som et vidnesbyrd til tonen i kongelige reskripter. Også den skriftlige form er dog i vidt omfang fornyet.

Dialekternes stilling over for rigssprogsnormen bliver gennemgået med en lang række detaljer og med fremhævelse af de afgørende træk. Ikke blot de nuværende danske stedsmål undersøges omhyggeligt; også Skåne-målenes vilkår er draget ind i en frugtbar udforskning af Øresunds-taleformen. Ved fremlæggelsen af dialektgrænserne behandles et stort tal af stednavne, og forfatterens mesterskab inden for denne videnskabsgren kommer værket til uvurderlig nytte.

En ny hjælpekilde til eftersporing af sprogets udvikling er i den behandlede periode dukket op i form af midler til at opbevare prøver på mundtlig tale; materialet fra lydarkiver er benyttet til at fastslå mange enkeltheder.

Inden for litteratursproget er fire talenters individuelle sprogføring i bogen analyseret og karakteriseret. Det gælder J. P. Jacobsen, Herman Bang, Henrik Pontoppidan og Johs. V. Jensen. Man må beundre den sikre dokumentering, der bringes af den jyske bevægelses fortættede, fyndige stil. En særlig omtale bliver Aakjærs yndlings-gloser til del. Som modsætning til provinsialismer skildres den københavnske indflydelse, som Georg Brandes øvede. I den forbindelse påpeges, at hans aversion mod tyske udtryk strakte sig helt til ordet »forfatter«. De mangehånde – ofte kuriøse – forsøg, der i tidens løb er gjort på en sprogrensning, og de øvrige bestræbelser, der er udfoldet for sprogrøgt, belyses i det foreliggende bind ved en række repræsentative eksempler i et afsnit, der er særlig fornøjelig læsning. En af de spændende sager, som fremstilles i klare træk, er gennemførelsen af retskrivningsreformen i 1948 og den dermed forbundne heftige debat.

Værkets hovedsigte er at forklare menigmands indstilling til og brug af modersmålet, og opgaven er løst med største kyndighed. Blandt de mange midler til orddannelse bemærkes den såkaldte moving, som i korrespondine afledt af korrespondent. At en uhøjtidelig mundtlig form i visse kredse er af ret ny dato, illustreres ved meddelelsen om, at Emil Poulsen var den første skuespiller, som på Det kgl. Teaters scene sang »maj« og »daj« for det bogstavrette mig og dig. Højesterets taleregler kræver endnu overholdelse af bestemte sproglige formalia. En buket af foreninger nævnes som baggrund for sprogudøvelse, herunder Dansk historisk Fællesforening af 1909.

Andre afsnit, som holder læserens opmærksomhed fangen, er beskrivelsen af hjemstavnsbetegnelser, personnavne og varemærkenavne. Mange arter af ord præsenteres på bogens sider, f. eks. de mange kometord, som hurtigt forsvinder igen, og bruskord som pjoske, sjoske, sjask, tju og lignende. Slående er påvisningen af kirkesprogets konservative karakter. I ritualet fandtes således indtil 1912 »varagtig«, derefter afløst af udtrykket »vedholdende«. En sagoversigt over statsstyrelsens struktur med angivelse af dertil hørende sprogslag bringer vigtige brikker til den store mosaik.

Bag dette klassiske værk ligger et yderst energisk forskerarbejde, og beskrivelsen er så gennemført klar, at anstrengelserne må siges at være kronet med held. Bogen kan trygt anbefales til enhver elsker af vort sprog, og hvem regner sig ikke med til den kategori?

Rikard Hornby

Den fynske øgruppens bebyggelsesnavne

SVENDBORG AMTS BEBYGGELSESNAVNE og ODENSE AMTS BEBYGGELSESNAVNE (*Danmarks Stednavne nr. 13 og 14*), udg. af Stednavneudvalget (Institut for Navneforskning) ved John Kousgård Sørensen. 1958 og 1969. 312 + XL sider og 361 + XXXV sider. 24 + 58,60 kr.

Med det i foråret 1969 udsendte bind 14 i serien Danmarks Stednavne (DS) har den særdeles kyndige og produktive stednavneforsker John Kousgård Sørensen nu ene mand udgivet og tolket (eller mere korrekt udtrykt: givet tolkningsforslag til) alle bebyggelsesnavne på Fyn med omliggende øer i to solide bind på tilsammen 750 tættrykte sider, en anselig præstation. Det første af bindene (Svendborg amt) udkom samme år som hans disputats »Danske bebyggelsesnavne på -sted« (anmeldt i Fortid og Nutid XX s. 408 ff.).

Som det fremgår af titlerne afviger de to bind fra de andre i serien ved kun at omhandle de såkaldte bebyggelsesnavne, dog i videste forstand, idet navne på beboede øer og enkelte egnsnavne, f. eks. Sletten og Hindsholm, er kommet med. Grunden hertil er den, at de fynske naturnavne vil blive taget under behandling (af andre forskere) i kommende bind i DS, hvoraf det første (om Sunds herred) er udkommet i 1970. For resten er et betydeligt antal naturnavne (på næs og høje, søer og åer, skove og marker etc.) allerede behandlet i de her omtalte bind, når de indgår i eller fungerer som navne på bebyggelser, og det samme gælder marknavne, der formodes at indeholde navne på forsvundne landsbyer eller gårde.

En anden ændring fra tidligere amtsbind i DS er, at samtlige navne på »bebyggelser« tages med, også navne på f. eks. altre og kapeller i og ved købstadkirker, alle gade- og vejnavne og alle navne på enkeltgårde og -huse, dog således at alle »nyere navne« (gade- og vejnavne efter ca. 1850, gård- og husnavne efter ca. 1900) kun opregnes, efter hver købstad eller hvert sogn, uden forklaring eller angivelse af tidligste forekomst etc. En sådan fuldstændighed havde sin berettigelse i DS 10, Bornholms Stednavne, på grund af særlig kilde- og dialektforhold, medens man har sværere ved at se værdien af disse blotte opregninger i Fyn-bindene, især da disse »nyere navne« ikke medtages i registrene, så man (også udgiveren) let kommer til at overse dem. Et navn som Kirkeballegård i Ellinge s. Vindinge hrd. (DS 13 s. 188) havde man således gerne set en bemærkning om, da det om *balle* i begge binds indledninger hedder, at dette navneled i betydningen »afdeling af landsby« ikke forekommer på Østfyn (Bjerge, Åsum, Vindinge og Gudme hrdr.).

Men ellers er det jo en åbenbar fordel, at de to bind i andre henseender (bortset fra et par mindre omplaceringer i materialefremlæggelsen) følger det gammelkendte skema: man ved, *hvad* man kan vente at finde, og *hvor* det står. For filologer er indledningsafsnittet, Efterled og endelser, uden tvivl det, der er af størst interesse, så at sige kvintessensen. Her føres forskningen å jour vedrørende de vigtigste navnetyper, der stort set går igen i alle seriens bind, idet nye erfaringer fra navnene i det behandlede amt tilføjes og nyere behandlinger af navnetypen

inddrages i diskussionen. Disse efterledsartikler i de fynske bind supplerer naturligvis hinanden og bliver tit til hele afhandlinger, den om navnetypen *torp*, der jo på Fyn som andetsteds er den mest udbredte (over 300 repræsentanter), ville fylde 12–15 normalsider. Ved denne navnetype er det selve ordet *torps* etymologi og formudviklinger, der giver anledning til stadig nye overvejelser, hvorimod tydningen af forleddene i reglen ikke volder større vanskeligheder. Et »indsrud af n« foran *-drup* i en snes af disse navne (Kappendrup, Kirkendrup, Lakkendrup, Skalkendrup etc., især på Østfyn), der begynder at dukke op allerede i former fra 1400-tallet, forklares gerne som en fra tysk indført bøjningsendelse (kendt noget senere fra talrige herregårdsnavne som Holckenhavn og ironiske husnavne som Skræppenborg), men J. K. S. undrer sig med rette over, at fænomenet kun optræder ved *torp*-navne og (næsten) kun på Østfyn. Mon man ikke skulle overveje muligheden af en lokal særudvikling af den dentale spirant *th*, der jo dannes overalt i *torp*-navnene?

Andre navnetyper får en mere summarisk behandling, f. eks. navnene på *-sted*, der heller ikke er særlig talrige på Fyn (ca. 15 gamle landsbynavne); her har J. K. S. kunnet nøjes med nogle knappe bemærkninger og henvisning til sin disputats, ligesom han for de få *um*-navnes vedkommende har haft Kr. Halds disputats fra 1942 at henvise til. Man konstaterer, at J. K. S. i modsætning til Hald holder muligheden åben for, at sognenavnet *Asum* (DS 14 s. 99) kan være sammensat med hem (hjem), og, som allerede N. M. Petersen mente, betyde »as-hjem«, parallelt med Gudhjem (Gudme, Gudum).

Historikerne vil nok begynde med et andet af de traditionelle indledningsafsnit, Om bebyggelsens historie, med skematiske oversigtskort over to grupper af navnetyper, en ældre (navne på *-inge*, *-um*, *-løse*, *-lev*, *-sted*, fra folkevandringstid) og en yngre (*-torp*, *-by*, *-bølle*, fra vikingetid). De vil sikkert finde kortene for små og gnidrede og kan med rette klage over placeringen, der vanskeliggør en sammenligning, og over at de ikke er i samme målestok i de to bind. Afsnittene er i øvrigt ganske korte og bekræfter den i andre egne konstaterede meget betydelige forøgelse af bebyggelsernes antal i løbet af vikingetid og tidlig middelalder, som antages at bero på en vældig udvidelse af det dyrkede areal og et stærkt stigende folketal. Mod den mulighed, at disse yngre navne i en vis udstrækning kunne have afløst ældre navnelag, taler Erling Albrechtsens interessante konstatering (i *Fynske Aarbøger IV*, 1951) af en klar sammenhæng mellem de ældre navnetypers gruppering og jernalderbygderne på Fyn (men ikke med fund fra ældre perioder, bronze- og stenalder). Albrechtsens afhandling (med forbilledlige kortbilag) refereres ganske kort, idet den allerede er diskuteret i DS 11, Maribo amt.

Hovedsagen for alle brugere af de to bind er imidlertid det vældige arsenal af navneformer, der ved at være så udførligt (for middelalderens vedk.: udtømmende) er et uvurderligt henvisningsregister for lokalhistorikerne og et vigtigt kilde-materiale for sproghistorikerne. Og så naturligvis navneforklaringerne. Materialet vil bestå, selv om mange af de tusinder af tolkningsforslag nok er dømt til at forgå. Man må ikke glemme, at det netop er forslag (mange af dem med en til

vished grænsende sandsynlighed), og man kan godt opleve, at J. K. S. selv er kommet til bedre erkendelse i tiden mellem de to bind (se f. eks. u. Elvedgård, DS 14 s. 205). Når man ikke sjældent fra lokalhistorikerside hører klager over, at man ikke mere som i gamle dage, f. eks. hos Steenstrup, får klar besked om, hvad de ikke umiddelbart gennemskuelige navne betyder, men i stedet tit en række muligheder at vælge imellem, så hænger det sammen med den langt større viden og erfaring hos nutidens stednavneforskere og med at man er blevet mere forsigtig, foretrækker formlen »kan være« for »er«. Og selv om J. K. S. afliver adskillige gamle tolkninger, er tilvæksten af nye, grundigt motiverede forslag mange gange større. I DS 14 vil den opmærksomme læser finde et særligt tilskud af »vanddragsnavne« (sø-, fjord- og ånavne), f. eks. i inge-navne som Ker-tinge, Rønninge, Tevringe, Vervinge og torp-navne som Harndrup, Kindstrup, Kølstrup og Skinnerup. Det har den meget naturlige forklaring, at forfatteren i disse år koncentrerer sin forskning netop om sø- og ånavne og derved får øje på nye muligheder.

Det ville nærmest være foruroligende, hvis man ikke i denne vrimmel af tolkninger og sproglige ræsonnementer ganske ofte var uenig med forfatteren, men jeg må nøjes med nogle få tilfælde, hvor nutidige dialektforhold inddrages. Selv om J. K. S. gennem talrige optegnelsesrejser og de mange års arbejde med fynske navne er blevet særdeles fortrolig med fynsk, kan man gribe ham i enkelte fejltrin. Når således to optegnere, begge fynboer, 1916 og 1954 opfatter et gårdnavn i Pårup sogn (DS 14 s. 43) som *Vra's-* eller *Vra'jsbæk* (med stød, men ikke nasaleret vokal), vejer det tungere end stavemåden *Vrangs-bæk* på Gst 1872, der vel er generalstabsguidens private tolkning af et navn, han ikke forstod. – *Bellinge* (s. 63) ligger i det øst- og sydfynske område, hvor opr. *ll* (*ld*) og *l* (*lg*) holdes adskilt i udtalen, således at denne godt kan være vejledende, for ikke at sige, at den udelukker den ene af de foreslåede muligheder (glda. *ball* 'bold, kugle'). – Udtalen af *Seden* (s. 97) med diftongen *iæ* (Poul Andersen: Fonemsystemet i Østfynsk s. 224) stemmer ikke med en form med glda. kort el. langt *æ*, men med langt *e* (jfr. alle de ældre skriveformer af navnet); desuden er det vel temmelig usædvanligt at møde bestemthedsbøjning i et gammelt landsbynavn (sogne-navn). – Under *Åsum* (s. 99) tør man vist i de overvejende former med stød (der må være trykfejl i flere lydskriftformer på siden) se en støtte for tolkningen af navnet som en sammensætning; man vil ikke vente stød i en dativ pluralis-form. – Under *Stakdelene* i Allerup sogn (s. 104) er J. K. S. kommet for skade at fejltolke en udtaleform, han selv har optegnet. Subst. *del* er maskulinum i vistnok alle danske trekønsmål (jfr. Brøndum-Nielsen: Glda. Gramm. III s. 31).

Sluttelig vil jeg advare historikerne, specielt ødegårdsforskere, mod at overse spørgsmålstegnet ved de temmelig mange »forsv. lb.«, som J. K. S. har fundet i marknavnematerialet. Der er vel ingen tvivl om, at det virkelig drejer sig om bebyggelsesnavne i mange, måske de fleste tilfælde, hvorfor det er fuldt berettiget at indlemme dem i udgaven. Men dels kan markskifter have tilknytning til og navn efter en ret fjerntliggende lokalitet, selv om en sådan forbindelse kun i sjældne tilfælde spores i kilderne, dels kan der undertiden være tale om person-

tilnavne, og endelig er marknavnene sent overleverede og har været udsat for mangehånde omdannelser og forkortelser, så man skal være varsom med at tage dem for bogstaveligt. Det er jo især mindre bebyggelser, torper, der vitterlig vides at være nedlagt i stort tal i middelalderen og senere. Man er mere betænkelig ved, at også lev-byer, der plejer at være store og livskraftige (over halvdelen er blevet kirke- og sognebyer), skulle kunne forsvinde uden at efterlade sig andre spor end et sent marknavn. Kan der have ligget en lev-by *Hjerlev* i Åsum sogn (s. 98) meget nær ved sognebyen? Hvis den har eksisteret, har den vel snarere forbindelse med den af Svend Larsen og Erling Albrechtsen undersøgte jernalderlandsby ved Lundsgård nordligt i sognet. Ved *Koslev* i Nr. Sandager sogn (s. 190) er der et stærkt indicium for en forsvunden by i det faktum, at der blandt flere marknavne sammensat med Koesløf også forekommer Koesløf tofte. Men de topografiske forhold bør under alle omstændigheder undersøges nøje allevegne, før man »vedtager«, at der har ligget en landsby.

Som sagt, J. K. S. har sat spørgsmålstegn, hvor der er grund til tvivl, både i de sidst omtalte tilfælde og ved usikre tolkningsforslag. At de to bind om Fyns bebyggelsesnavne er uhyre grundigt, pålideligt og sobert filologisk arbejde kan der ikke sættes spørgsmålstegn ved.

Christian Lisse

Fra bondeskole til offentligt skolevæsen

G. JAPSEN: DET DANSKSPROGEDE SKOLEVÆSEN I SØNDERJYLLAND INDTIL 1814. *Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, Nr. 40. 1968. 448 s. Indb. 57,50 kr. for medlemmer 30 kr.*

Udgivelsen af G. Japsens doktordisputats: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, er en sjælden begivenhed inden for dansk skolehistorisk forskning. Kun to gange tidligere er der fremkommet disputater om et skolehistorisk emne: Roar Skovmands disputats fra 1944 om Folkehøjskolen i Danmark 1841–1892 og K. E. Bugges disputats fra 1964 om Grundtvig, Skolen for livet. G. Japsen har ikke begrænset sit emne til en kort periode, men har valgt at belyse det dansksprogede skolevæsen i Nordslesvig fra reformationen til 1814. Hovedformålet har været at fremdrage de drivende kræfter bag skolevæsenets udvikling.

I denne 250-årsperiode har forfatteren, særlig for periodens seneste del, til sin rådighed haft et enormt utrykt kildemateriale, som han har indarbejdet i disputatsen. Den er derved blevet en guldgrube for nordslesvigske lokalhistorikere og skolehistorikere. Det arkivmateriale, som forfatteren har benyttet, består først og fremmest af materiale fra gejstlige og civile myndigheders arkiver. Samtidige trykte kilder som love og andre øvrighedspåbud, skolebøger og skrifter om skoleforhold har spillet en langt mindre rolle for fremstillingen end arkivalierne. Et kendeligt savn ved læsning af disputatsen er manglen på en samlet oversigt over kildematerialet, læseren må selv skaffe sig den ved læsning af de meget fyldige

noter. Bogen er inddelt i to hoveddele. Den første følger i tre kronologisk inddelte underafsnit, skolens udvikling fra reformationen frem til midten af det 18. århundrede. På baggrund af oplysninger om lokale skoleforhold, indsamlet i forbindelse med udarbejdelsen af en kongerigsk og en slesvigsk skolelov omkring 1750, har forfatteren kunnet give en meget indgående beskrivelse af skolevæsenets tilstand i Nordslesvigs forskellige distrikter ved denne tid. Bogens anden halvdel behandler den store skolereformperiode fra ca. 1760–1814.

Undersøgelsens område strækker sig fra den gamle Kongeågrænse til statsgrænsen fra 1920. Foruden de slesvigske distrikter medtager undersøgelsen de kongerigske enklaver, fordi skolens udvikling her stort set fulgte udviklingen i de slesvigske områder.

I den behandlede periode havde Nordslesvigs lokale distrikter forskellig administration og jurisdiktion, hvilket fik stor betydning for skolevæsenets udvikling i de enkelte egne. Disse uensartede lokale forhold har vanskeliggjort en samlet fremstilling vedrørende hele Nordslesvig, og forfatteren har derfor valgt at belyse skolevæsenet i hvert enkelt distrikt i de omhandlede perioder. Desværre mangler afhandlingen et sagregister, som kunne bøde på fremstillingens koncentration omkring lokale problemer, og hjælpe læseren at følge en enkelt problemstilling fra distrikt til distrikt og fra periode til periode.

I den første del af disputatsen er hovedemnet kirkens krav om, at skolen skulle meddele almuens katekismusundervisning, således som det blev krævet straks efter reformationens gennemførelse. I dette øjemed oprettede de gejstlige myndigheder kapellanskoler og degneskoler, men undervisningen synes ifølge præsternes klager ikke at have ført til det ønskede resultat. Tidligere forskning har imidlertid vist, at landbefolkningens læse- og skrivefærdighed trods præsternes klager var almen udbredt, og arkiverne giver desuden vidnesbyrd om, at der fra ca. 1600 blev oprettet langt flere almueskoler end antallet af degneskoler viser. G. Japsen forklarer dette med, at bønderne selv tog initiativ i skolesagen. I stedet for at sende deres børn til kirkens skoler, oprettede bønderne deres egne skoler, i forfatterens fremstilling kaldt bondeskoler. De drivende kræfter bag bøndernes initiativ ser forfatteren i den gunstige økonomiske og sociale situation indtil det 17. århundredes midte. En stor del af bønderne i Nordslesvig (med undtagelse af begrænsede områder) var selvejere, og de fæsteforhold, der var, kunne næsten sammenlignes med selveje. Velstanden havde bl. a. ført til, at dele af Østsjælland allerede omkring 1600 begyndte ophævelsen af det gamle dyrkningsfællesskab. Denne nye tilværelse krævede, at bønderne tilegnede sig borgerlige færdigheder som skrivning, regning og tysk. Bønderne oprettede derfor egne skoler i stort tal, hvor de selv bestemte undervisningens indhold og skoleholderens løn, og hvor undervisningen blev lagt til rette på en sådan måde, at den ikke kom til at belaste den arbejdskraft, som landbefolkningen havde i børnene. Til bøndernes krav om undervisning hørte ikke katekislæsningen, og de modsatte sig med vekslende held de gejstlige myndigheders ønske om kontrol på dette punkt helt frem til gennemførelsen af den tvungne konfirmationsundervisning omkring midten af det 18. århundrede.

G. Japsens hovedtese er bondeskolernes betydning og hans dokumentation er en væsentlig gevinst for den skolehistoriske forskning. Forfatteren har kunnet fastlægge bondeskolernes eksistens på trods af, at øvrighedens arkivalier oftest kun omtaler de gejstlige skoler, som øvrigheden havde kontakt med. Dog har forfatteren ved sin minutiøse gennemgang af materialet fundet dem omtalt i forbindelse med, at myndighederne ved 1600-tallets midte prøvede at indføre gejstlige skoler i deres sted. Det er et spørgsmål, om disse bondeskoler har præget skoleudviklingen i Nordslesvig i den grad som Japsen anfører. Af og til synes Japsen at presse sit materiale vel stærkt. Efter f. eks. på s. 198 at have omtalt antallet af skolehuse i Tønder, Haderslev og Åbenrå provstier i 1760: 38 degnehuse, 60 andre skolehuse, 29 skoler i lejede stuer samt en halv snes omgangsskoler, siger forfatteren, at hvis forholdet mellem skolehuse og de to andre skolekategorier har været det samme i de øvrige distrikter, skulle der i 1760 være ca. 280 skoler uden for købstæderne. Af dem skulle kun 30 pct. være degneskoler. I den følgende sætning er hypotesen allerede forvandlet til en historisk kendsgerning, idet G. Japsen her slår fast: »To tredjedele af alle nordslesvigske skoler var altså bondeskoler ...«

Disputatsen gør det klart, at kirken frem til ca. 1750 ikke ved egne kræfter formåede at nedbryde bøndernes modstand mod et reguleret sogneskolevæsen under gejstlig kontrol. Først da staten greb ind ved f. eks. at gennemføre den obligatoriske konfirmation, lykkedes det kirken at gennemtrumfe katekismusundervisningen i alle skoler. Alligevel, mener Japsen, ville stat og kirke ikke afgørende have kunnet forandre skolebilledet, hvis ikke landbefolkningen levede under gode økonomiske konjunkturer. Dette er en anden hovedtese i G. Japsens afhandling. De økonomiske forholds betydning for skolevæsenets udvikling er aldrig før blevet fremført så stærkt som hos Japsen.

I den store reformperiode fra ca. 1760–1814, som behandles i bogens anden halvdel, er alle nødvendige faktorer for skolereformer til stede i de fleste egne. Gennem udskiftningen i 1770-erne opløstes det gamle landsbysamfund med dets dyrkningsfællesskab og åndsfællesskab. Fællesskabets organisatoriske rolle hvor bylaget var drivkraften måtte nu overtages af staten. Dette var en af årsagerne til, at bønderne fra nu af så betydeligt mere positivt på øvrighedens indgreb i skoleforholdene. Således peger Japsen på, at bønderne i Haderslev provsti uden protester lod myndighederne gennemføre et reguleret skolevæsen fra 1768–1778, endda uden at bønderne blev taget med på råd. Det eneste citat som Japsen har taget med for at vise omslaget i bøndernes indstilling viser dog nærmest det modsatte, i hvert fald synes modstanden at have været stærk i begyndelsen af denne reformperiode. I 1768 skrev således provst Cretschmer til generalsuperintendent Struensee (s. 242): »Es werden uns zwar viele difficulteten gemacht, und wir finden überall Widerstand; wir hoffen aber durch Göttliche Hülfe und Beystand alle Hindernisse glücklich zu überwinden« . . .

De økonomiske forholds fundamentale betydning for skolevæsenets udvikling fremtræder tydeligt i sogne som f. eks. Kliplev sogn, hvor livegenskab og bøndernes fattigdom umuliggjorde reformer af skolevæsenet. I Åbenrå provsti kom ju-

risdiktionelle forhold til at få afgørende betydning, idet myndighederne her greb til muligheden af at gennemføre skoleregulativet ved militær magtanvendelse.

I »Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814« kommer G. Japsen ind på mange andre væsentlige spørgsmål, som f. eks. det danske sprogs stilning i skolen, lærernes kår og uddannelse, undervisningens indhold, de benyttede skolebøger, skolegang m. v. Gennem sin behandling af bl. a. disse spørgsmål har Japsen givet et særdeles indgående billede af skolevæsenets udvikling i Nordslesvig. Behandlingen af de mange enkeltheder i skolens udvikling for hvert distrikt vanskeliggør til en vis grad læsningen af disputatsen i sin helhed. Derimod vil lokalhistorikere kunne benytte den som opslagsbog, og via det fyldige stednavneregister og personregister kunne øse af forfatterens omfattende viden om lokale skoleproblemer, selv om også lokalhistorikere vil savne sagregisteret.

Ingrid Markussen

Den katolske kirkes administrationshistorie

TROELS DAHLERUP: DET DANSKE SYSSELPROVSTI I MIDDELALDEREN. Udg. af Institut for dansk Kirkehistorie, G. E. C. Gads forlag, København 1968, 411 s. og 1 kort. 60,75 kr.

I 1956 indledte Troels Dahlerup sine banebrydende undersøgelser af den katolske kirkes administrationshistorie i Danmark med en afhandling om sogn og pastorat i Viborg stift. Efter et par mindre afhandlinger om samme stifts kirker og præster og om degnen i middelalderen koncentrerede han sine studier om de to med hinanden konkurrerende embeder bispeofficialatet og sysselprovstiet. I Hardsyssels Aarbog 1960 offentliggjorde han således en redegørelse for Hardsyssel provstis forvaltning i senmiddelalderen, derefter fulgte Viborg Stifts Officialer (Kirkehist. Saml. 7. rk. VI), Studier i senmiddelalderlig Kirkeorganisation (Kirkehist. Studier 2. rk. XVIII), der handler om Lund stifts landdekaner og generalofficialatet i Roskilde, og Ribe Domkantorat paa Reformationstiden (Kirkehist. Saml. 7. rk. VI). Endelig har han i sin disputats om det danske sysselprovsti i middelalderen givet en afsluttende behandling af dette emne.

Det middelalderlige kildemateriale til sysselprovstiets historie i Danmark er fattigt og ensidigt. Når det ikke desto mindre er lykkedes Troels Dahlerup at give en afrundet skildring af sysselprovstiets historie i hele landet, skyldes det, at han inddrager kildemateriale fra tiden efter reformationen i undersøgelsen og først og fremmest, at han supplerer det, de danske kilder beretter om sysselprovstiet, med de langt fyldigere oplysninger om tilsvarende embeder i udlandet. Det er en metode, der kan give rige resultater, men fordrer stor lærdom, kombinations-evne og sikker kritisk sans.

I Danmark er ordet provst flertydigt. Det anvendes således som betegnelse både for en af domkapitlernes prælater, for nogle klostres forstandere, for biskeoppelevede officialer, for bispernes lensmænd og for sysselprovsterne. Når den

sidste betydning foreligger, lader sig dog som regel afgøre uden vidtløftige undersøgelser. Større vanskeligheder volder det at fastslå, om de provster, der har vist sig at være sysselprovster, var i besiddelse af et beneficium (fast embede, som var tillagt særlige indtægter) eller et officium (embede, hvis indehaver var ansat, blev lønnet og kunne afskediges af biskoppen eller en anden, som havde et beneficium). Om provsternes embeder var beneficier eller officier, fremgår aldrig direkte af kilderne; men hvis der var inkorporeret en eller flere kirker i et provsti, hvis dette var i besiddelse af særligt jordegods, hvis dets indehaver ikke skulle aflægge regnskab til biskoppen, og hvis det kunne besættes ved pavelig provision, kan man slutte sig til, at det var et beneficium. Sysselprovsternes embedspligter kunne også varetages og blev i stærkt vekslende omfang varetaget af andre, først og fremmest af biskopperne og deres officialer. Alle sysselprovster havde således ret og pligt til at visitere kirkerne i deres distrikter og revidere deres regnskaber, men kun for så vidt dette tilsyn ikke var overladt til kirkernes patroner eller til kanonikater, vikarier eller klostre, i hvilke de var inkorporeret. Nogle, men ikke alle, sysselprovster havde desuden kirkernes fabrica (byggefond) i deres forsvar, fæstede deres jorder og eventuelt deres tiende bort og varetog deres interesser ved domstolene. Foruden administrative kunne sysselprovsterne også have juridiske beføjelser. De kunne således udføre notarialforretninger, udfærdige dokumenter o. lign. Endvidere kunne de være dommere i et skiftende antal civile og kriminelle sager.

Ovenstående korte gennemgang af problemet beneficium-officium og af de vigtigste af de funktioner, sysselprovsterne kunne udøve, men ikke altid udøvede, må være tilstrækkelig til at vise, hvor stort et arbejde det har været på grundlag af det meget mangelfulde kildemateriale stift for stift at gøre rede for samtlige provsters rettigheder og pligter. Hertil kommer så de lige så omfattende og vanskelige undersøgelser af forløbet af provstiernes grænser, af provsternes forhold til domkapitlerne, af tilrettelæggelsen af deres virksomhed, deres medhjælpere, deres visitatsruter osv.

Det danske Sysselprovsti i Middelalderen omfatter såvel en kronologisk som en topografisk og en systematisk disponeret redegørelse for provstierne og provsternes virksomhed. Gentagelser har derfor ikke kunnet undgås; men emnet er blevet belyst fra alle sider, ligesom et stedregister og et sagregister er gjort overflødige.

Sysselprovstiet er ikke den eneste side af den katolske kirkes administrationshistorie, der hidtil har savnet fyldestgørende behandling. Af andre opgaver, hvis løsning er påkrævet, omtaler Troels Dahlerup således undersøgelser af domkapitlerne og deres historie og en redegørelse for de forskellige klostres beføjelser med hensyn til de kirker, der var inkorporeret i klostrene. Troels Dahlerup har erhvervet et indgående kendskab til kanonisk ret og til den danske og de udenlandske kirkers forhold i middelalderen. Man må håbe, at hans professorats mange pædagogiske og administrative gøremål ikke vil hindre ham i at udnytte sin rige viden på dette specielle område til fortsat arbejde med den kirkelige forvaltningshistories problemer.

Poul Rasmussen

Herrnhuterne i Dansk Vestindien

PREBEN RAMLØV: BRØDRENE OG SLAVERNE. *Et blad af Dansk Vestindiens historie. Kristeligt Dagblads Forlag 1968. 223 s. 44 kr.*

I værket *Vore gamle Tropekolonier* findes en meget positiv vurdering af herrnhuternes virke i Dansk Vestindien, hvorom Vibæk i bd. 2 kan fastslå, at deres betydning for neger-slaverne har været betydelig både ved at gengive dem menneskeværdighed og ved at lette deres trællekår. »Deres stilfærdige gerning blandt slaverne rummer nogle af den menneskelige histories mest opbyggende træk«. Efter værkets anlæg kan beskrivelsen af Brødremenigheden naturligvis kun blive meget begrænset.

Utvivlsomt har forfatterne til tropekoloniens historie i overvejende grad bygget på den disputats, som missionshistorikeren og vestindianeren H. Lawaetz i 1902 udsendte om Brødremenighedens virke på øerne og på hans senere, fortrinlige bog om generalguvernør Peter von Scholten. Det samme gør Preben Ramløv, der har ønsket at give en afrundet fremstilling af Brødremenighedens indsats til fordel for neger-slaverne.

Til vurdering af denne indsats findes et overvældende arkivmateriale af indberetninger fra missionærerne først og fremmest i Herrnhut, ligesom der fra 1790 begyndte at udkomme trykte beretninger. De herrnhutiske missionærer havde nemlig pligt til at sende regelmæssige beretninger hjem til Unitäts-Ältesten-Conferenz, der havde den enevældige ledelse af missionsarbejdet. Det er helt klart, at Ramløv ikke har benyttet dette primærmateriale, som til gengæld Lawaetz har gennemarbejdet. Ramløv bygger som nævnt på Lawaetz og på andre primære fremstillinger, f. eks. på den beretning, som Brødremenighedens udsendte visitator Oldendorp udsendte i 1777 efter at have opholdt sig mere end et år på de dansk vestindiske øer. Lange passager i Ramløvs bog er direkte citater eller referater fra de to nævnte værker. Det er ikke altid lige let at afgøre, hvorfra de er hentet.

Da fremstillingen gælder Brødremenigheden, er det helt naturligt, at der som indledning gives en skitse af denne menighed og dens ledende personlighed grev Zinzendorf. Under omtalen af herrnhuternes missionsinteresse hævder Ramløv, at der er en vigtig sammenhæng mellem de områder, hvor deres virksomhed gav resultater, og disse områders begreber om borgernes ret og frihed. Det forekommer mig, at han overvurderer rets- og frihedsfølelsen i den periode, hvor missionsvirksomheden i Dansk Vestindien tager sin begyndelse, nemlig i første tredjedel af 1700-årene.

Det får man en fornemmelse af bl. a. ved at betragte Brødremenighedens opfattelse af slaveriets berettigelse eller nødvendighed. Oldendorp vedgår selv, at kristendommen anerkender slaveriet og overvinder derved betænkeligheden ved, at Brødremenigheden havde plantager med slavehold i Vestindien som basis for dens missionsvirksomhed. Det er vel rimeligt at betragte dette syn på neger-slaverne i lys af den betragtning man i Europa anlagde på bønderne, der var ufri, stavnsbundne og undergivet godsejernes hustugt. Det har Ramløv ikke med i sin

betragtning, skønt han ellers over alt søger at belyse de vestindiske problemer med samtidens økonomiske og politiske opfattelser.

Ramløv har skrevet sin fremstilling ud fra en virkelig interesse for emnet. Det mærkes hyppigt, og kan nu og da løbe af med ham, sådan at han fremsætter domme og formodninger, som ikke bliver underbygget. Jeg skal nøjes med et par eksempler. Side 19 nævner han Zinzendorfs besøg hos missionærerne blandt de nordamerikanske indianere, bl. a. hos de »*grusomme* irokesere«, en dom, der modsiges længere nede på samme side, hvor Z.s besøg hos irokeserne omtales nærmere. Side 212, hvor reskriptet af 1847 omtales, bemærker Ramløv i relation til dets bestemmelse om, at slavebørn for fremtiden fødes frie, at plantageforvalterne »har sikkert vidst at finde på midler over for plantagernes frugtsommelige kvinder, så der ikke skulle blive født for mange frie slaveunger, som deres herrer skulle have at føde på ...«

Selv om bogen ikke kan siges at give et fuldt tilfredsstillende billede af Brødre-remenhedens virke i Dansk Vestindien, bl. a. ville man gerne have hørt noget nøjere om livet på de herrnhutiske plantager, så er den dog en bekræftelse på den karakteristisk, jeg har citeret som indledning til omtalen.

Holger Rasmussen

Sømandskirker i udlandet

HENNING HENNINGSSEN: SØMAND OG SØMANDSKIRKE. *Dansk sømandskirke i fremmede havne 1867-1967. 1967, 256 s. 20 kr.*

Den danske forening til evangeliets forkyndelse i fremmede havne stiftedes 12 november 1867. Navnet ændredes 1935 til Dansk Sømandsmission i fremmede havne, 1951 til Dansk sømandskirke i fremmede havne; men foreningen er dog i de nu forløbne 100 år hyppigst omtalt som Sømandsmission, om end i fare for forveksling med Indenlandsk sømandsmission, en aflægger af Indre Mission, som også optog arbejde uden for Danmarks grænser. Hundred-året fejres med udsendelsen af et festskrift, hvori man har ønsket at give en uvildig skildring af det kirkelige arbejde mellem danske søfolk uden for landets grænser. Når museumsinspektør Henningsen er valgt til at skildre foreningens virke, skyldes det ikke alene, at han er en af søfartens få kulturhistorikere, men også, at han fra sin lektortid i Hamborg kendte sømandskirkens arbejde og dens nuværende generalsekretær Ingstrup Mikkelsen på nært hold.

Henningsens bog er da også en solid, velskrevet fremstilling, der følger foreningen fra dens stiftelse til jubilæet, her er vist alt, hvad der inden for en ramme på 250 sider kan fortælles, i en velvillig skildring, om foreningens stiftelse, bestyrelse, arbejdet med at skaffe penge i kassen, om sømandspræsternes arbejde med besøg på skibene, i fængsler og hospitaler, om kirkebygninger med læsestuer og senest hobbyrum, om gudstjenester og andre arrangementer, om samarbejdet

med fastboende danske osv. Til slut gennemgås de enkelte stationer, oprindelig især i egnene omkring Nord- og Østersøen (Hull, Newcastle, London, Hamborg, Gent, Antwerpen, Danzig, Göteborg), senere i Amerikaerne (hvor dog arbejdet i New York var af ældre dato) og i Østasien (med arbejde i Yokohama og Hongkong).

Forfatteren har ikke været begunstiget af et velbevaret foreningsarkiv; der synes (se kildelisten s. 253) kun bevaret forhandlingsprotokoller for hele perioden og af ældre arkivalier en kopibog 1877–90 samt to dagbøger ført for korte tidsrum af sømandspræster i London og Newcastle-Hartlepool. Det er da trykte kilder, først og fremmest foreningens tidsskrift »Havnen« 1871 ff., der må træde til; men sømandskirkens bestyrelse har – yderst rimeligt – sendt Henningsen på en studierejse til stationerne rundt om Nordsøen.

Årene efter 2. verdenskrig med genopbygning af ødelagte kirker har været en virksom tid, hvor ganske vist velfærdsarbejdet er blevet meget dominerende, men aldrig har trængt det kirkelige helt ud i kulisserne. Sømandskirkens hjemlige organisation demokratiseredes nu, således at de lokale kredse fra 1948 valgte repræsentanter til bestyrelsen, der hidtil havde været selvsupplerende. Da var arbejdet dog allerede igen i god gænge efter en noget død periode 1908–30, hvor den kendte Holmens provst H. M. Fenger havde været formand. Den elskværdige Henningsen glatter pænt ud; nogen rigtig arrig kirkehistoriker bliver han næppe. Alt afvejes nydeligt. Der citeres kritiske udtalelser om dumme eller salvesfulde præster (s. 159 f.), men det konstateres også, at sømandskirken nu har en udbredt good-will (s. 199).

Bag skildringen af det kirkelige arbejde har forfatteren den historiske udvikling inden for erhvervet; der savnes nok her dyberegående undersøgelser; de hovedtræk, der gives i bogen, er for den ældre tid trukket rigeligt hårdt op; det gælder livet både til søs og i havn. Vist var der farer overalt, og nogle gik i »spånerne« (og gør det vel stadig trods alle sikkerhedsnet); men de, der har omgædes også søfolk fra sejlskibstiden og den påfølgende overgangstid, vil nok mene, at mange, der havde gæstet St. Pauli o. lign. kvarterer – med ungdommens oplevelseslyst – slap igennem både med legeme og i hvert fald dele af hyren i god behold. Anmelderen kunne have ønsket en lidt mere nuanceret skildring her, og måske i det hele en dyberegående skildring af sømandspræsternes arbejde på bekostning af selve foreningens historie, hvorved indholdet i højere grad var kommet i overensstemmelse med bogens hovedtitel »Sømand og sømandskirke«. Bogen er smukt illustreret; stemningsfuldt er omslagsbilledet, et træsnit, der viser en bugserbåd (huldampskib) bugserende et sejlskib over barren ved Tynemouth ind til Newcastle.

C. Rise Hansen

Håndværkshistorie

JØRGEN SPROGØE KØSTER: SADELMAGERIET. *Udg. af Institut for europæisk folkelivsforskning, 1968. 72 s. 27 kr.*

Bogen har den lange undertitel »En oversigt over håndværket på historisk baggrund, samt gennemgang af materialer, redskaber og arbejdsmetoder, med særlig vægt på fremstillingen af seletøj, ridetøj og sadler«, og det må siges at være noget prætentivt. Ser man denne titel i en bibliografi, vil man uvilkårligt få den opfattelse, at det drejer sig om et digert værk. Og så er sandheden, at det er et hæfte på 72 sider hvoraf den egentlige tekst kun udgør de 19. Til gengæld er der en lang række illustrationer, hvoraf ca. halvdelen er fortræffelige stregtegninger. Derimod egner den anvendte trykteknik (rotaprint) sig ikke til gengivelse af fotografier, og de fleste af disse er derfor så mørke og detaljfattige, at de må karakteriseres som elendige, og det er synd for de ellers gode billeder.

Selve fremstillingen er delt op i 4 afsnit, hvoraf det første søger at give en såre nyttig kort oversigt over fagets historie i Danmark. Fremstillingen er dog desværre blevet så sammentrængt, at helhedsbilledet bliver noget kalejdoskopisk, men det understreger på sin vis, at faggrænserne mellem sadelmagere remmesnidere o.a. har været meget flydende, og at sadelmagerne ofte har stået i laug sammen med andre håndværkere. Dog nævnes det ikke, at sadelmagerne i Odense i 1496 stod i smedelaug.

Desværre synes dette afsnit i nogen grad at være hastværksarbejde. Det siges således (s. 8), at sadelmagere nævnes første gang 1549, men betegnelsen kendes allerede fra o. 1450, og i Århus borgerskabsbog nævnes en »sathelmagherswen« i 1494. At »kyrritz sadell« og »walske sadell« (s. 8) må være forskellige sadeltyper kan vel de fleste regne ud, så det er en temmelig overflødig bemærkning. Derimod må man beklage, at forfatteren ikke har kunnet give en nærmere forklaring på disse typer. Ligeledes savner den ikke ridekyndige læser en forklaring på den ungarske sadel (s. 12). Der kunne i det mindste have været en henvisning til illustrationerne s. 46–47. Underligt virker det også, at for- og bagtøj »skal ikke yderligere forklares« (s. 9), hvorefter forklaringen alligevel gives 10 linier længere fremme. Mere diskutabelt er det dog, at sadelmageriet som et nyt fag skulle være indvandret fra Tyskland i 1500-årene (s. 8 og 26). På dette tidspunkt havde man her i landet kendt og brugt sadler i ca. 1000 år, og det er derfor sandsynligt, at man også har fremstillet sadler, men at et egentligt sadelmagerfag først har udspecialiseret sig i 15. eller 16. årh.

Andet afsnit er en kortfattet, men udmærket oversigt over de forskellige typer seletøj, ridetøj og sadler, og de tilhørende billeder anskueliggør teksten på bedste måde.

Tredje afsnit »Sadelmageri i dag, materialer, redskaber og arbejdsmetoder« giver ligeledes en kortfattet, men klar og meget nyttig oversigt. Man kan dog næppe – som forfatteren s. 18 – tale om en bred beretning, da den kun bygger på 11 optegnelser, og heraf er endda kun 2 indsamlet af forfatteren selv. Tilsyne-

ladende er der i begge tilfælde tale om by-sadelmagere, og man undrer sig over, at forfatteren ikke har suppleret med egne optegnelser fra land-sadelmagere.

Fjerde og sidste afsnit søger at give en oversigt over benævnelser på nutidigt seletøj. Forfatteren indleder dette kapitel med at konstatere, at »man savner en grundig forklaring sammenholdt med tegninger«. Læseren må beklage, at dette fremdeles er tilfældet, idet Køsters bog kun i begrænset omfang kan afhjælpe savnet. Med udgangspunkt i et militært reglement og »Haandbog for Hestevenner« søger forfatteren at tilvejebringe en samling »neutrale« betegnelser. En sådan fortegnelse kan nok være til nogen nytte ved indførringsarbejdet på kulturhistoriske museer, men må alligevel siges at være et magert resultat af en etnologisk undersøgelse. Som etnolog må man i højere grad interessere sig for de faktiske benævnelser end for de benævnelser, som »burde« være anvendt. Man må også beklage, at forfatteren i bogstaveligste forstand ikke har været vest for Valby Bakke, idet undersøgelserne af nyere seletøj tilsyneladende har indskrænket sig til Carlsbergs hestestald og til Frilandsmuseets køreseler, der blev syet i 1967 til brug ved publikumskørsel, og som blev forsynet med flettede røde og hvide plasticremme(!). Der findes stadig enkelte landmænd, som bruger heste, der er i tusindvis af nuværende eller forhenværende landmænd, vognmænd, mælkekuske osv., der i årevis har kørt med heste, og endnu findes vel også enkelte forhenværende herskabskuske, ligesom der både rundt om på gårdene og på vore museer er bevaret såvel arbejdsseleler som stadsseler i et ikke helt ubetydeligt antal. Det havde derfor været rimeligt, om undersøgelsen i højere grad også havde omfattet »landligt« materiale. Det havde naturligvis kostet mere arbejde, men havde givet et bredere grundlag og kunne utvivlsomt have ført til et mere nuanceret billede.

I øvrigt skal det bemærkes, at skagleruller overhovedet ikke er nævnt, og det samme gælder for øvrigt klokker og bjælder. Fir- og seksspand omtales, men der siges intet om det langt mere almindelige tilfælde, hvor der bruges 3 heste. Det kan også tilføjes, at kobbelerme ved arbejdsvogne normalt erstattedes af svære kæder (bringkobler), at arbejdsskagler ofte helt eller delvis bestod af jernkæder, at forlinerne på arbejdsseleler som oftest var jernkæder, da mange heste er tilbøjelige til at tygge på linerne, om end der også fandtes arbejdsliner helt af reb (uden egentlige forliner), at tømme (håndlinen) på stadsseler ikke sjældent var af vævet stof, at en tospændersele kan bruges som enspændersele, mens en speciel enspændersele ikke kan bruges som tospændersele (til kørebrug), at enspænderseleler ofte blev fæstnet til redskaber med reb i stedet for remme, og endelig at der fandtes specielle enspænderseleler med to store ringe til stængerne.

Ovenstående kritiske bemærkninger synes muligvis at være temmelig hårde, og nogle vil måske finde dem for hårde og nærmest uvenlige. Dette sidste er absolut ikke tilfældet, og jeg har personligt læst bogen med både interesse og udbytte. Men ethvert værk må bedømmes som det, det giver sig ud for at være, og med den titel bogen har fået, vil man uvilkårligt få den opfattelse, at det drejer sig om et større videnskabeligt værk. Det fremgår ikke klart af bogen – om end det diskret er antydnet i forordet – at det drejer sig om en studieopgave, og det havde der dog ikke været noget galt i at indrømme. Det ville også have været

udmærket, om opgaven som så mange andre udmærkede opgaver fra Folkelivsinstitutet var blevet udsendt i et begrænset duplikeret oplag, således at også andre end de direkte implicerede kunne drage nytte af det indsamlede materiale, men når værket fremtræder som en selvstændig publikation, må der anlægges en lidt anden målestok. Ethvert skriftligt arbejde – stort eller lille – må nøje afpasses efter det givne formål for at give et tilfredsstillende resultat, og en studieopgave skal som regel tilpasses ganske bestemte tidsmæssige rammer og har et helt andet formål end en egentlig publicering. Køster ville sikkert have gjort sig selv og læserne en tjeneste ved at give sig tid til at indsamle et noget bredere materialegrundlag og derefter på ny gennemarbejde den tidligere studieopgave, inden den blev udgivet i bogform. Så kunne den virkelig have afhjulpet et stort savn.

Svend Nielsen

Møbelkunstens æstetik

OLE WANSCHER: MØBELKUNSTEN. TYPER OG INTERIØRER FRA FEM AARTUSINDER. *Thaning og Appels Forlag. København 1966. 416 s. ill. 9 pl. i farver. 165 kr., indb. 195 kr.*

Professor Ole Wanscher har med sin sidste bog om møbelkunsten gjort det, som enhver forfatter ønsker sig: han har rendyrket det emne, hvorom hans første bog fra 1932 *Møbeltyper* og hans anden bog fra 1955 *Møbelkunsten, Studier i Møbeltypernes Æstetik og Historie* handler. Han har revideret, strammet, spidset til, stadig gennem årene samlet mere materiale, som er fundet betydeligere end det tidligere, skudt andet tilbage. Mon ikke forfatteren med dette værk føler, at han nu har fundet fuldt udtryk for sine ideer? Længere er det næppe nogen forundt at nå.

Det store værk på 416 sider, hvoraf de 96 er tekst med indholdsfortegnelser og de resterende sider fotografier og opmålinger, viser, hvor megen vægt der er lagt netop på den illustrative side. Der er betydelig flere illustrationer, end teksten omtaler. Det mest iøjnespringende nye i denne bog er – hvilket også fremhæves i forordet – behandlingen af foldestolens typologi og dens funktion »som værdighedssymbol inden for en række af de store kulturer med hovedvægten lagt på den linie, der går fra Ægypten til den romerske *sella curulis* og herfra til den romersk-katolske kirkes *faldistorium*«. Det er meget spændende læsning, rig på udmærkede citater og mange nyfundne eksempler på foldestolens forekomst og funktion, der gør, at man kunne ønske, at bogen udelukkende havde koncentreret sig om dette fascinerende emne. Det skal dog tilføjes, at en stærkt komprimeret sammenfatning af Wanschers undersøgelser af foldestolens historie er gengivet i Festskrift til Mogens Koch 1968. Forfatteren har fra 1955-udgaven forandret betegnelsen klapstol til foldestol, en ældre form, der også bruges i foldebord og foldebænk og derfor i høj grad er berettiget.

Bogen dækker et langt spænd af tid, men trods dette er det lykkedes forfatteren at delagtiggøre læseren i sin egen stærkt personlige opfattelse af møbelformerne

og deres funktion i interiøret. Det er en følsomt skrevet bog, der bortset fra afsnittene om foldestolen, ikke giver sig ret meget af med historisk dokumentation, men derimod med fortolkning af *møbelkunsten*, den æstetisk opfattede form.

Typografisk er bogen fornemt sat op med en smuk, om end ikke let læselig skrift, der sammen med sin lidenhed og de i forhold hertil lidt for lange linier, nok vil gøre bogens tekst vanskeligere tilgængelig. Bogæstetisk er den af højeste karat. Margintitlerne gør teksten overskuelig og sidetallene er kraftige og umiddelbart iøjnefaldende. Det svære papir og den gode indbinding gør bogen let at håndtere trods tykkelsen.

Inge Mejer Antonsen

Retsvæsenets historie i hovedstadsområdet

AXEL H. PEDERSEN: BIRKETING I GL. KØBENHAVNS AMT 1521–1965. *Juristforbundets forlag. Kbhv. 1968. 400 sider. 25 kr.*

Dansk retshistorie er et forskningsområde, der stadig henligger forbavsende uopdyrket. Udover en række specialafhandlinger af mere juridisk end historisk præg, har i vor tid egentlig kun Poul Johs. Jørgensen med sin »Dansk Retshistorie. Retskilderne og forfatningsrettens historie indtil sidste halvdel af det 17. århundrede« fra 1940 forsøgt en syntese. At den dækker et stort behov, viser sig ved, at den 1965 udsendes i 3. oplag. Men den ligefrem skriger jo på en fortsættelse, så meget mere, som det først er fra den tid, hvor den slutter, at de store mængder af materialer fra retsbetjentembederne for alvor begynder i arkiverne. Dette materiale er endnu kun udnyttet i yderst ringe omfang, og det er derfor af stor betydning, at arkiverne, fremfor alt Landsarkivet for Sjælland, nu sætter et stort arbejde ind på ved udgivelse af registraturer over retsbetjentarkiverne at gøre disse tilgængelige for den historiske forskning. Men det er lige så vigtigt, at der også bliver gjort en egentlig forskningsmæssig indsats, for registreringen af arkivet er jo kun et første skridt på vejen til forståelse af et embedes virkemåde og historiske betydning.

Indtil en fortsættelse af Poul Johs. Jørgensens grundlæggende værk skrives, må vi glæde os over, at der ydes bidrag til emnet af en værdi som Axel H. Pedersens foreliggende bog. Skønt den ifølge sin titel kun beskæftiger sig med et lille udsnit af Danmarks retshistorie, nemlig i Københavns omegn, giver den dog overordentlig meget af almindelig retshistorisk betydning. For at kunne forklare de mange og særprægede embeder og jurisdiktioner i dette område, er Axel H. Pedersen også nødt til at behandle spørgsmål af generel karakter. Afsnittene: IX »Træk af dommerstandens udvikling 1683– o. 1800«, X »Birkeskriveren«, XI »Den ugentlige tingdag«, XII »Retten er sat. Retten er hævet«, XIII »Tinghørere, tingmænd eller stokkemænd«, XIV »Rakkeren« samt XXVII »Træk af enevældens politiorning« kan anbefales varmt til studium for alle, der vil sætte sig ind i retsforholdene fra enevælden til retsreformen, uanset hvilket lokalt område, man beskæftiger sig med. Til og med gør forfatterens let causerende form stoffet

let tilgængeligt, men bagved ligger, hvad de mange udførlige henvisninger afslører, et stort og omhyggeligt arbejde med kilderne. Det bemærkes dog, at det væsentlig er de trykte kilder, der er udnyttet, kun i ringe grad arkivalierne. Dette er vel tilstrækkeligt for at give et overblik som her, men viser dog også, hvad der endnu er at gøre på området.

Udfra en strengere kritisk betragtning vil man kunne sætte et spørgsmålstejn ved bogens titel. Dels behandler den mere, dels mindre end »birketing« i det pågældende område. Den begynder med det mest exotiske, de af Christian II indkaldte hollænderes særlige birk i St. Magleby, hvor retten lededes af scout'en og syv scheppens, og som i begyndelsen havde sin egen hollandske ret, der, skønt den forsvandt, dog har sat sit præg på almindelig dansk ret f. eks. i synet på kønnenes ligeberettigelse. Dette birk foranledigede som en art pendant oprettelsen af et birk i Tårnby for de danske amagerboere, og det fik senere en aflægger i Ny Hollænderbys birketing på Frederiksberg 1651–99. Derefter følger oprettelsen af det nye Københavns birketing 1683, det senere Københavns amts rytterdistrikts birk, der indebar sammenlægning af de gamle ting i Sokkelund, Smørum og Ølstykke herreder til et nyt tingsted i Ballerup. Tingstedet flyttedes herfra til Blåtårn ved Langebro 1803, senere 1848 til tinghuset på Blegdamsvej. Birket deltes 1819 i Nordre og Søndre birk, fra sidstnævnte udskiltes Frederiksberg birk 1887, og fra 1956 begyndte disses opsplitning i de nuværende retskredse. Også særlige, tildels kuriøse embeder som birkernes politimesterembede, vejfiskalembedet og kystpolitiet i det 19. århundredes begyndelse fremstilles. Alt er krydret med velvalgte citater af originale aktstykker, så man foruden tørre oversigter også får et levende indblik i den gamle retsordens ret brogede indretning og virke.

Emnet er således ikke blot »Birketing«, men i det hele retsforholdene i det gamle Københavns amt fra Reformationen til vor tid. Undtaget er byen København, og i realiteten også de forudgående tilstande i middelalderen. Over dette sidste kan man godt undre sig, for bogen ville have vundet i gennemført historisk perspektiv, hvis også forholdene før 1521 havde været medtaget. Ganske vist kan man godt skjult i teksten på side 65 ff finde nogle bemærkninger om tingstederne i Sokkelund, Smørum, Ølstykke og Lille herred samt på side 55 en nævnelse af det ældste, middelalderlige Københavns Slots birk. H. U. Ramsing har i en udmærket artikel i »Historiske Meddelelser for København« VI. 1917–18 s. 487–92 samlet det vigtigste materiale herom, men Axel H. Pedersen nøjes med at henvise hertil, i stedet for at benytte det til at give sin egen bog et fastere historisk grundlag. Også tematisk historiefremstilling bliver bedst, når emnet principielt søges udtømt og bragt i den naturlige, dvs. kronologiske orden, det letter både forståelighed og anvendelighed.

Men hvad nu dette sidste »brugssynspunkt« angår, lader forfatteren dog ingenlunde sin læser i stikken, men har afhjulpet uklarhederne i dispositionen ved dels at indlede bogen med et fortrinligt beskrivende indeks, dels at slutte den med alfabetiske registre over person-, sted- og institutionsnavne. Alt i alt et såre værdifuldt bidrag til retsvæsenets historie i en central del af Danmark.

Jørgen Nybo Rasmussen

Ny bog om Amager

ANNA WILLIAM RASMUSSEN: HOLLÆNDERBYEN OG STORE MAGLEBY KIRKE. *I kommission hos Kristeligt Dagblads Forlag, København 1968, 207 s. 29,50 kr.*

Blandt landsbyerne i Københavns omegn indtager byerne på Amager en særstilling som følge af den hollandske indflydelse, der har holdt sig levende herude helt op til vor egen tid.

Da Christian II i 1520 indkaldte 184 hollandske bønder fra Waterland i Nordholland til Amager, fik disse foruden forskellige privilegier, der ikke var danske bønder beskåret, tillige ejendomsret til næsten hele øen, og selv om denne senere – i 1547 – indskrænkedes til kun at omfatte Store Magleby – den egentlige Hollænderby – udbredte hollænderne og deres kultur sig efterhånden over hele øen. Det er dette Anna William Rasmussen har forsøgt at give en skildring af.

Intetsteds er traditionerne blevet holdt mere i hævd end på Amager. Alle har vi f. eks. set eller hørt om de festlige optog, når de unge amagerbønder ved fastelavn slår katten af tøndens. Men de ydre ting er kun den ene side af tilværelsen herude. Den anden og vigtigste er de gamle hollandske slægters stolthed over deres afstamning, der har medført, at også deres kultur er forblevet forskellig fra de danske amagerkaneres. I en tid, hvor der tales så meget om at aktivisere kulturen, er det velgørende at se, at der findes et sted, hvor denne har sin naturlige rod i fortiden og samtidig er med til at præge det daglige liv i nutiden. Årsagerne til, at dette er tilfældet, fortjener en nærmere analyse, men i den foreliggende litteratur om den hollandske indflydelse på Amager er dette punkt endnu ikke blevet fyldestgørende behandlet. Den isolationspolitik – for at bruge et moderne udtryk – hollænderne har ført herude – uden dog helt at isolere sig fra deres danske medborgere – er en nøjere undersøgelse værd. Den foreliggende bog bringer på dette punkt intet nyt. Den følger de gængse baner, én gang fastlagt af Nicolaisen i hans tre binds værk fra 1907–15 om Amagers historie, men den elskværdige tone, der som en rød tråd går igennem fru William Rasmussens bog, gør den trods sine mangler til et meget læseværdigt skrift – måske især på grund af de små fornøjelige glimt den giver af livet i »Københavns spisekammer« i gamle dage.

Efter en lidt overflødig introduktion af Amagers og hollænderkoloniens historikere i ældre tid, som det havde været tilstrækkeligt at henvise til i litteraturfortegnelsen, giver forfatterinden et rids af den hollandske indvandring under Christian II, fortæller om indvandrerens afstamning, og at de på Amager havde deres eget retsvæsen, og at deres vigtigste næringsveje bestod i grøntsagsdyrkning og mejeridrift. Vi hører også om deres gamle skikke, som de beholdt, og som et kuriosum, at Christian X ni gange overværede tøndeslagningen ved fastelavn for bagefter i en af gårdene at blive trakteret med kaffe og punch.

Den 15. oktober 1961 kunne Store Magleby Kirke fejre sit 350-års jubilæum, og om denne kirke handler i øvrigt en væsentlig del af bogen. Ikke mindre end

64 af dens i alt 191 sider vedrører således kirken, kirkegården, præstegården og kirkens præster gennem tiderne. Lidt vel meget måske! Efter min mening er det interessanteste kapitel det, der drejer sig om »Mennesker og slægter i Hollænlænderbyen«, idet man her virkelig får et lille indblik i de gamle gårde, der igennem århundreder har dannet rammen om de hollandske bønders liv. I den forbindelse fortæller forfatterinden nemlig også lidt om de ting, der rundt om gemmer sig i kister og skabe, bl. a. de karakteristiske amagerdragter, og om den pietet, de enkelte slægter føler for disse – en pietet, der blev en væsentlig årsag til Amagermuseets stiftelse i 1901.

Noget egentligt nyt bringer Anna William Rasmussens bog således ikke, og dens største værdi ligger utvivlsomt i den betydning, det kan have, endnu engang at vække opmærksomhed og interesse for den i øjeblikket så stærkt debatterede ø og derigennem skabe forståelse for, at Amager ikke blot består af Kastrup lufthavn, men også har en så særegen kultur, at hvis lufthavnens udvidelse bevirker, at denne går tabt, mister vi i virkeligheden et vigtigt kapitel i København-egnens historie, som et selv nok så godt museum ikke vil kunne erstatte.

Bogen afsluttes med et personregister og et resumé på hollandsk.

Steffen Linvald

Fremragende kirkebog udgivet

LEVNESLØB I SØRBYMAGLE OG KIRKERUP KIRKEBØGER 1646-1731. *Udg. af Landbohistorisk Selskab ved Ole Højrup, 1963-68. 145 + 119 s. 30 kr.*

Allerede Gustav Bang påviste med sin bog »Kirkebogsstudier« fra 1906, hvilket værdifuldt materiale af befolkningsstatistisk og kulturhistorisk karakter de gamle kirkebøger rummer, og en lang række forskere har da også – især i de senere år – benyttet dette materiale. Fra det befolkningsstatistiske område behøver man blot at nævne redaktør Aksel Lassens skelsættende arbejder. På det kulturhistoriske område har kirkebøgerne mere sat sig spor i mindre enkeltarbejder, og her findes endnu meget ubearbejdet stof at øse af. Det er derfor vigtigt, at dette stof gøres tilgængeligt, og det må hilses med stor tilfredshed, at Landbohistorisk Selskab på sit omfattende editionsprogram har sat en serie, der hedder »Ældre danske kirkebøger«. Man må blot ønske, at det ikke betyder, at byernes værdifulde kirkebøger derved glider i baggrunden. Bortset fra den komplette udgave af Glostrup sogns kirkebøger 1676-1814, som Historisk Samfund for Glostrup, Brøndbyerne, Herstederne og Vallensbæk udgav i årene 1960-64, har der hidtil kun været tale om at udgive mindre, udvalgte partier af ældre kirkebøger. I Sørbymagle-Kirkerup er man dog gået et skridt videre og har udgivet de indeholdte levnedsløb in toto. Som eksempler på de ældre udgivelser kan her nævnes de sønderjyske kirkebøger med dele af Åstrup (Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte 2. R. VII), Nordborg (Danske Samlinger V-VI) og Vonsild (Wisbechs Almanak 1884, 1886 og Vejle Amts Årbøger 1907, 1910).



Både som udgaver og set fra et personalhistorisk eller kulturhistorisk synspunkt er de utilfredsstillende. Anderledes derimod med udgaverne af kirkebøgernes forgængere som Albert Fabritius og Hans Knudsens af Perlestikkerbogen, N. Blach Hansens af Åbenrå annaler og Fr. Gundlachs af Annales Flensburgenses, der ligger på samme høje plan som Sørbymagle-Kirkerup udgaven.

I forbindelse med kirkebogsudgaver må det være tilladt at minde om, at med det stadig voksende besøgstal på vore arkiver og den stadig mere intensive udnyttelse af kirkebøgerne nærmer det tidspunkt sig, hvor det bliver tvingende nødvendigt på den ene eller anden måde at mangfoldiggøre samtlige danske kirkebøger før 1814, således at originalerne kan tages ud af brug. Det siger sig selv, at regulære udgaver kan der af mange grunde ikke blive tale om, men kopieres må og skal kirkebøgerne, medens de endnu er læselige. At udnytte sikkerhedsfilmene kan i denne forbindelse ikke komme på tale.

Blandt de kirkebøger, der hyppigst er citeret i Gustav Bangs ovenfor anførte værk, er Sørbymagle-Kirkerup kirkebøger fra årene 1646–1731, hvorfra nu levnedsløbene foreligger udgivet med indledning og udførlige noter af museumsinspektør, mag. art. Ole Højrup under tilsyn af stadsarkivar dr. phil. Sigurd Jensen. Vi har her et meget fint eksempel på, hvorledes præsterne før indførelsen af de skematiske kirkebøger kunne indføje deres personlige skildringer i deres embedsbøger. Her gælder det levnedsløb over samtlige afdøde, og der er dermed givet eftertiden en enestående mulighed for at lære et helt sogns beboere at kende.

Udgaven foreligger i to hæfter, første hæfte omfattende biografierne, andet noter og registre. En og anden kunne måske nok undre sig over, at der skulle gå 5 år mellem de to hæfter, men når man læser i noterne, bliver man klar over, at man snarere burde undre sig over, at det enorme arbejde, der er nedfældet her, overhovedet har ladet sig gennemføre. Og så skriver udgiveren endda »Med noter og registre er der kun taget et første skridt på vejen til en analyse af forholdene i de to sogne« ja, men sandelig et stort skridt.

Som antydnet er der ikke tale om nogen fuldstændig udgave af kirkebøgerne, men kun om de deri indeholdte biografier over afdøde. Det drejer sig om i alt tre kirkebøger, der er blevet exciperede: Ældst er præsten Mads Jensen Proms kirkebog 1646–1688 fra Sørbymagle, hvoraf foruden biografierne et mandtal fra 1645 er gengivet in extenso. Derimod er dåbs-, vielses og trolovelsesregistre ikke udgivet, men kun udnyttet i noterne. Denne ældste kirkebog indeholder 633 biografier og er både den omfangsrigeste og indholdsrigeste del af værket. Desværre er en tilsvarende kirkebog fra annekssognet Kirkerup gået tabt. De to andre kirkebøger, der er udnyttet, dækker årene 1717–1731 og er ført af præsten Hans Hansen (i alt 267 biografier). De dækker hver sit sogn, men er knap så levende og forstående som Mads Proms biografier. Fælles for begge er imidlertid den rigdom på konkrete oplysninger af kulturhistorisk værdi – for ikke at tale om det personalhistoriske.

Til brug for bd. 2 har udgiveren gennemarbejdet lens-, amts- og ryttergodsregnskaberne fra Antvorskov 1644–1732 og identificeret de fleste gårde og personer. Det har været et næsten endeløst puslespil at få til at gå op, men overalt

synes der at have været anvendt den største skønsomhed. Hovedparten af noterne er ordnet efter levnedsløbene, og her er ved hjælp af talrige krydshenvisninger lagt et stort personalhistorisk materiale til rette for senere benyttede, evt. til en befolkningsgenealogisk undersøgelse i de to sogne. Derefter følger personregister ordnet på fornavn, tilnavneregister, stedregister og endelig sagregister. Især det sidste vil formentlig vise sig at være overordentlig nyttigt for den kulturhistoriker, der i Sørbymagle-Kirkerup kirkebøger søger oplysning om et konkret emne, det være sig bastarbejde, dårligt behandlede børn, drukkenskab, klokkeringning, landbrug, lejermaal, læse-, skrive- eller regnekyndighed, skolegang, tiggeri, vævere eller ølsalg. Emnerækken er meget omfattende, stoffet fascinerende og mulighederne for udnyttelse mange.

Sørbymagle-Kirkerup kirkebøger har bud til mange, også uden for sogne- og stiftgrænsen: Lad os håbe, at der allerede sidder en eller anden flittig bondeven og forbereder den næste kirkebogsudgave, og at arbejdet bliver gjort på ligeså forbilledlig måde, som Ole Højrup har præsteret det med den foreliggende.

Hans H. Worsøe

Elementbyggeri i trækonstruktioner

HANS HENRIK ENGQUIST: AALBORG BINDINGSVÆRK. *Udgivet af Historisk Samfund for Aalborg Amt 1968, 136 s. 38,25 kr.*

Fra sit arbejde som arkitekt ved restaureringen af gamle huse har Hans Henrik Engquist erhvervet en omfattende viden om bygninger, opført i bindingsværk, der var ældre tiders mest anvendte byggemåde. Man glæder sig over at se denne viden udnyttet i den foreliggende publikation, hvor forfatteren har samlet sig om den ene af de to købstæder, hvor han har gjort dybtgående studier; og man venter spændt på en lignende monografi om Ribe.

Nærværende bogs opsætning, typografi og illustrationer er tiltalende. Den er let at finde rundt i, fordi der i den brede margin er anbragt stikord til teksten om de enkelte bygninger eller særlig behandlede enkeltheder (Adelgade 3, Brix' gård, Andreaskors, ranker, svalegange etc.). Der er ligeledes i marginen indsat små planskitser, der viser den omtalte bygnings placering i et større kompleks – f. eks. af en købmandsgårds mange bygninger. Med matrikelkortet fra 1882 som grundlag har forfatteren desuden samarbejdet nogle udmærkede skråprojektioner, der giver et overblik over de tæt sammenbyggede gårde.

Skildringen af de enkelte bygninger indeholder alle de oplysninger man kan forlange: Hvornår huset er opført, dets størrelse, oprindelige udseende og senere ændringer, om det er nedrevet, flyttet eller restaureret. Fagudtryk som styrterum, højstolper, knægte o. lign. er kursiverede første gang de optræder og kan ikke volde læseren vanskeligheder, idet de indgår naturligt i beskrivelsen af bygningernes konstruktion, der forklares ved hjælp af et samspil mellem instruktive konstruktionstegninger og opmålinger af facader og gavle, ligesom vanskeligt gen-

nemskuelige sammenføjninger er vist i flere samlingstempi. De fleste opmålinger er udført af Engquist selv under hans arbejde med restaurering, flytning og genopførelse af mange af disse huse allerede i 1930'erne, men især i 1960'erne. Dette har givet forfatteren et indgående kendskab også til de konstruktive enkeltheder.

Over en tredjedel af bogens fine fotografier har forfatteren selv taget inden for de sidste par år. Takket være Ålborg-fotografen Tønnies har det været muligt at gengive gadebilleder fra 1870'erne og 1890'erne, der forsvandt ved nedrivninger i slutningen af forrige århundrede og ved de store gadegennembrud omkring 1910. Disse fotografier er forbavsende godt gengivet.

Bogen er udstyret med et alfabetisk ordnet register med henvisninger til de sider, hvor de enkelte bygninger omtales. Registeret er nemt at benytte, da der er krydshenvisninger, og man kan søge ejendommene såvel efter det nuværende gadenavn og nummer som efter et af de mange kaldenavne, f. eks. Urbangården, nu Bispensgade 23, tidligere Urbansgade, Skavebro eller Gravensgade.

Fortegnelsen over de 83 fotografier er ligeledes ordnet alfabetisk efter ejendommens navn med oplysning om fotograf, fotograferingsvinkel og -tidspunkt, samt hvor billedet findes. Desuden er der en liste over opmålinger og skitser og henvisninger til litteratur til videre læsning. At bogen også er udstyret med en kronologisk opstillet tavle over de i Ålborg anvendte knægttyper, gør det muligt også for andre at finde et dateringsholdepunkt for bygningerne, efter at forfatteren har udredt de spegede tråde.

I et let tilgængeligt sprog beskriver forfatteren i kronologisk rækkefølge byens bindingsværkshuse fra midten af 1500-årene. Han tager sit udgangspunkt i huse der endnu står i Ålborg eller kan ses i Den Gamle By i Århus, og supplerer egne iagttagelser fra restaurerings- og opmålingsarbejde med oplysninger hentet fra ældre fotografier, monografier og alment kulturhistoriske undersøgelser.

På en ligefrem måde forklarer Engquist, hvad der er nødvendigt for konstruktionen, og hvilke elementer der har fået en dekorativ udformning eller er dekorativ fyld. Nøgtternhed og saglighed kendetegner det ålborgensiske bindingsværk både i de mange pakhuse og i beboelseshusene. I modsætning til mange andre byers rige udskæringer, der breder sig på facaderne, er den dekorative udsmykning i Ålborg sparsom, begrænset til knægte, overgangsfod samt port- og dørhamre. Men udformningen af skråstivere, der krydses som Andreaskors i tavlene, må siges at være et karakteristisk træk i Ålborgs ældre bindingsværksbygninger.

Engquist øger vor viden om en ældre måde at bygge i bindingsværk på med to nye eksempler, Østerågade 4 og Cortes gyde, fra omkring 1540–50. Han påpeger i disse bygninger tilstedeværelsen af en påbladet skråafstivning, en »ranke«, der løber igennem to etager på indersiden af højstolperne. I alt kender vi nu 7 bindingsværksbygninger med indvendige ranker fra gammelt dansk område: foruden de her nævnte eksempler fra Ålborg tillige fra Ribe, Odense, Køge, Ystad og herregården Lerkenfeld. Denne ældre bindingsværksbyggemåde med udstrakt brug af bladninger kender man fra 1300–1400-årene i flere europæiske lande.

Når det ikke fremgår af indskrifter eller skriftlige kilder, hvornår et hus er opført, angiver forfatteren et omtrentligt tidsrum. To huse kan udmærket være lige gamle, selv om de i dekoration og konstruktion er så forskellige, at man ud fra en ren stilistisk betragtning ville henføre dem til forskellige perioder. Forfatteren går ud fra, at ældre konstruktioner bevares længere i brug i pakhuse end i mere repræsentative beboelseshuse på byens hovedstrøg, og at man ofte i samme hus kan finde ældre træk bevaret i bagsiden, og herved når han utvivlsomt til en mere realistisk tidsangivelse.

Grith Lerche

De kan, i Søllerød

LITTERATUR OM SØLLERØD KOMMUNE. *En bibliografi. Udg. af Søllerød Kommunebiblioteker 1968. Udarbejdet af J. B. Friis Hansen under medvirken af Finn Slente. Bd. 1-2, 372 + 122 s. Ill. 54 kr. For medlemmer af Søllerøds og Lyngbys historiske selskaber 45 kr.*

Søllerød Kommunebiblioteker har fejret 125-året for oprettelsen af kommunens første offentlige bibliotek ved at udsende en nydelig og nyttig bibliografi. Allerede på forhånd knytter der sig stor interesse til en bibliografi for netop dette område. Mange kendte og betydningsfulde personer har gennem tiderne haft tilknytning til egnen og dens herregårde og industrivirksomheder. Bibliografien registrerer derfor et rigt personalhistorisk stof, megen arkitekturhistorie spændende fra Frydenlund, Dronninggård og Enrum til villaer og rækkehuse samt litteraturen om industrien langs Mølleåen. Man har fortolket begrebet »Søllerød Kommune« ret bredt således at adskillig litteratur om Nordsjælland og Københavns-egnen er taget med. De meget belæste udgivere har gennemgået bøger, afsnit af bøger (herunder også skønlitteratur), kort, tidsskrifter og ugebladsartikler, men ikke avisartikler. Småtryk samt rotaprintede og stencilerede skrifter er taget med, hvor de har kunnet opspores. Stofindsamlingen er standset ved nytåret 1967-68, men der stilles i udsigt at der vil komme årlige tillæg i Søllerødbogen.

Man må beundre hvor meget der er kommet med – 2300 numre foruden en del undernumre. Udgiverne har set sig godt for og vidt om. Man har således registreret indholdet af blandt andet Kancelliets Brevbøger, Kronens Skøder og Kabinetsstyrelsen i Danmark, for så vidt det angår Søllerød-egnen. Der er støvet mange værker op hvor man ikke umiddelbart ville vente at finde oplysninger af lokal interesse, således for eksempel Ib Brusendorffs bog: *Pejsen i hus og have*. Det er også overraskende at finde Admiral Richelieus ahnetavle i bibliografien, men en af admiralens forfædre har haft forbindelse med Brede og Nymølle.

Bogens systematik følger med enkelte afvigelser den danske decimalklassedeling og den udførlige indholdsfortegnelse giver gode muligheder for at finde rundt i de mange numre. Al systematisering er svær, lad mig blot nævne et enkelt eksempel. Udgaven af Sjællands Stifts Landebog 1567 er anbragt under kir-

kehistorie mens Roskildekirkeens jordebøger og regnskaber under centraladministrationens aktstykker. Det havde måske været bedre at anbringe begge værker – eller i hvert fald henvisninger til dem – ved landbrugshistorie, hvor man for eksempel finder Henrik Pedersens bog om matriklen 1688.

Heldigvis er bibliografien forsynet med mange krydshenvisninger og hele 2. bind er et meget nyttigt register over personer, steder og institutioner samt et udvalg af emner. Det er med glæde og udbytte man arbejder med bogen, og det er i øvrigt nydeligt boghåndværk, som Thejls her har præsteret. Det er med god grund bibliografien er med på den fornemme liste over årets bedste bogarbejder. Alle implicerede har ære af deres indsats.

Knud Prange

Gamle fotografier

BENT TORBEN HOLM: AF MELGAARDS BILLEDBOG I–II. *Det gamle Holstebro i tekst og billeder. Hilmer Thomsens Boghandel 1967 og 1969. 125 + 125 s. Ill. Indb. 29,85.*

KNUD ERIK NIELSEN: STORE TORV. *Udsendt som privattryk fra Holstebro Dagblad 1967 [23 s.], ill. Ikke i bogh.*

BENT TORBEN HOLM: VOR BYS FABRIK IGENNEM 100 ÅR. *Holstebro Byhistoriske Arkiv 1969 [44 s.], ill. Indb.*

SØLLERØD I BILLEDER. *Gamle fotografier fra Søllerød kommune. Historisk-topografisk Selskab for Søllerød kommune 1967 [143 s.], ill. 35 kr.*

Det er morsomt at se på gamle fotografier, og heldigvis er der bevaret ikke helt få fra slutningen af sidste århundrede. Tilmed kan der endnu gøres fund. For et par år siden dukkede der således i Holstebro et helt fotografarkiv op med ca. 3000 plader – jvfr. Fortid og Nutid bd. XXIII, s. 154. Den energiske leder af byens lokalhistoriske arkiv har offentliggjort en del af disse billeder i Holstebro Dagblad i forbindelse med små artikler hvor der berettes om stort og småt i byens liv. Man hører om den adlede købmand de Linde, det navnkundige hotel Schaumburg og tyvagtige postilloner, man er til vælgermøde med I. C. Christensen, ser cirkus Wombwel drage gennem byen og overværer luftskipper Johansen der »går med ballonen«. Dette stof er nu udgivet som to bind *Af Melgaards Billedbog*. Ideen er fortrinlig, men det kan desværre ikke undgås at bøgerne bærer præg af at have været avisartikler. Billedernes rækkefølge er lidt tilfældig og der findes forskellige gentagelser i teksten. Værst er dog at billederne ikke fremtræder helt klart. Mon ikke man har brugt de samme klicheer som i avisen – og det er i hvert fald ikke nogen god idé. Man savner et topografisk register over billederne såvel som et kort over byen. Noget andet er: bringes billederne i deres originale størrelse, eller er de eventuelt sat ned i format?

Man kan her sammenligne med det lille hæfte, *Store Torv*, som Holstebro Dagblad har udsendt som julehilsen. Også her er det Melgaard der har leveret bille-

derne, og Knud Erik Nielsen har forsynet dem med en kort tekst. Dagbladets billeder har et væsentligt større format end Bent Torben Holms udgave, og det giver flere detaljer, som til gengæld sløres fordi de fremtræder på et noget grumset papir. Man kan også se, at i hvert fald ét af Holms billeder (bd. 1 s. 40) er stærkt beskåret, idet ca. halvdelen mangler. Det havde det været rimeligt at give oplysning om.

Selv om altså ikke alt er som man kunne have ønsket, er disse publikationer dog vidnesbyrd om at man med lokalt initiativ og med lokal økonomisk støtte kan få fremlagt et materiale af betydelig værdi. På ganske samme måde forholder det sig med den lille bog om *Vor bys fabrik*. Fabrikken er R. Færchs cigar- og tobaksfabrik, som i 1869 blev grundlagt i Holstebro, men som nu er ved at forlade byen. Foruden en kort tekst bringer bogen billeder af fabrikken (også her er nogle af fotografierne taget af Melgaard), dens arbejdere samt etiketter fra de Færchske produkter. Bag udformningen af bindet ligger en festlig idé, det fremtræder som en af fabrikkens cigarkasser.

I 1967 fejrede Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune sit 25 års jubilæum med en udstilling *Søllerød i billeder*. Vi andre har nu fået lov at kigge med, idet en del af de udstillede fotografier er udgivet, dels i selskabets årlige publikation, *Søllerødbogen*, dels i en særlig billedbog. Billedmaterialet i de to værker er identisk, og det er morsomt at sammenligne og se hvor meget »serveringen« betyder. I *Søllerødbogen* er der gennemgående 2 billeder pr. side og der har kun været liden – eller eventuelt slet ingen – plads til margin. I billedbogen er der derimod kun et foto på hver side, og der er godt med »luft« omkring det. Resultatet viser hvor berettiget det er at ofre tilstrækkeligt med papir på et værk af den art. Stadsbibliotekar Annalise Børresen har på kyndig måde foretaget billedudvalget, og en række lokale virksomheder har støttet udgaven. Det skal de have tak for, ikke mindst fordi den smukke publikation fastholder billedet af det Søllerød som var, før en voldsom udvikling og forandring satte ind. Desværre mangler også dette værk et topografisk register – og hvordan skal man dog henvise til de interessante billeder, når der ikke findes sidetal i bogen?

Knud Prange

Herregårdshistorie

H. K. KRISTENSEN: HOVEDGÅRDEN ESTRUP I MALT HERRED. *Med bidrag til bøndergodsets historie. Historisk samfund for Ribe amt. Varde 1968.* 167 s. 32,40 kr.

Den flittige egnshistoriker H. K. Kristensen, nu fhv. som førstelærer, men stadig virksom som forfatter, har på ny udsendt en bog; denne gang om en herregård, Estrup i Malt herred, vest for Vejen by. Mens det mere kendte Gammel Estrup er middelalderlig som adelsbolig, er det Estrup, der her er skildret, først oprettet som adelig sædegård o. 1540–50 ud fra en bondegård i en nu forsvun-

det landsby af samme navn. Landsbyen bestod, da Svenskekrigenes ødelæggelser satte ind, af 6 gårde og 2 bol, der ved hærkning og pest blev så ødelagt i ufredsårene, at kun én af dem var ved magt, resten afbrændt eller på anden måde lagt øde, og fæsterne med deres børn døde. Malt herred må have været en hårdt medtaget egn; det siges endog i et tingsvidne fra 1660, at der var ikke så mange folk tilbage, at de kunne hjælpe hverandre til jorden, så mange i husene blev opdæt af hunde.

Det var da ikke vanskeligt for ejeren af den adelige sædegård at få ødegårdernes jorder ind under dens drift. Den sidste fæstegård, der endnu 1660 var besat, holdt derimod ud til o. 1700, da forsvandt den gamle bondeby helt; men tomterne af gårdene kan endnu spores i pløjelaget.

H. K. Kristensen har udnyttet det eksisterende kildemateriale i retsprotokoller, jordebøger, matrikler m. v. Før 1660 flyder oplysningerne trevnt; men der er dog en hekseproces fra landsbyen kort før 1620; efter 1660 er der mere stof til at skildre godsejere, deres forpagtere og fogder, der skiftede på herregården. Hans Bachman, som 1714 kom til gård og gods ved giftermål, lod det gamle stenhus nedrive (i det særlige afsnit om gårdens bygninger s. 131 ff skildres disse på grundlag af en synsforretning 1686 med forsøg på en rekonstruktion af grundplanen) og opførte 1721 den nuværende hovedbygning. Han købte også bøndergods og kirker til, men solgte 1724 gård og gods for at flytte til Sønderkov i Folding sogn i samme herred. Den ny ejer, Henrik v. Scholten, har næppe personligt haft meget med Estrup at gøre. Den interessanteste periode i gårdens historie – og i bogen her – begyndte, da Lautrupperne 1751 købte den og derefter i tre slægtled besad den frem til 1831. Den betydeligste af disse må den mellemste Lautrup (Hans Henrik Chr. L.) have været; i hans tid kom Hans Wulff til gården og nedskrev optegnelser om livet der. Det er også nu landboreformernes tid; bøndergodset bortsælges og siden adskillige parceller af hovedgårdsjorden, hvorved nye bøndergårde blev til. Hans søn Laurids overtog Estrup 1802, litterært dannet, i og for sig optaget af landbruget, men måske for teoretisk anlagt og efterhånden inde i hårde krisetider. Fra 1819 forpagtede han gården ud, fik 1830 tilladelse til ny udstykning, men solgte det følgende år Estrup på auktion. Der er en – noget sent overleveret – opbyggelig auktionshistorie om den jævne bondemand i den simple, rødmalede bondevogn, der under auktionen kører op for døren og overbyder godsejeren fra Sønderkov. Manden var Chr. Termansen, der dog døde allerede 1835. Sognets kloge degn, der var kurator både for Termansens datter Marie og for Lautrups søn Henrik, fik sine myndlinge bragt sammen i ægteskab. De var begge meget dygtige, strenge og påpassende, avlede mange børn sammen, udviste stor gæstfrihed osv. Det må have været et godt hjem, der nok kunne have fortjent mere indgående beskrivelse, end det får her, og det samme gælder sønnen Otto L.s hjem og virke, da opløsningen efterhånden gør sig gældende; han solgte Estrup ud af familiens eje 1926. H. K. Kristensen giver en del om disse to sidste slægtled; men tiden frem til midten af 1920-erne må jo nu kunne ses i historisk perspektiv og fortjener utvivlsomt, at der graves dybere her. Anmelderen havde gerne ofret hekseprocessen og andet i de ældre afsnit for en noget fyldigere

skildring af de nye tider. Heller ikke ejerne efter 1926 glemmes; men her er det nok vanskeligere at få perspektivet frem. Den nuværende ejers store pietet for ejendommen og dygtige gods- og skovdrift fremhæves smukt.

Det er en god bog, stort set i den traditionelle stil, læselig og læseværdig og gennemgående fri for unødvendig ophobning af detailstof. Illustrationerne støtter teksten og er vel næsten altid væsentlige, om end ikke alle godt fotograferede og heller ikke godt reproducerede; men det sidste er et spørgsmål om penge, og de flyder nu engang ikke ubegrænset til et sådant formål. En lille skitse, der viste placeringen af den gamle bondeby, havde været af interesse.

C. Rise Hansen

Fra Eiderstedts fortid

MANFRED JESSEN-KLINGENBERG: EIDERSTEDT 1713–1864. *Landschaft und Landesherrschaft in königlich-absolutistischer Zeit. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins 53. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1967, 187 s. 21 DM. Indb. 27 DM.*

Manfred Jessen-Klingenberg, elev af professor Alexander Scharff i Kiel, har i 1962 erhvervet doktorgraden ved Kiels Universitet med sin bog om landskabet Eiderstedt i årene 1713–1864.

Som geografisk enhed er halvøen Eiderstedt først blevet skabt i historisk tid af de tre Utlands-herreder Utholm, Everschop og Eiderstedt, og landskabeligt er Eiderstedt den dag i dag noget helt enestående, et stykke Holland umiddelbart uden for Danmarks grænse. De særegne geografiske forhold har betinget landskabet Eiderstedts egenartede historiske udvikling i sammenligning med andre dele af det gamle hertugdømme Slesvig. Eiderstedt var nemlig, hvad man forstod ved et »landskab«: ifølge N. Falcks definition »ikke et selvstændigt land, men alligevel et område i besiddelse af særlige privilegier, navnlig retten til fri udøvelse af selvforvaltning«.

Alt dette har naturligvis medført, at der findes en betydelig litteratur til belysning af dette områdes særlige forhold, og som en art forløber til Jessen-Klingenberges arbejde findes i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1954 en afhandling om Eiderstedts statsretlige stilling i gottorpsk tid, Rolf Kuschert: *Landesherrschaft und Selbstverwaltung in der Landschaft Eiderstedt unter den Gottorfern (1544–1713)*, et arbejde, der ligesom Jessen-Klingenberges kan anbefales på det bedste. Begge er de velfunderede, udarbejdet på grundlag af et omhyggeligt studium af den foreliggende historiske litteratur og et indgående kendskab til relevant arkivmateriale, for det her anmeldte værks vedkommende især en udstrakt anvendelse af Landschaftliches Archiv Eiderstedt (Abt. 163 i Landsarkivet på Gottorp).

Fremstillingen er delt op i to hovedafsnit. Bogens afdeling A behandler landskabet og dets særlige privilegier, således som de efter inkorporationen blev god-

kendt under Christian VI: stallerens embede, friheden til at oprette testamenter, skatter og afgifter, for hvilket landskabet til gengæld måtte yde sit »donativ«, en fast årlig sum, hvis størrelse gav anledning til mangehånde drøftelser.

Mest karakteristisk for landskabet Eiderstedt er stallerembedet. Hvornår dette embede oprettedes, vides ikke, men det er kendt før år 1400, og selv om stallerprivilegiet først stammer fra 1590, har det ikke været et novum på den tid. Stalleren skulle ifølge dette være hjemmehørende i landskabet og repræsentere dette over for overøvrigheden, uden en amtmænd som mellemmand. Dette forhold ændredes totalt med det nye reglement fra 1736. Nu blev amtmænden i Husum »overstaller« og førte i kraft heraf overopsynet over landskabets forvaltning, retspleje og digevæsen. Stallerembedet blev ganske vist bibeholdt, men kun som justits- og politiovrighed i sager af underordnet betydning. Det var unægteligt noget helt andet end dengang, da Caspar Hoyer og Thomas Balthasar von Jessen var stallere.

Kongelige embedsmænd som landskriveren og digegreven bliver også omtalt, og det samme gælder de nye embedsmænd, penningmesteren såvel som landsekretæren. Den tids militærpligt, eller som det dengang hed: deltagelse i Landeværnet, var alt andet end populær, og Jessen-Klingenberg giver en levende skildring af forsøgene på at slippe for denne pligt. I skruede vendinger og ved at imitere den klassiske sætningsbygning søgte man at gøre indtryk i et andragende, der udmalede landskabets store byrder med at holde stand mod de frembrusende bølger.

Bogens afdeling B behandler landskabets forfatning og forvaltning i den kongelige tid. Det fremhæves, at landskabet på mange måder fik en friere stilling nu, da regeringen havde til huse i det fjerne København, mens gottorper-regimet havde overvåget landskabets udvikling langt nøjere. Georg Hanssen citeres med en udtalelse om, at den kongelige regering som regel forholdt sig passiv over for den kommunale forvaltning. Til gengæld var det vigtigt for befolkningen at skaffe sig et tåleligt forhold til de lokale øvrighedsinstanser, i dette tilfælde først og fremmest overstalleren, der samtidig var amtmænd over Husum amt. Skænk og gaver var ikke uvæsentlige i dette øjemed. Endnu i 1827 besluttede landskabets forsamling at forære overstaller von Krogh to heste! For de lavere embeders vedkommende var der ligefrem tale om et afhængighedsforhold af landskabet, fordi deres aflønning hovedsagelig bestod af sportler og faste bidrag, som landskabets forsamling havde vedtaget.

Der er ikke tvivl om, at dette gensidigt nødvendige tillidsforhold har betydet meget for sammenholdet mellem befolkning og embedsmænd i årene op imod 1848. De nye danske embedsmænd i de 14 år fra 1850–64 formåede ikke at optræde som det gamle styres naturlige afløser. Den førte sprogpolitik i forbindelse med en kraftig anti-dansk agitation hindrede alle forsøg på en forsoning med de nye tilstande. Den 12. februar 1864 vedtog landskabet at ophæve den hidtidige forbindelse med Danmark. Den tidligere tilfredshed med forbindelsen var efter begivenhederne i de sidste 14 år blevet forvandlet til had og foragt, hedder det. En sådan udtalelse er naturligvis præget af sin egen tid. Bogen standser imidlertid op ved 1864, og det bliver derfor for danske læsere en lidt trist afslutning.

H. V. Gregersen

Front og bro, Sydslesvig efter 1945

LORENZ RERUP: GRÆNSEN (FRA GRÆNSEKAMP TIL SAMEKSI-STENS). *Det danske Forlag, Albertslund, 1969 (udgiver: Det udenrigspolitiske Selskab) 163 sider, kr. 27,75.*

Det sydslesvigske spørgsmål siden 1945 er et meget omfattende problemkomplex, og derfor er det imponerende, så godt det er lykkedes for Lorenz Rerup at behandle emnet på små 150 sider. Samtidig med at Lorenz Rerup aldrig taber de lange linier af sigte, præsterer han samtidig læseren for alle væsentlige enkeltheder og detaljer i forløbet af grænsespørgsmålet efter den anden verdenskrig. Bogen indeholder centrale uddrag af de vigtigste erklæringer og udtalelser fra alle de implicerede parter side, og samtidig fremstiller den de forskellige danske, tyske, sydslesvigske og engelske synspunkter på en klar og forståelig måde. Hertil kommer, at bogen er meget letlæselig, og Rerup demonstrerer således, at man kan fremstille vanskelige og komplekse problemer på redelig, videnskabelig vis samtidig med at stoffet præsenteres for læseren på en letflydende og »populær« måde.

Lorenz Rerups fremstilling af begivenhedsforløbet i og omkring Sydslesvig er så god, at jeg i det følgende ikke vil beskæftige mig hermed, men i stedet drøfte visse mere almene problemstillinger, som bogen rejser.

I den første tredjedel af »Grænsen« behandler Lorenz Rerup i overvejende grad det nationale røre i Sydslesvig i de første efterkrigsår. Det er efter min mening med fuld føje, at der anvendes så megen plads til at redegøre for baggrunden for og årsagerne til, at flertallet af alle sydslesvigere i 1947 stemte dansk, og at en dansk bevægelse opstod og blev fastholdt over hele Sydslesvig, mens den tidligere i overvejende grad havde været et flensborgsk fænomen. Det er nemlig denne nationale »vækkelse«, som mange mennesker i Danmark i dag ikke kan forstå, hvis de ikke er kendt med grænselandets særlige forhold. Det er derfor væsentligt, at dette forhold bliver forklaret på en god og sober måde. Rerup redegør for konsekvenserne af det totale materielle og åndelige sammenbrud i Tyskland, af sulten og nøden, af flygtningeinvasionen, der bl. a. medførte en tvangsindkvartering af helt fremmede mennesker i hjemmene og arbejdsløshed. Og ved siden af denne fuldstændige katastrofe var der et alternativ, Danmark, der var relativt rigt, som tilbød folk en fremtid, en menneskelig omgangstone, og som gav sine borgere gode og trygge sociale forhold. Danmark var ikke længere et »lidet, fattigt land«, et tilbagestående bondesamfund ved siden af et strålende Tyskland i fremgang. Mens slesvigerne i det 19. århundrede havde vendt sig mod syd, vendte de sig nu mod nord, mod velfærdsstaten Danmark, der havde givet sine borgere langt mere end Tyskland havde – alle strålende fremtidsudsigter til trods. Det, der fik sydslesvigerne til at vende sig bort fra Tyskland og søge en tilknytning til Danmark, minder på en måde om det, der fik hundredetusinder af europæere til at udvandre til Nordamerika.

Lorens Rerup nævner (s. 32), at Danmark først var gået op for sydslesvigerne efter 1920, for indtil da havde Nordslesvig ligget imellem og spærret, men i øvrigt gør Rerup ikke meget ud af Sydslesvig i mellemkrigstiden, og han tidsfæster den vågnende danskhed til sidste halvdel af den anden verdenskrig, fra 1942 (s. 12). Men det er dog et spørgsmål, om ikke fremgangen for den danske kultur i Sydslesvig går tilbage til 1920. Efter 1864 havde danskhedens sydligste forposter været Flensborg og Førh (jfr. betegnelsen »Mellemslesvig«), og der blev f. eks. ikke opstillet danske kandidater til valgene i Slesvig by og amt. Efter grænsedragningen skete der en vækst i det danske arbejde uden for Flensborg, der kom danske repræsentanter i Flensborg byråd og amtsrådene for Flensborg, Slesvig og Sydtønder amter, i 1930 oprettedes den første danske skole i Slesvig og i 1935 i Tønning ved Ejderen. Nazisterne så med stor bekymring på udviklingen i Sydslesvig, de frygtede oprettelse af et større antal danske skoler, de opgav efterhånden at kræve arierattester i Sydslesvig, og de optog Claus Eskildsens »Dansk Grænselære« som en meget alvorlig udfordring. Den sidste danske politiske manifestation før den anden verdenskrig fandt sted ved folkeafstemningen i 1938 om »Anschluss«, hvor stemmeprocenten i Flensborg var så lav, at nazisterne følte det nødvendigt at rykke ud med en salve mod det danske mindretal. Det forhold, at tyskheden i Nordslesvig blev reduceret med 66 % fra det sidste tyske rigsdagsvalg i 1912 til det første danske folketingsvalg i 1920, samtidig med at danskheden i Sydslesvig var i en vis vækst, viser vel, at Danmark allerede fra 1920 var et alternativ af stigende betydning for slesvigerne over for det Tyskland, der i mellemkrigstiden var kaotisk eller nazistisk. At danskheden i Sydslesvig på den anden side ikke manifesterede sig kraftigt og udviste en ydre tilbagegang kan næppe undre, når man tager det nazistiske tryk og det forhold, at nazismen i begyndelsen imponerede mange mennesker i og uden for Tyskland, i betragtning.

Et af de forhold, der gør grænselandet vanskeligt forståeligt for mange mennesker uden for Sønderjylland, er nok den særlige terminologi, der anvendes. Der tales således om »ægte« og »uægte« danske og om »blakkede«. Mens Lorenz Rerup på glimrende vis behandler spørgsmålet om, hvad nationalfølelse er, og hvor sammensat menneskers nationalfølelse er, så synes det alligevel at fremgå af bogen, at en slesviger enten er dansk eller tysk. Dette er nok tilfældet for dele af befolkningens vedkommende, således at der både nord og syd for grænsen er en dansk og en tysk national kerne, dvs. mennesker for hvem deres nationale forhold er helt bevidst og det, som er det altafgørende i deres tilværelse. Men det gælder formodentlig for en stor midtergruppe, at den hverken er dansk eller tysk eller snarere både dansk og tysk, og at det nationale tilhørsforhold for disse mennesker er subsidiært i forhold til andre ting. Hvis man ikke accepterer eksistensen af en sådan nationalt labil gruppe, bliver den hurtige »fortyskning« af Flensborg fra 1881 til 1886, den hurtige »fordanskning« af Nordslesvig fra 1912 til 1920 og den vældige »fordanskning« af Sydslesvig i perioden 1945–49 uforklarlig. Denne gruppe, der betegnes med de nedsættende gloser »uægte« og »blakket«, er på en måde nationalitetskampens *raison d'être*, idet det er dér, muligheden for sejr og nederlag ligger. De nationalt labile grupper synes at antage opholdsstatens natio-

nalitet, idet en sådan konform adfærd vel giver de færreste problemer i tilværelsen, men de kan, som udviklingen i hele Sønderjylland siden 1864 viser, påvirkes af den politiske, økonomiske, sociale og kulturelle udvikling i de to lande.

Som afslutning på fremstillingen af Danmarks Sydslesvig-politik i den fase (1945–46), hvor det var et dansk-engelsk problem, og hvor den danske politik blev formuleret i folketingsbeslutningen af 9. juli 1946 og udbygget og gentaget i »oktobernoten«, der er præcist og grundigt præsenteret af Lorenz Rerup, rejser Rerup spørgsmålet, om det havde været muligt at løse grænseproblemet gennem en begrænset revision af grænsen, således at Flensborg og de nordligste egne af Sydslesvig blev dansk. Lorenz Rerup rører her ved et meget interessant problem, der indirekte kaster en del lys over dansk politik. Aktivisternes mål var hele Sydslesvigs genforening med Danmark, og deres taktik var at rejse en sådan folkestemning herfor, at Socialdemokratiet og de radikale enten blev tvunget til at acceptere aktivisternes politik for at undgå et nederlag, eller at de blev besejret ved en folkeafstemning eller et valg. Kun vedrørende tidspunktet for afstemningen i Sydslesvig (»ad åre«) var aktivisterne tilsyneladende villige til at forhandle. Det forhold, at kravet var så stort, Danmarks risiko så åbenbar, og smidigheden så beskeden, gjorde det lettere for de moderate at modstå presset, der var meget stærkt, jfr. at aktivisterne to gange på fem år gennemførte enestående underskriftindsamlinger, der resulterede i henholdsvis 500.000 og 800.000 voksne danskers underskrifter for en mere aktivistisk politik. Det var langt lettere at afvise, at Danmark i 15–20 år skulle engagere sig i en kamp for Rendsborg og Egernfælde, end det ville have været at afvise de flensborgske arbejdere. Kravet om alt eller intet, og de meget provokerende og udfordrende ledere for Sydslesvig-bevægelsen som f. eks. Knud Kristensen og professor Hansen Larsen, var vægtige bidrag til, at Socialdemokratiet og de radikale vandt opgøret. Jeg har selv til brug for en afhandling om Danmarks Sydslesvig-politik fra 1945 til 1955 drøftet bl. a. dette problem om en »Flensborg-løsning« med en række personer, der har deltaget i udformningen af den danske politik eller fulgt den på nærmeste hold, og jeg må på basis heraf konkludere, at Socialdemokratiet næppe havde kunnet afvise en hurtig afstemning i den gamle 2. zone, hvis aktivisterne havde koncentreret deres politiske krav herom. En sådan »Flensborg-løsning« ville have haft mange fordele: Over halvdelen af de danske sydslesvigere ville kunne blive danske statsborgere, det tyske mindretal i Danmark ville fortsat være til at overse, det ville være økonomisk overskueligt at genopbygge et sådant stærkt begrænset område, krav om yderligere grænserevision måtte være utænkelige, og dermed ville den politiske kamp i Danmark og Sydslesvig være forbi og erstattet af en ren kulturel kamp. Hertil kom, at mange tysksindede i Slesvig-Holsten var indstillet på at afstå Flensborg for at redde resten af Sydslesvig.

I den sidste del af bogen behandler Rerup Kiel-regeringens chikanepolitik over for de dansksindede, Kiel- og Bonn-erklæringerne og den helt ændrede situation, der er opstået i Sydslesvig i de senere år. Fra at være »Speck-Dänen« og landsforrædere, som ikke kunne være ansat af det offentlige, og som man kunne nægte byggetilladelser, børnetilskud og forældremyndighed, er det danske min-

dretal blevet et værdifuldt og interessant indslag i Sydslesvig, som modtager hædersbevisninger og pengegaver fra de tyske myndigheder. Denne sidste fase gør Rerup desværre for lidt ud af, idet den rejser en række ny og interessante spørgsmål. Efter at grænselandet fra 1840-erne og frem til 1950-erne var præget af en kamp for at bevare eller ændre den til enhver tid værende grænse, er der nu opstået en situation præget af fred, samarbejde og tolerance. Det gamle slogan for de danske sydslesvigere, »Front og bro«, blev formuleret, da kampen dominerede, og det skulle tjene til at minde om, at kampen ikke var mindretallets eneste opgave. Men efter at mindretallets funktion som bro har været dominerende i en halv menneskealder, melder spørgsmålet sig, om et mindretal kan varetage begge funktioner samtidigt. To af målsætningerne for Danmarks Sydslesvig-politik efter 1945 var dels at sikre rolige og fredelige forhold ved grænsen og dels – hvis det var muligt – at sikre et stærkt dansk kulturelt brohoved i Sydslesvig, der kunne beskytte Danmark og Nordslesvig mod den tyske kulturelle og nationale ekspansion, som det danske område havde været udsat for i et århundrede. Problemet er, om disse to målsætninger overhovedet kan forenes eller om den ene vil dominere over den anden.

En udvidet analyse af den situation, de danske sydslesvigere står i i dag, havde også været interessant i en anden sammenhæng. Det siges somme tider, at bliver Danmark en del af et forenet Europa, så bliver vi alle sønderjyder, og derfor melder problemet sig, om der findes sådanne *danske* kulturelle, sociale og politiske værdier, at de kan trives og blomstre uden et ydre tryk?

Hvis der er nogle mangler ved Lorenz Rerups bog, er det således unkladelses-synder (Nordslesvig er også lidt stedmoderligt behandlet), men de kan ikke rokke ved, at bogen er central for forståelsen af et meget interessant og bevæget afsnit af Danmarks og Sønderjyllands nyeste historie. Den vil formodentlig i de kommende år være udgangspunktet for alle, der ønsker at vide noget om Sydslesvig i vor tid. Det er blot en skam, at bogen mangler det noteapparat, der ville sætte læseren i stand til virkelig at udnytte den glimrende bog til videregående studier.

Christian Oldenburg



Historiske noter indeholder bidrag fra: universitetslektor, dr. phil. Jens Engberg (J. E.), professor, dr. phil. Kristian Hald (K. H.), arkivar, cand. mag. C. Rise Hansen (C. R. H.), arkivar, mag. art. Grethe Ilsøe (G. I.), bibliotekar, cand. mag. Harald Ilsøe (H. I.), museumsdirektør, cand. mag. Knud Klem (K. K.), ordbogsredaktør, cand. mag. Christian Lisse (C. L.), overinspektør, cand. mag. Peter Michelsen (P. M.), professor, dr. phil. J. Kousgård Sørensen (J. K. S.), arkivar, cand. mag. Hans Kargaard Thomsen (H. K. T.), arkivar, cand. mag. Hans H. Worsøe (H. H. W.) og redaktøren (usigneret).

Bibliografi til Norges historie 1966-67 er udsendt som Norsk historisk tidsskrift 1969, nr. 3, udarbejdet af Cecilie Wiborg Bonafede. Den omfatter 2.261 numre og rummer, spredt, litteratur også om dansk historie.

G.I.

Hvem forsker hvad 1970, udsendt af Samfundet for dansk genealogi og personalhistorie, Viborg 1970, tjener personalhistorikerne dels som søgeliste dels som orientering i hvilke studier af personalhistorisk art en række forskere har under udarbejdelse. Det fremgår bl. a., at Sven Houmøller (for Det kgl. Bibliotek og Frederiksberg kommunes biblioteker) forbereder en dansk slægts-

historisk bibliografi, jfr. Personalhistorisk Tidsskrift 1969 s. 124. Den nyttige fortegnelse afsluttes af et sted- og personregister.

H.I.

»*Danmarks Riges Breve*« skrider godt frem. Med det sidst udkomne bind dækker udgaven årene 1200–1223 og 1250–1363. I den latinske udgave, *Diplomatarium Danicum*, er der desuden kommet et bind for tiden 1053–1169, men det foreligger ikke i oversættelse endnu. Den danske udgave bringer desværre ikke helt så mange oplysninger som den latinske. De indledende oplysninger om de enkelte breve er ikke så fyldige, og navneregistrene mangler en del indbyrdes henvisninger. Hvorfor ikke lade disse registre være ens – det ville spare arbejde og penge. A propos registre: det ville være dejligt engang at få et fælles person- og stedregister til de 12 bind i den afsluttede 2. række. At udgaven påskønnes – det manglede også bare – ses blandt andet af, at allerede 3. bind er udsolgt. Måske burde oplaget være lidt større. Der er jo tale om et standardværk som kommer til at stå i århundreder.

Det sidst udkomne hæfte af rigsarkivets tidsskrift *ARKIV* (3. bind nr. 1, 1969) er blevet et *festskrift til arkivar J. O. Bro-Jørgensen* i anledning af



hans nylige afgang fra arkivvæsenet. Med rigsarkivar Johan Hvidtfeldt i spidsen har en kreds af kollegaer her bragt ham deres hyldest og tak for mange års virke som arkivmand i form af afhandlinger, der mere eller mindre afspejler Bro-Jørgensens egne interesseområder inden for Danmarkshistorien i 18. og 19. århundrede, herunder her- tugdømmerne og kolonierne. Der er selvsagt megen arkiv- og administrationshistorie imellem (f. eks. om de grønlandske lokalarkivers skæbne gennem tiderne, problemer omkring de slesvigske og holstenske folketællinger i forrige århundrede osv.), og hæftet slutter med en særdeles aktuel analyse af rigsarkivets funktioner som depot og serviceorgan for centraladministrationen på Slotsholmen.

H.K.T.

SLA's formand har ordet. I det norske lokalhistoriske tidsskrift »Heimen« (Bd. XIV, hft. 12, 1969) har den nye formand for S sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver, skoleinspektør A. Strange Nielsen, givet en særdeles instruktiv redegørelse for *Lokalhistorisk Arkivarbejde i Danmark*. Som det ideelle opland for et lokalhistorisk arkiv opstilles storkommunen, og der gøres rede for de tre vigtigste grupper af materiale: det personalhistoriske, det topografiske og det saglige, ligesom avisregistreringen nævnes. Også forholdet til bibliotekerne og til såvel landsarkiverne som erhvervsarkivet behandles på klar og utvetydig måde. Kort sagt: artiklen er så instruktiv, at man ikke mindes at have læst en bedre redegørelse for disse forhold i noget dansk tidsskrift.

H.H.W.

Bornholmske og Lolland-Falsterske kirkebøger. I flere år har S. Nygaards registratur over danske kirkebøger været udsolgt. Da det imidlertid er af stor praktisk værdi at kunne orientere sig om arkivernes kirkebogsbestand uden at skulle aflægge de respektive landsarkiver et besøg, udsendte landsarkivet for Nørrejylland i 1962 en oversigt over præstearkiver og kirkeregnskabsbøger (der desværre allerede er udsolgt), og nu er landsarkivet for Sjælland m. v. i serien Foreløbige Arkivregistraturer begyndt at udsende kirkebogsregistraturer. I 1968 udkom Bornholmske Kirkebøger, som i 1969 blev efterfulgt af Lolland-Falsterske Kirkebøger. Hovedafsnittet i begge registraturer udgøres af skematiske oversigter over de enkelte pastoraters kirkebøger, således indrettet, at man kan se, hvad hver enkelt protokol indeholder. Derudover er der indledninger om områdernes gejstlige administration og kirkebogsmaterialets beskaffenhed. Begge bind afsluttes med stedregistre. I bindet om Lolland-Falster har man udnyttet elektrostencilens muligheder for gengivelse af originale kirkebogssider som illustrationer, et forsøg som forhåbentlig vil blive yderligere udbygget i de følgende bind om de sjællandske kirkebøger, som man formentlig snart kan begynde at glæde sig til.

H.H.W.

Amtsarkivernes brogede og værdifulde, men ofte vanskeligt overskuelige indhold gennemgås af Hans H. Worsoe i Personalhistorisk Tidsskrift 1969 s. 125–42. Der er lagt vægt på det personalhistoriske materiale, men gennemgangen er oplysende for enhver der ønsker at vide noget om, hvad man

kan finde i denne vigtige del af landsarkivernes, specielt de jyske landsarkivers fonds.

H.I.

Medicinsk-historisk Museum er i 1969 genåbnet efter en tiltrængt reorganisering. Museet har i det meste af sin tid ført en omtumlet tilværelse, men der er nu skabt udmærkede muligheder for at det kan opfylde sin mission som et kulturhistorisk museum med pædagogisk sigte. Samtidig er der udsendt et velillustreret katalog over samlingerne, der belyser fortidens læge-, tandlæge og apotekerkunst.

Frøslev lejren er blevet rammen om et nyt museum, og gamle fanger har indsamlet såvel de nødvendige penge som udstillingsgenstande. Administrationen varetages af Frihedsmuseet.

Goddag går nu ind i sin 4. årgang. Navnet dækker et duplikeret blad der udsendes gratis hvert kvartal af museerne, Centralbiblioteket og Turistforeningen i Viborg. Bladet giver meddelelser om kommende kulturelle begivenheder og arrangementer, såsom udstillinger, foredrag, koncerter m. m. Ideen kunne sikkert med held kopieres i andre byer. I øvrigt er det imponerende hvor meget der sker i Viborg.

P.S. Fra og med maj 1970 er *Goddag* blevet udvidet og dækker nu det meste af Midtjylland.

Dansk Hjemstavn udsender hvert år et nydeligt og velillustreret hæfte med beretning om foreningens sommerstævne. Det seneste hæfte indeholder historiske artikler om Nyborg (Henning Henningsen), Slipshavn skanse (Thorkil Andersen) og Glavendrupstenen (Niels Åge Nielsen).

Mindeplader opsættes jævnlig på huse, hvor berømtheder fødtes. I Thisted var man længe i tvivl, om en ældre plade med rette angav huset, hvor digteren J. P. Jacobsen fødtes. Thisted byhistoriske Arkiv har nu ved systematiske undersøgelser – fremlagt af Torsten Balle i Aarboeg for Thisted Amt 1969 – godtgjort, at et i 1959 restaureret kønt gammelt skipperhus i Skolestræde virkelig er digterens fødested, der ved hans fødsel i 1847 ejedes af faderen, daværende skipper Christen Jacobsen. Denne erhvervede først efter digterens fødsel, men endnu samme år, de tre grunde ved fjorden, hvorpå han som skibsreder og købmand byggede den store købmandsgård, hvor J. P. Jacobsen voksede op, og i hvilken han døde. Af de arkivalier, der har dannet grundlag for undersøgelsen, ejer det byhistoriske arkiv kopier, som kan benyttes til lignende undersøgelser om ejerforhold for andre gamle huse i Thisted.

C.R.H.

Sted-navne. En diskussion om stavnem utg. av Gösta Holm. Lund 1967. Lundastudier i nordisk språkvetenskap nr. 17. Bogen er et referat af forhandlinger på et symposium i Lund 1963 om de germanske navne på -sted (-stead, -stadt osv.), der i løbet af de senere år er behandlet i større arbejder af Kousgård Sørensen (Danske bebyggelsesnavne på -sted, anmeldt i Fortid og Nutid XX 408 ff.), Karl Inge Sandred (English Place-Names in -stead) og Lars Hellberg (De gotländska på -städe och -städar). Symposiet blev indledt af de tre nævnte forfattere, og deres indlæg og referater af den påfølgende diskussion mellem en række nordiske navneforskere udgør bogens indhold.

En ny teori om sted-navnenes oprindelse blev fremsat af Gösta Holm. Den går ud på, at efterleddene oprindelig var sammensatte appellativer, f. eks. ord som *búastaðir »bosted« og *haimastaðir »hjemsted« i sammensætninger af disse ord med andre appellativer eller personnavne svandt mellemliddene, enten som følge af lydlige udviklinger eller – især – ved reduktionsdannelse, så det ser ud som sidste led er et usammensat –stadir. Gösta Holms skarpsindige teori vandt ikke almindelig tilslutning, og indledderne fastholdt stort set deres tidligere opfattelse af problemerne.

K.H.

Lokalhistorie og dialektforskning. Det hører til sjældenhederne, at danske by- og sognehistorier har udførlige redegørelser for dialektforhold. Også i Norge synes dette at være et problem, og det er derfor taget op til systematisk gennemdrøftelse af Ola Stemshaug i artiklen »Målføreutgreiingar i bygdebøker« (Heimen XIV p. 331 ff). Et af de stillede spørgsmål lyder: Korleis er så den einskilde bygdemålsutgreiinga oppbygd reint teknisk og korleis bør ho vera? Sproglige vanskeligheder bør dog ikke afskrække den, der interesserer sig for sproglige problemer.

H.H.W.

Danske sø- og ånavne er titlen på et nyt, stort anlagt stednavneværk, hvis første bind (af 8 planlagte), 357 sider stort, er udsendt 1968 i serien Navnestudier udg. af Institut for Navneforskning. Forfatteren er den initiativ- og idérige forsker John Kousgård Sørensen, der overkommer en hel del i disse år (jf. foran s. 301). Sø- og ånavne-

værkets syv første bind skal indeholde navnematerialet, alfabetisk ordnet (bd. 1 går til E) og med udførlige tolkninger, fra hele det gamle dansktalende område fra Ejderen til Skånes nordgrænse, desuden danske navne fra Danelagen og Normandiet. Sidste bind skal indeholde registrerende og konkluderende afsnit med behandling af efterled og afledningselementer, grammatiske forhold, navngivningsmotiver, kronologi m. m. Da sigtet er filologisk, ses der bort fra en meget betydelig del af de nu brugte navne, nemlig alle eftermiddelalderligt overleverede med et bynavn (Lyngby Sø, Tulstrup Å), en verdenshjørnebetegnelse (Søndersø, Nørreå) eller de hyppigst forekommende adjektiver (Langsø, Lillesø, Storå, Nydam, Gammelbæk) som forled og ligeledes oprindelige appellativer (Skelbækken, Mølleåen o. lign.). Der er også nok endda – og nok så interessante. Foruden oplagte navne endende på sø, dam, å, bæk etc. finder J. K. S. »vanddragsnavne« i talrige bynavne (f. eks. Allinge, Bavelse, Benløse, Bjert, Blegind, Brabrand, Brylle, Bælum, Darup, Davinde o. fl.) og navnlig i marknavne, hvor dog den sene og usikre overlevering gør mange af tolkningerne yderst hypotetiske. – Værket er forsynet med nyttige kortudsnit og enkelte fotografier, hvis nytteværdi er mere diskutabel. Et storværk om dansk hydronymi er søsat og tegner smukt.

C.L.

Filigranologi. I Danske Studier 1968 findes en afhandling af Birgitte Holt Larsen: Datering af håndskrifter ved hjælp af vandmærker, der udførligt gør rede for dateringen af håndskriftet K 4 i Kungl. Bibl. i Stockholm. Hånd-

skriftet, der bl. a. indeholder danske tekster af Rydårbogen og Ivan Løve-ridder, har tidligere været dateret til midten eller sidste halvdel af 15. årh., men affattelsestiden kan mere præcist bestemmes til tiden kort efter 1480. Ved kopieringen af de forskellige vandmærker er også anvendt B-radiografi, udført på Teknologisk Instituts tekstilkemiske laboratorium i samarbejde med Isotopcentralen. Teknikken vil kunne øve afgørende indflydelse på den papirhistoriske forskning.

K.H.

Om sproget i *hyldingsbrevene til dronning Margrete* har professor Anders Bjerrum skrevet en interessant afhandling i *Festskrift til Peter Jørgensen, Københagener germanistiske Studier* I 1969. Latin var det eneste anvendelige diplomsprog i Danmark til begyndelsen af 1300-tallet. Fra 1325 kan man også finde nedertysk brugt. Men først i slutningen af århundredet vinder dansk indpas som diplomsprog. Tilskyndelsen til dette sprogskifte, som dronning Margrete og kancelliet skal have taget initiativet til vest for Øresund, antoges tidligere at være kommet fra Sverige, hvor nationalsproget havde været diplomsprog allerede fra midten af 1300-tallet.

Denne svenske inspirationskilde skal have givet sig udtryk i den sproglige form, det danske diplomsprog er i mange henseender påvirket af (norsk og) svensk. Det er holdbarheden i denne sidste del af hypotesen, som anfægtes af Anders Bjerrum for så vidt angår kancellibrevene. Af undersøgelsen af to af de ældste dansksprogede kancellidiplomer, de to *hyldingsbreve til dronning Margrete fra Lunds og Ringsted*

landsting 1387, fremgår, at det sproglige grundlag dels er den samtidige danske skriftsprogsnorm i Roskilde, dels nedertysken i de traktater, der med kong Valdemars drost Henning Pudbusk som iscenesætter var indgået 1376 efter Valdemar Atterdags død året før. En bestemt og usædvanlig formulering, der opfordrer til stærkt sammenhold, forsikringen om at overleve og gå til grunde med dronning Margrete, kan føres tilbage til traktaterne. Både i traktaterne og i *hyldingsbrevene* tager den sigte på landspolitisk farlige situationer, successionsstridighederne efter henholdsvis Valdemar Atterdags og Olufs død.

J.K.S.

Forsvar for lokalhistorien. I en artikel i det franske tidsskrift »Annales« (1967) har historikeren Paul Leuilliot opstillet en række principper for lokalhistorisk arbejde som en slags forsvaret for dette arbejdes berettigelse. Disse principper kan vel ikke direkte overføres til Danmark, men kan dog ægges til eftertanke. Til glæde for dem, der læser norsk bedre end fransk er artiklen oversat og trykt i Heimen (bd. XIV s. 274 ff.).

H.H.W.

Lokalhistorie i skolen har været diskuteret så tit, at det der undrer mest, når man ser en artikel med titlen »Lokalhistorie i skolen?« er spørgsmålstegnet, for ingen vil vel mere være i tvivl om lokalhistoriens betydning for historieundervisningen. Forfatteren af den aktuelle artikel, Hans Try, er det da heller ikke og går tilmed videre i sine krav end de fleste, idet han hæv-



der lokalhistoriens plads som særskilt lærefag og ikke som introduktion eller illustration til righistorien. Hvor artiklen står? Naturligvis i Heimen (bd. XIV s. 321 ff), og den bliver fulgt op af endnu en artikel om emnet af samme forfatter »Meir om lokalhistorie i skolen«, sammesteds (bd. XIV s. 513 ff).

H.H.W.

Folkemassen optræder ikke sjældent i historien, men hvad skjuler der sig bag denne anonyme og – for historikeren bekvemme betegnelse? Det spørgsmål har fil. lic. Rune Hedman stillet sig, og i en stor afhandling i (Svensk) Historisk tidskrift 1969 hefte 1 fremlægger han resultaterne af en undersøgelse af massen ved det fersenske opløb den 20. juni 1810. I datidens Stockholm fandtes en betydelig fattigdom, en vis arbejdsløshed og dertil inflation. De sociale uligheder var store og efter revolutionen i 1809 var der opstået en »demokratisk« propaganda rettet mod rigsmarsken, Axel Fersen. Kronprins Karl August blev anset for at have et »demokratisk« sindelag, og der gik rygter om at Fersen og hans kreds ville tage livet af kronprinsen. Netop i den situation døde Karl August, og ved hans ligtog gennem Stockholm opstod den tumult der endte med at folkemassen mishandlede Fersen til døde. Takket være retslige kilder kan man nu undersøge, hvordan denne masse var fordelt på erhverv, social position osv. Talrigest repræsenteret var civile embeds- og tjenestemænd, håndværkere og handlende, og mens den første gruppe havde en ret lav økonomisk status, havde de to sidste en ret høj. Antallet af arbejdere var påfaldende lavt. Un-

dersøgelsen viser hvordan propagandaen har kunnet forene vidt forskellige grupper i fælles optræden. I øvrigt virkede begivenheden så skræmmende at den fremskyndede den politiske reaktion. – Man så gerne tilsvarende undersøgelser foretaget på grundlag af dansk materiale.

Tools and Tillage bringer i sit andet hæfte en artikel af Hans-Ole Hansen om forsøgspløjning med en kopi af den plov, der for nogle år siden blev fundet i Hendriksmose ved Mønsted i Viborg amt. Den er af samme type som den kendte plov fra Døstrup og dateret til den tidligste jernalder. Artiklen belyser bl. a. fremgangsmåden ved et såkaldt *efterlignende eksperiment*, en metode der spiller en vis rolle i nyere kulturhistorisk forskning, og som er et vigtigt punkt i programmet for det historisk-arkæologiske forsøgscenter i Lejre. Der er i øvrigt i dette hefte af *Tools and Tillage* en artikel af Holger Rasmussen om høst i Kalabrien i Syditalien samt artikler om pløjeredskeer i Japan og på Hebriderne. Heftet slutter med de sidste kulstof-14-dateringer af pløjeredskeer, bl. a. fundene fra Døstrup og Vebbestrup.

P.M.

Har man sagt A, må man også sige B. Det gælder også inden for udforskningen af landbrugsredskabernes historie. Når plovforskningen har fået sit sekretariat og adskillige internationale konferencer, er det naturligt at søge *spadeforskningen* fremmet. Der er jo dele af jorden, hvor ploven først er blevet indført i allernyeste tid, og der er afkroge midt i verden, hvor mangel på trækdyr, jordloddernes ringe størrelse,

støjhed eller stenethed har medført, at man har brugt spaden i stedet for ploven. Der er også mange spændende spadeformer anvendt ved gravning af overfladetørv eller mosetørv. Det behandles i *The Spade in Northern and Atlantic Europe*, udgivet af Ulster Folk Museum, Belfast, 1970, delvis som resultat af et symposium holdt i Belfast 1968. Her skrives om forholdene i Irland, Skotland, England, Wales og Isle of Man. Johannes av Skarði skriver om færøske spader til dyrkning og tørvegravning, Anne-Berit Borchgrevink om vestnorske tørvespader, Nils-Arvid Bringéus om en spadetype knyttet til brændingskultur i Sverige. Danske forhold er behandlet i to bidrag. Grith Lærche giver en oversigt over vor viden om skæring af græstørv og lyngtørv i Danmark. Holger Rasmussen skriver om gravning af mosetørv og bringer et kort over udbredelsen af de forskellige metoder til tørvegravning her i landet. Alle bogens artikler indeholder tegninger af spadetyper.

P.M.

Den senmiddelalderlige krise er blevet et yndlingsemne for mange forskere, men der hersker desværre en del uenighed om hvordan man skal forklare de hændelser som bestemte det økonomiske forløb i perioden 1300–1500. I en principielt meget væsentlig afhandling i (Svensk) Historisk tidsskrift 1969 foreslår docent Lennart Jörberg at man prøver at sammenfatte hvad man tror at vide, i stedet for at koncentrere sig om at finde nyt materiale. Han behandler derefter befolkningens størrelse, prisudviklingen og den internationale handel. En række tidligere fremsatte argumenter kritiseres og Jörberg advarer

mod forsøg på at presse hele den europæiske udvikling ind i en fælles ramme. Det er forskellene i udviklingsniveau som medfører ændringer i udviklingen. Forløbet kan opfattes som et forsøg fra de mere avancerede egne side på at udnytte de mindre udviklede og disses reaktion på denne udbygning. Indenfor økonomisk historie plejer man at omregne varepriser til sølvværdi for at undgå problemet med den stadige møntforringelse. Efter Jörbergs mening fører det til helt kunstige resultater: for den som levede i en periode med stigende priser turde det være ligegyldigt at han, udtrykt i sølvværdi, havde deflation, når han rent faktisk oplevede en inflation.

Kåre Lunden giver en oversigt over *16-1700-tallets europæiske landbrugs-krise* som baggrund for en mere detaljeret beskrivelse af de norske landbrugstilstande (*Agrartilhøve* ca. 1660-1720, Norsk historisk tidsskrift 1969, nr. 4).

G.J.

De *godshistoriske studier* ved Odense-universitetet har igen givet synligt resultat. I Fynske Årbøger X, 2 (1969), 246–305 offentliggør Helge Land Hansen 1. del af en studie over Ejler Høg til Dallund, død forarmet 1660. En undersøgelse over dansk adelig økonomi i det 17. århundrede, med udnyttelse ikke mindst af herredagsdombøger, Kancelliets kopibøger og landstingenes skøde- og pantebøger, og med gennemgang også af E. H.'s økonomiske baggrund. Den nu foreliggende del af afhandlingen går ind i 1630-erne. Med særlig interesse følges her Just Høgs værgemål for sine mindreårige søskende (hvoriblandt E. H.) 1610–27 med

redegørelse for J. H.'s egne vanskeligheder (p.g.a. kaution) og de fordele (værgepenge) og fortrædeligheder, den udviklede administration af de omfattende godsmængder, han skulle værge for sine søskende, gav. Efter at være blevet myndig erhvervede E. H. betydelige godsmængder ved arv og ægteskab (1632); en vis sanering af hans økonomi med godsafståelse fulgte, men likviditeten var sandsynligvis trods dette i beg. af 1630-erne ringe for E. H. som åbenbart for den hele familiekreds. Hans tiltagende elende må fremgå af de følgende kapitler. Indviklet, men lærerig læsning om spegede forhold; føljeton-formen uheldig; men en tidsskriftredaktion spiller nok helst på flere strenge i samme hæfte.

C.R.H.

Udskiftningen af Bjerreby på Syd-Tåsinge gennemgås af Hanne Staff Johansen i Fynske Årbøger X, 2 (1969), 199–233. Landsbyernes jordtilliggende var her meget indviklet fordelt, dels mellem Landet og Bjerreby sogne, dels i sidstnævnte sogn, hvor 3 landsbyers (Bjerreby, Stjovls og Vårøs) jorder lå blandet mellem hinanden i 4 store marker (kort herover mangler desværre). 1777 reguleredes sognegrænsen, og 1775–76 opmålte jorden og deltes de 3 landsbyer imellem, uden at dog bøndergårdene, men nok præstegårdens jorder udskiftedes. 1789 reguleredes sognegrænsen på ny, men først 1797 opmålte igen ovennævnte 3 landsbyers jorder, hvorefter udskiftning fandt sted 1799 med udflytning af de 8 af Bjerrebys 18 bøndergårde, mens 16 husmænd fik anvist hver 3 skp. hartkorn som afløsning for græsningsret, ligesom degnen fik sin lod (6 tdr. land

foruden have og det meste af toften). En kompliceret, ret sen, men åbenbart fredelig udskiftningsproces var ført til ende.

C.R.H.

Handels- og Søfartsmuseets årbog 1969 indeholder en stor artikel af Henning Henningsen om brugen af det danske flag til søs. Arne Emil Christensen Jr. skriver om de skibsbillede, kordrenge og andre, der har kedet sig under gudstjenesten, har skåret i korstolene i Sæby kirke, åbenbart hovedsagelig i 1500-årene og begyndelsen af 1700-årene. Den tredje vigtige artikel er Knud Klems redegørelse for skibsbyggeriet i Flensborg i 1700-årene, hvis hovedtræk er kendt fra forfatterens bidrag til værket Schleswig-Holstein und der Norden, Neumünster 1968. Det varierende omfang af skibsbyggeriet belyses, og emnet betragtes i bred historisk sammenhæng. Højkonjunkturerne i skibsbyggeriet i Flensborg falder sammen med de større krige ude i verden.

P.M.

Skibsfartshistorie som lokalhistorie belyses i Årbog for Thisted Amt 1969 af Robert Svalgaard. I en artikel fortæles således om Briggen »Industrie« af Thisted, en preussisk brig, der efter stranding på Skagens Gren 1845 bjærgedes og istandsattes af to Ålborg-købmænd og derefter længe var hjemmehørende i Ålborg. 1867 solgtes skibet til et partsrederi i Thisted, men forliste i marts 1870 ved Tunis. En anden artikel fortæller om Skonnertbriggen »Ida« af Thisted, bygget sst. 1869 og købt af et partsrederi, ligeledes overvejende bestående af Thisted-borgere. Svalgaard følger skibets rejser – især

på grundlag af notitser i Thisted Amts-avis – først på Sydamerika og Vestindien samt Nord- og Vestafrrika, siden (trængt af dampskibene) overvejende i nordeuropæisk fart. 1883 solgtes »Ida« til et rederi i Svendborg, 1895 til udlandet, for 1907 at strande (under navnet »Freja«) på Bornholms kyst. I endnu en afhandling om »Skibsfører Georg Brandi« berettes om en sømand fra Thisted, der, financieret af et engelsk mæglerfirma, 1887 købte 3-mastede bark »Douglas Castle«, det største sejlskib, der har været hjemmehørende i Thisted. Skibet kom i øvrigt aldrig til denne by, men sejlede på langrejser især mellem England og Afrika. Det forsvandt med hele sin besætning 1891 på rejse med kul fra Swansea til Valparaiso syd om Kap Horn. Det er interessant og spændende stof, der på denne måde kan tilføjes de lokalhistoriske årbøger. Mon ikke gesandtskabs- og konsulatsarkiverne i Rigsarkivet samt konsulernes indberetninger sst. kan give yderligere kildemateriale, og mon det er klogt af arkivvæsenet at kassere forhyringslister? Der skal nok komme ivrige historikere, der går i lag med den slags, så nøjsommeligt det end kan være.

C.R.H.

Franciskanerobservansens indførelse i Danmark 1469 mindes i 300-året af Jørgen Nybo-Rasmussen i *Fynske Årbøger* X, 2 (1969), 192–98. Der berettes om den ivrige broder Laurids Brandsen, der uden om sin ordensforsette i provinsen Dacia med støtte af Christiern I 1469 opnåede ordensgeneralens og pavens billigelse af (sammen med en anden ordensbroder) som kommissær at reformere gråbrødreklosteret

i Odense. Dette skete endnu 1469, hvorefter først ordenens klostre i Svendborg og Nysted og i løbet af 50 år samtlige danske gråbrødreklostre under adskillig gejstlig bulder reformeredes; da var L. B. dog død 1496 i Roskilde. Klosteret i Odense betragtedes som observansens moderkloster i Danmark.

C.R.H.

Et regnskab fra rokokotidⁿ. I en afhandling med denne titel i *Historiske Meddelelser om København* 1969 s. 29–54 giver Sigurd Jensen et fint eksempel på, hvad historikeren kan få en privat regnskabsbog til at fortælle om en families dagligdag for 200 år siden.

H.I.

De vanskelige kår for historieforskningen ved Kiel universitet som følge af den danske politik i tiden mellem 1850 og 1864 belyses i en artikel om Karl Wilhelm Nitzsch i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* bd. 94. Artiklens forfatter er Karl Jordan. Også *Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* havde vanskeligheder, det blev forbudt det at lade sin virksomhed omfatte begge hertugdømmer. Et andet eksempel på den danske politik og den tyske reaktion herpå gives i en artikel af Jochen Bracker: *Zur Eidesangelegenheit im Jahre 1863*.

J.E.

En *skytteforeningsmand* fra tiden umiddelbart efter 1864, apoteker i Otterup Johan Speyer, drager Birger Isaksen i *Fynske Årbøger* X, 2 (1969), 234–45 frem af glemselen. Han døde ung

1875 og kendtes måske bedst som forfatter af en skytteforeningssangbog, der kom i mange oplag. Den lille biografi giver et interessant tidsbillede af skyttebevægelsen på Sydfyn.

C.R.H.

Københavns politi og dets forhold til offentligheden, navnlig pressen, ved midten af det 19. årh. behandles indgående af J. Svane Mikkelsen i Historiske Meddelelser om København 1969 s. 55–164. Forf. udnytter bl. a. de utrykte politirapporter, hvis indhold rækker meget vidt og endog omfatter grundige referater af D. G. Monrads forelæsninger over Danmarks nyeste historie, holdt 1844, med vedføjede oplysninger om tilhørernes antal og reaktioner.

H.I.

Opinion och opinionsbildning er titlen på 3. bind af Studier i historisk metode. Om de tidligere bind i serien kan man læse i Fortid og Nutid bd. 23, s. 469. Af speciel dansk interesse i sidste bind er et par bidrag om folkestrejkerne i august 1943 af Hans Kirchhoff og Niels Thomsen, men der er også grund til at nævne en række afhandlinger om pressehistoriske problemer.

Til *Besættelsestidens* lokalhistorie giver Hans Kirchhoff i Fynske Årbøger X, 2 (1969), 129–73 et veldokumenteret bidrag med »Oprøret i Svendborg august 1943«. Artiklen fremhæver, hvorfor Svendborg så sent kom med, og gennemgår i øvrigt detaljeret handlingsforløbet især i de bevægede dage 15.–27. august med konstatering af, at det var danskerne, der fra 11. august havde haft »den udfarende kraft«. Det

var ikke Værnemagten, der her bevidst lagde op til bruddet 29. august. Det var endnu på denne tid vanskeligt at få startet en strejke, når Værnemagten søgte at undgå konflikt, navnlig i en by med svag kommunistisk organisatorisk kraft og med udpræget manglende solidaritet mellem borgerne og aktivisterne; disse bestod da også helt overvejende af yngre fra arbejderklassen.

C.R.H.

Bornholmske Samlinger, hvis udstyr er blevet moderniseret i den nye række, der blev påbegyndt for få år siden, indeholder i II. række, 4. bind et større arbejde af den afdøde militærhistoriker J. W. Gordon Norrie om Bornholms Værns historie. Det er en spændende redegørelse for skiftende tiders bestræbelser på at imødegå nogle af følgerne af øens udsatte beliggenhed. Den berømteste episode af øens historie belyses af J. Klindt på grundlag af et udkast til det gavebrev, hvormed bornholmerne forærede deres ø til Frederik III 1658. Ellers behandles en nyfundet runeindskrift, baggrunden for en af Martin Andersen Nexøs noveller samt nogle af de malere, der har virket på Bornholm og Christiansø, især Isakson og Weie, hvis arbejder dog ikke menes at berettige til brug af betegnelsen »bornholmerskole«.

P.M.

I *'Kring Kärnan'* 1969 behandler kansliråd Henry Rooth Helsingborg bys historie fra nedgangsperioden i slutningen af 1700-tallet, »den sovande staden«, gennem de første 6 årtier af 1800-tallet med fremgangen i byens handelsliv efter havnens anlæg og næv-

ner især betydningen af borgmester Lundbergs embedstiltrædelse i 1832. Gunnar og Bo Bergström fortsætter den tidligere begyndte skildring af toldforvalterne i Helsingborg i perioden 1658–1900, da stranden ved Helsingborg på grund af det intensive smugleri betegnedes »den syndiga kusten«. Et værdifuldt arkæologisk bidrag er professor Oscar Reutersvärd's redegørelse for fundet af et fragment af en døbefontskål, der blev gjort i 1964 ved udgravningerne af resterne af »det brændte hus« syd for Maria Kirken i Helsingborg. Fontskålen findes nu i Helsingborgs museum. Døbefonten tidsbestemmes til 1400-tallet. Den hører til en gruppe gotlandsk-skånske fabeldyrsfonter i området langs Østersøen, men hvoraf der også findes andre tilsvarende i Danmark, bl. a. et eksemplar i Træden Kirke nordvest for Horsens, der omtales og afbildes. En lille let efterret er rektor Karl Salomonsens

omtale af den orm »äspingen«, som leveredes i 1749 til Carl von Linné af sognepræst Petrus Ulmgren, en bror til toldforvalter Nils Ulmgren i Helsingborg. Forbindelsen med den helsingborgske årbog er udelukkende baseret på dette broderskab og er derfor lidt svag, hvorfor rektor Salomonsen venligt lover at »det ska inte bli någon vana«.

K.K.

Befolkningsgenealogi, forstået som studiet af den genealogiske sammenhæng mellem samtlige individer i et givet områdes befolkning, er emnet for en artikel af K. Albertsen i *Personhistorisk Tidsskrift* 1969 s. 81–98. Den rummer en oversigt over de sidste 30–40 års arbejde med spørgsmålet i udlandet og skitserer et program for lignende undersøgelser i Danmark.

H.I.



INSTITUTIONSBERETNINGERNE

vil i fremtiden få en anden form. Hvert andet forår bringes museernes beretninger og hvert andet de øvrige institutioners, og følgelig kommer beretningerne til at omfatte 2 kalenderår. Nedenstående bringes museumsberetningerne for 1969, næste år følger de andre institutioners virksomhed 1969 og 1970 og om to år museernes virksomhed i 1970 og 71. Som noget nyt er beretningerne illustrerede. Tilbudet om at bringe et billede vil gå på omgang mellem institutionerne.

NATIONALMUSEET

1. AFDELING

Vigtigere undersøgelser: For NM. I. har professor C. J. Becker og stud. mag. Torben Skov afsluttet de gennem flere år løbende udgravninger i Herrup. Med de 10 sidst fundne stendyngegrave og 5 dertil hørende dødehuse anses gravpladsen for i det store og hele nu at være afdækket. Ved samme undersøgelse fremkom 3 »kultbygninger« fra en lidt tidligere del af stenalderen. De to lå på samme mark som det store kulthus, der fandtes i 1967. Forekomsten af fire kultbygninger på én plads er en væsentlig forøgelse af det hidtil kendte materiale, hvad der skulle give mulighed for nærmere forståelse af

deres funktioner. Museumsinspektør Aino Kann Rasmussen, bistået af tegneren Sven Thorsen, har begyndt undersøgelsen af Krudhøj nær Dørken i Thyregod. Højen er opført i tre faser. I den yngste fandtes en trækiste med rester af et brændt skelet, en kniv og en ragekniv. I den dækkende stendynge lå to sten med skålgruber, den ene med 3, den anden med 15. I forbindelse med vejanlæg ved Nørre Asminderup i Odsherred har museumsinspektør Henrik Thrane undersøgt en grube med mange skår fra ældre jernalder. Endvidere dele af en righoldig boplads fra yngre bronzealder og endelig et kulturlag fra en nærliggende boplads. Herunder fandtes pløjesor fra yngre bronzealder. I juli og august fortsatte Henrik Thrane undersøgelsen af den store boplads fra yngre bronzealder ved Jyderup ved Vig. Bemærkelsesværdige var fundene af en blå glasperle og en halvfærdig halsring af bronze, samt et brudstykke af en støbeform til en »brillefibul«, en smykketype der tidligere har været anset for importvarer, men som altså også har været fabrikeret her i landet. En overraskelse på udgravningen var en grube med to store oprejste sten og to lerkar fra yngre romersk jernalder ved dem. Formodentlig drejer det sig om et offer. Yngre romersk jernalder er iøvrigt ikke repræsenteret på egnen. På en mark under Birkendegaard, Vørslev sogn, foretoges ved mu-



seumsinspektør Thorkild Ramskou en undersøgelse for om muligt at konstatere oprindelsen til en række lyse punkter, ordnede i flere koncentriske cirkelbuer om en gravhøj med en lille sten-kiste. Den største cirkels diameter er 320 m. Foreteelsen var kun synlig på et luftfoto i Geodætisk Institut, der henledte 1. afd.'s opmærksomhed herpå. De to åbnede prøvefelter viste svage, mere eller mindre stenfyldte nedgravninger i urørt undergrund på de steder, hvor de lyse pletter fandtes på fotografiet. De tolkes tvangfrit som fundamenter for store oprejste sten, der senere er fjernede, altså sporene af et monument af en art og dimensioner der hidtil er ukendte i Danmark. Dateringen er stadig ukendt, men paralleller i England lader formode at de fordums stenkredse stammer fra overgangen mellem sten- og bronzealder. Professor C. J. Becker har undersøgt 2 offerfund fra 5. årh. f. vor tid: to stenlægninger med lerkar. Da der kun sjældent bliver lejlighed til sagkyndig undersøgelse af den fundkategori, er den arkæologiske værdi af nævnte fund betydelig. Museumsinspektør K. Salewicz har foretaget supplerende undersøgelse på jernalderbopladsen i Hurup (Thy) og konstateret en betydelig større udstrækning af jernalderlandsbyen end det allerede undersøgte område. De nyfundne arealer vil komme i farezonen ved en evt. udvidelse af kommuneskolen. – En hidtil ukendt landsby fra samme tid er fundet i Ydby, Refs hdr. Samme sted afslørede vejudvidelser endnu en tilsvarende bebyggelse. At byhøje som bl. a. dem ved Hurup og Vestervig er en hyppigere foreteelse i Thy end tidligere antaget er påvist af museumsinspektør Aino Kann Rasmus-

sen og tegneren Sven Thorsen under en orienteringsrejse i Hassing og Refs herreder, hvor mange tilsyneladende naturlige højninger afsløredes som byhøje. Museumsinspektør Elise Thorvildsen har på femte år fortsat undersøgelserne i Dankirke hvor nye hustomter fra yngre romersk jernalder og ældre germansk jernalder er afdækkede. Blandt sæsonens opsigtsvækkende enkeltfund er en righoldig samling franske glas. Med støtte fra Carlsbergfondet har prof. C. J. Becker fortsat tidligere års udgravninger af jernalderlandsbyerne ved Grøntoft i Vestjylland. Meget tyder på at de forskellige husgrupper, der efterhånden er konstaterede, i virkeligheden repræsenterer forskellige stadier af én og samme landsby, der blot er flyttet gentagne gange, vel når husene var udtjente, indenfor højst tre århundreder af tidlig jernalder, altså en modsætning til byhøjene i Thy, hvor man netop byggede ovenpå de udtjente huse i den gamle landsby. Undersøgelsen fortsætter. Indkommet som danefæ: Et 87 cm langt bronzesværd af Hallstatttype fra gården Elmelund, Horns sogn. En »edsring« fundet i et grusværk ved Tryggelev Nor, Langeland. En brakteat af B-typen, d. v. s. med tre personer, formodentlig en barbarisk gengivelse af romerske mønters fremstilling af Sejrgudinden Nike, der rækker kransen til sejrherren.

Ombygninger m. v.: Nat. Mus. 1. afd.s magasiner er under gennemgribende omordning. En placering af genstandene i nummerorden samtidig med et kartotek over genstandenes placering skulle gøre magasinerne lettere tilgængelige.

Konservering: Sideløbende med dette arbejde gennemgås samlingen med

nykonservering af truede genstande for øje. Genkonserveringen af Hjortspringbåden, en af konserveringsanstaltens mange påtrængende opgaver, står stadig på.

NATIONALMUSEET

2. AFDELING

Udstillinger: I november vistes den engelske vandrestilling om Conservation of Historical Monuments in Britain. Til jul vistes predellaen og et felt fra Roskilde domkirkes altertavle.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foruden de sædvanlige søndagsomvisninger har der været adskillige andre omvisninger for skoler og foreninger. Det har især været særøvisninger om specielle emnegrupper i samlingen.

Undersøgelser: I København har man undersøgt to grunde, henholdsvis i Vingaardsstræde og Løngangsstræde. En kirkegulvsundersøgelse har fundet sted i Finderup kirke, Viborg amt. I Refshale ved Maribo har man udgravet en middelalderlig kirketomt med begravelser. I Esrom by har man – i forbindelse med kloakeringsarbejder – foretaget en langvarig og omfattende udgravning, der har øget kendskabet til klosterets og kirkens udstrækning. Udgravningerne på Solvig og Nonnebakkens fortsættes. Der foretoges i efteråret en udgravning på Dronninglund.

Nyerhvervelser: Fra Onsbjerg kirke på Samsø er et romansk, forgyldt bronzekrucifix blevet deponeret i 2. afdelings samling. En guldfingerring med turkis er fundet ved jordarbejder i Landemærket i København og er som dane-

fæ indgået i samlingen. Ved Møbjerggård i Stenløse er fundet et sværd fra ca. 1200 med fragmenter af sølvindlagt inskription.

Ny- eller ombygninger. Nyindretninger. I rum 43 er sket en nyopstilling af sølvfundene fra Svenskekrigene, af afdelingens ursamling og af diverse pragtgenstande. Monterne med Grønlandsfund og dragter i rum 29 er blevet nyindrettede. I Esrom er endnu en længe og en etage i hovedbygningen blevet overtaget til magasin, og en omfattende ordning af bygningssten og trægenstande finder løbende sted der.

Vigtigere konserveringsarbejder: Der arbejdes fortsat med vikingskibene fra Roskilde fjord. Altertavlen fra Roskilde domkirke underkastes en grundig restaurering. Kalkmalerier er fremdraget og istandsat i adskillige kirker. Særligt kan nævnes Elmelunde på Møn, hvor en meget omfattende istandsættelse har fundet sted. Desuden Hagested, Sindbjerg, Dråby på Mols og Ferring. Nye fremdragelser har fundet sted i Gammel sogn, Soderup, Povlsker samt Egebjerg i Ods Herred.

Konservering af historisk inventar: Restaurering af kirkeinventar har fundet sted i et stort antal kirker over hele landet. Således har gennemgribende istandsættelsesarbejder fundet sted i Ho og Øster Starup kirker. Begge steder er en gammel, tilsidesat altertavle pånytaget i brug som alterudsmykning. I Nørup kirke er restaureringen af det rige 1700-talsinventar påbegyndt. Foreløbig er orgelhus, orgelpulpir og herskabsstol istandsat. I Budolfi kirke i Ålborg og i Århus domkirke er den planmæssige gennemgang af epitafierne fortsat. I Århus domkirke er desuden restaureringen af Christen Skeels kob-

berkiste tilendebragt, ligesom der er foretaget en gennemgribende restaurering af relieffet i altertavlens topstykke. Den Claus Berg tilskrevne altertavle i Sanderum kirke er under restaurering; arbejdet ventes tilendebragt i nær fremtid. Endvidere er en restaurering af Roskilde domkirkes altertavle påbegyndt. Arbejdet ventes at ville tage tre år; foreløbig er predellaen istandsat. Under billedhugger Vitus Nielsens ledelse er Valdemar Atterdags og Christoffer den Andens gravmæler i Sorø kirke restaureret og nyopstillet. Blandt de mange gravsten og stenepitafier, som iøvrigt har været under arbejde, bør særlig fremhæves det Rodsteenske monument i Odder kirke og det Rathlouske i Gosmer kirke.

DANSK FOLKEMUSEUM

3. AFDELING

Besøgstal: Afdelingens besøgstal opgøres ikke selvstændigt, bortset fra Danmarks Bondestand (28.890) og Nationalmuseets klunkehjem (siden 12.7.4822). Museets samlede besøgstal for 1969 er 231.609.

Udstillinger: Sommerudstillingen i Brede – »Vore bedsteforældres tid« – besøgstal 104.000. Tobaksudstilling i Tivoli »En gang røg . . .«

Publikationer: Som katalog til udstillingen »Vore bedsteforældres tid« en bog af samme navn, indeholdende artikler, der supplerede udstillingen, af: Søren Sass, Inge Mejer Antonsen, Lilli Friis, Holger Rasmussen, Hanne Frøsig, Hanne Poulsen, Ib Varnild og G. Nellemann. Vejledningen: Nationalmuseets Klunkehjem af Tove Clemmensen.

Frieboes Hvile. Et landsted fra det 18. århundrede, af Poul Strømstad.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Af afdelingens inspektører har 3 været lektorer og 6 undervisningsassistenter ved Københavns Universitet. I forbindelse med udstillingen »Vore bedsteforældres tid« har der været en omfattende foredragsvirksomhed dækkende emner indenfor udstillingens periode: Onsdags-foredrag på Nationalmuseet, foredrag i Danmarks Radio samt i samarbejde med FOF og Dansk Blindesamfund foredrag forskellige steder, også udenfor København. Ligeledes i samarbejde med FOF er der afholdt foredragsrækker i undervisningslokalerne i Brede. For seminarieelever med håndarbejdsdisciplinerne som liniefag har der været arrangeret undervisning i form af foredrag og gruppeopgaver, og endelig har én af afdelingens inspektører været lærer ved museumskursus i Vester Vedsted.

Undersøgelser: Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser har som hovedemne indsamlet oplysninger om boligkultur, og der er i årets løb udarbejdet 4 nye spørgelister om leg og legetøj. Der er ialt til NEU indkommet 16.630 sider i 1969, fordelt på 2180 optegnelser.

Nationalmuseets Købstadundersøgelser har foretaget bygningsundersøgelser følgende steder: Lauritz Schrøders gård, Østergade, Maribo, Det gamle apotek i Helsingør, Frieboes Hvile, Lyngby Hovedgade 2, Kgs. Lyngby samt i København på følgende adresser: Landemærket–Pilestræde, Ny Østergade–Grønnegade, Vodroffsvej 17 Åbenrå 26, Bredgade 51, Gothersgade 41, Falkoneralle 20 og Købmagergade 7 (Handskemagerforretning). I anled-

ning af Maglebylilles forestående nedrivning er der i perioden 1968–69 foretaget undersøgelser over ældre landbygninger på Amager. Undersøgelserne har omfattet opmåling, fotografering og traditionsoptegnelser. I samarbejde med Dansk Folkemindesamling og en kreds af forskere er der indledt en undersøgelse af de kulturelle konsekvenser af kommunesammenlægningen ved Skælskør. Den løbende registrering af tekstiler i privat eje er fortsat – dette år i de østjyske amter.

Nyerhvervelser: Blandt de væsentlige nyerhvervelser kan nævnes et billedtapet forestillende Napoleons felttog, hjemtaget af Købstadundersøgelserne fra Lauritz Schrøders gård i Maribo, en hånddreven litografisk hurtigpresse bygget i 1874, en stor samling prøver og en del inventar fra en farvehandel på Frederiksberg, etableret 1906. Museets i forvejen meget fine samling af damaskes duge er blevet forøget med 2 hollandske fra begyndelsen af 1600-årene. Sammen med udførlige optegnelser om livet i et gasværksarbejderhjem med 6 børn er modtaget et komplet spisestuemøblement og spisestel fra 1922. Endvidere er, som supplement til de eksisterende samlinger, erhvervet en del enkeltgenstande til brug på udstillingen »Vore bedsteforældres tid«.

Nyindretninger: Nationalmuseets Klunkehjem (Frederiksholms Kanal 18) er åbnet for publikum med omviser. I anledning af 100-året for digterens fødselsdag er Martin Andersen Nexø's arbejdsværelse opstillet og åbnet på Nationalmuseet. I »Sølvkammeret« har en ændring af belysningsystemet afhjulpet en stor del af de tekniske vanskeligheder, der hidtil har været, med at hindre sølvets hurtige oxydering.

FRILANDSMUSEET
VED SORGENFRI
7. AFDELING

Besøgstal: 146.825.

Udstillinger: I juni måned foranstaltedes et arrangement kaldt »Frilandsmuseet møder Rødovre Centrum«. Der arrangeredes i forbindelse hermed to udstillinger i det nævnte butikscener: »Oldemors arbejdsdag« og en udstilling om, hvad Frilandsmuseet er. (Se nærmere om hele arrangementet dette bind s. 134.)

Publikationer: Bjarne Stoklund: Gården fra Lønnestak. Bjarne Stoklund: Læsøboerne og det daglige brød. Nationalmuseets Arbejdsmark 1969, p. 5–16. Peter Michelsen: Hans Hansens Gård. Museumsgården i Keldbylille på Møn.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museumsundervisningen på Frilandsmuseet har også i dette år været en meget væsentlig del af museets samlede aktivitet. Udover de sædvanlige elevgrupper har museet taget et arbejde op med specialhold af elever med forskellige åndelige og legemlige handicap. Blandt det anvendte undervisningsmateriale kan fremhæves flere nye grundplaner m. v. af museets bygninger.

Vigtigere undersøgelser: Der er udført undersøgelser af forskellig art i forbindelse med de igangværende genopførelsesarbejder. Derudover har der været foranstaltet arkivundersøgelser vedrørende nogle af de bygninger, som længe har befundet sig på Frilandsmuseet.

Nyindretninger: Genopførelse og indretning af huset fra Dørrød i Skåne er blevet tilendebragt, og huset åbnet

for publikum. Endvidere har Frilandsmuseet forestået indretningen af den af staten erhvervede gård i Keldbylille på Møn til museumsgård. Denne institution, ofte kaldt Hans Hansens Gård, er nu tilgængelig for publikum.

DEN KGL. MØNT-
OG MEDAILLESAMLING

Besøgstal: 15.499.

Udstillinger: Der har været afholdt separatudstillinger af et møntfund fra havet ud for Bornholm og af Samlingens nyerhvervelser af græske mønter.

Publikationer: G. K. Jenkins: Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum part 42, North Africa, Syrtica-Mauretania, Kbh. 1969. Årsberetning for 1967 i Nordisk Numismatisk Årsskrift 1968 (udk. 1969).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Der har været afholdt 23 omvisninger, hvoraf de 12 har været specialomvisninger med lysbilledemonstrationer.

Vigtige nyerhvervelser: Af nyerhvervelserne kan fremhæves en tetradrachme, præget af den syriske konge Seleukos II (246–226 f. C.) i byen Sardes i Lilleasien. Denne mønt erhvervedes med tilskud fra Ny Carlsbergfondet.

NATURVIDENSKABELIG AFDELING

Vigtigere undersøgelser: Afdelingens udgravningsarbejde har været koncentreret om Ertebølle-bopladsen »Præstelyngen« i den vestsjællandske Aamose. I umiddelbar nærhed af denne boplads

er udgravning af to stammebåde fortsat fra foregående år. – Den ene er C-14 dateret til omkr. 3000 f. Kr. På Hjortholm i Stavns Fjord, Samsø, er de pedologiske undersøgelser i tilknytning til stenalderbopladsen blevet fortsat. I tilknytning til bearbejdelsen af det tidligere indsamlede materiale fra stenalder-pælebygninger i Weier, kanton Schaffhausen, Schweiz, er der foretaget mosegeologiske undersøgelser i den nærliggende mose Egelsee. I Julianehaab-distriktet er der foretaget mosegeologiske og botaniske undersøgelser i Brattahlid-egnen for at udrede vegetationsudviklingen siden sidste nedisning, samt nordbobebyggelsens indvirkning på den naturlige vegetation. På laboratoriet er de pollen- og frøanalytiske undersøgelser og dateringer vedrørende det første agerbrug blevet fortsat, hovedsagelig på schweizisk materiale. En lignende bearbejdelse er foretaget af det grønlandske materiale, kombineret med undersøgelse over det recente pollennedslag i området. En lang række C-14 dateringer af såvel arkæologiske som geologiske prøver er udført, og i forbindelse hermed er der udført ved-anatomiske bestemmelser samt måling og tælling af årringe med dendrokronologisk formål.

NATIONALMUSEETS
KONSERVERINGSANSTALT 2

Konserveringsanstalten har rømmet bygning 11 i Brede, der står over for en større ombygning med indretning af laboratorier og værksteder m. v. Til gennemførelse af projektet er foreløbig bevilget 2,8 mill. kroner fordelt over en byggeperiode af fire år. Bevillingen

dækker de nødvendige bygningsmæssige forandringer og en række tekniske installationer. Til inventar, apparatur og forskellige anlægsarbejder uden for bygning 11 forventes yderligere bevilinger for 1973–74 og de nærmest følgende år. Konserveringsanstalten har p. t. indrettet sig i midlertidige lokaler i bygning 8.

LANDBRUGSMUSEET

Besøgstal: 12.126.

Udstillinger: Særudstillinger på den skandinaviske landbrugsmaskinudstilling »Agrima« i Bellacentret og i Auninghallen, Auning.

Vigtige nyrehvervelser: Fra Landbohøjskolens mejerifdeling indgået centrifuger af ældste og ældre typer bl. a. de originale forsøgscentrifuger, benyttet af Fjord. Desuden en rigt udskåret og dekoreret ostepresse fra Hoorn i Holland. Ialt 32 genstande. Desuden ca. 800 fotos og plancher af ældre landbrugsredskaber fra Landbohøjskolens redskabssamling. Heri mange sjældenheder.

VIKINGESKIBSHALLEN I ROSKILDE

Besøgstal: Hallen åbnedes for publikum den 20. juni 1969. Fra denne dato til den 31. december 1969 blev hallen besøgt af 84.263. I tidsrummet inden den officielle åbning blev der givet selskaber o.l. mulighed for at besøge hallen. Dette besøgstal andrager for perioden 1.1.–19.6. 1969 4589.

Udstillinger: Ved åbningen var genopstillingen af det første af de fem skibe vidt fremskredet, og dette arbejde

forventes at være tilendebragt omkr. 1. februar 1970. Herefter vil de øvrige fire skibe blive rekonstrueret med fortsat mulighed for publikum til at følge arbejdet. Ved hallens indvielse var der etableret en permanent udstilling omhandlende Skuldelev-fundets historie, konservering, nordiske bådtyper, dykning m. m. Endvidere en særudstilling »Vikingerne veje«, som i plancher og fund gav en oversigt over vikingerne handels- og krigstogter og deres bosætning udenfor Norden.

Publikationer: O. Crumlin-Pedersen og O. Olsen: »Fem vikingeskibe fra Roskilde fjord«. Samme: 5-sidet vejleder, beregnet for hallens besøgende, (dansk – tysk – engelsk).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Plakater og materiale udsendt til 1200 skoler. I øvrigt er et specielt program for samarbejde med skolerne under udarbejdelse. Plancher og dias forefindes. Farvefilmen om udgravningen, som fandt sted i 1962: »Vikingskibene i Roskilde fjord«, har været vist i dansk version: 1503 gange, engelsk version: 318 gange, tysk version: 153 gange samt fransk version: 30 gange. I skolernes efterårsferie arrangeredes rundvisninger specielt for børn, ligesom der i skolernes juleferie blev etableret et modelbyggerværksted, hvor der blev ydet hjælp og vejledning af en bådbygger ved bygning af det af »Billing Boats« i samarbejde med museet fremstillede byggesæt af skib nr. 3. Flere foredrag er holdt for foreninger, ligesom der blev holdt foredragsrækker i Vikingskibshallen omhandlende arkæologi, Skuldelev-fundet m. m. I Hallen forhandles et udvalg af publikationer, der alle har tilknytning til de forskellige udstillingstemaer.

Vigtigere undersøgelser: Nationalmuseets skibshistoriske laboratorium, der har til huse i hallen, har med bistand af personale fra Vikingeskibshallen påbegyndt en landsomfattende vragregistrering, samt undersøgelse af pælespærringer i Haderslev fjord.

FORHISTORISK MUSEUM,
MOESGÅRD

Besøgstal: Den permanente udstilling lukket en stor del af året på grund af museets udflytning til Moesgård.

Udstillinger: En landsby i Nepal, besøgstal ca. 3000.

Publikationer: Arbogen Kuml 1968, P. V. Glob: Helleristninger i Danmark, begge JAS.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 6 foredragsaftener på Moesgård (afholdt af Jysk Arkæologisk Selskab). UNESCO-vandreudstillinger: 3 vedr. Nigeria, 3 vedr. Afghanistan, 1 vedr. Lapland til brug for seminarier og skoler. Diverse omvisninger samt studiebesøg af udenlandske studentergrupper. International ungdomslejr (Mellemfolkeligt Samvirke, 20 mand i 2 × 3 uger) med program: rekonstruktioner. Diverse foredragsvirksomhed i foreninger og skoler.

Vigtigere undersøgelser: Stenalder: Brovst (boplads, Kongemosekultur), Ringkloster (boplads, Ertebøllekultur), Sophiebjerg (jættestuetomt), Fjelsø (stendyngegrave, Tragtbægerkultur), Vester Nebel (dobbeltgrav, Enkeltgravskultur), Tørring skov (høj, Enkeltgravskultur), Myrhøj (boplads, Enkeltgravskultur). Bronzealder: Hammel Storgård II (gravhøj). Jernalder: Fredbjerg (boplads), Drenghed (boplads), Okholm

(boplads), Høgsbro (boplads), Katedral-skolen, Århus (byundersøgelse), Svennum (våbengrav), Hesselbjerg (gravplads). Flere af gravningerne er udført i samarbejde med: Vendsyssels historiske Museum, Aalborg historiske Museum, Viborg Stiftsmuseum og Den antikvariske Samling, Ribe.

Vigtigere ny erhvervelser: Etnografisk afdeling: Betydelige samlinger fra Masai-folk i Tanzania og fra Luo-, Gusii- og Kuria-folkene i Kenya. Fortløbende indsamling af materiale fra Ainu-folket, nordlige Japan. Fin arkæologisk og etnografisk samling fra sydvestlige del af Nordamerika.

Ny- eller ombygninger, nyindretning: Fortsat udbygning af museet på Moesgård med henblik på åbning for publikum i september 1970.

KØBSTADMUSEET

»DEN GAMLE BY«

Besøgstal: 71.703.

Udstillinger: Eftersommerens begivenhed har som sædvanlig været det gammeldags marked – 6.–14. sept. – det blev besøgt af 75.000 gæster. I samme festuge havde museet i samarbejde med Landsforeningen Dansk Kunsthåndværk, Østjysk Afdeling, arrangeret en udstilling »Skandinavisk Stoftryk og Keramik«, der blev forlænget til 21. september. En vandreudstilling udsendt af den polske stat, »Teatrene i Polen«, var åben 19. oktober–2. november. Juleudstillingen »Julekort« viste julekortets udvikling fra 1860-erne til 1930 og var åben 13. december 1969–11. januar 1970. Museets traditionelle julearrangementer – de julepyntede stuer fra 1820 og 1848



Landsudstillingen i Århus 1909. Motiv fra industrihallen. Gouache af Valdemar Andersen, ca. 92 × 110 cm (mus. nr. 845:69). Gave fra kunsthändler Gunnar Wandel, København.

i Borgmestergården – var arrangeret i julen. Desuden har museet medvirket ved Århus byhistoriske Udvalgs udstilling »Århus Revy – By og bystyre 1869–1969« i Århus Rådhusal 22. februar–6. marts, og ved Danmarks folkelige Broderiers udstilling »Gamle østjyske Håndarbejder« i Århus Rådhusal 19.–27. juli.

På Helsingør Theater opførte »Den jyske Opera« under medvirken af Århus Byorkester 6.–16. august som sommeropera W. A. Mozarts »Teaterdirek-

tøren«, »Lille suite for strygere« af Carl Nielsen og to balletter: Pas de deux'en fra August Bournonvilles »Blomsterfesten i Genzano« samt Flemming Flindts »Tango Chikane«; og 14., 15. og 16. november opførte Det jydsk Musikkonservatoriums operagruppe Francesco Cavallis opera »Ormindø« fra 17. århundrede.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Der har været afholdt et antal omvisninger med film, dels omvisning i kirkesamlingen, hvorefter Carl Th. Dreyers og Victor Hermansens film

»Landsbykirken« vistas, dels omvisning i farveriet, hvorefter filmen om det gamle farveri i Ebeltoft vistas. I foredragsserien talte den 16. april museumsinspektør, dr. phil. Sigurd Schoubye om »Hollandske Vægfliser« og deres efterligninger i slesvig-holstenske og danske manufakturer, den 23. april arkivar Bredo L. Grandjean om »Dansk Porcelæn« og den 30. april overinspektør, cand. mag. Gudmund Boesen om »Glas«. Ved et samarbejde mellem Magica Film Production, Jysk Teknologisk Institut og museet har man påbegyndt optagelsen af en række film, der viser gamle håndværk. Museet har desuden fortsat sin undervisning for fagskoler og læreanstalter.

Vigtigere undersøgelser: Den i samarbejde med Kunstindustrimuseet i København igangværende registrering af »Damask og Drejl i jysk eje« er fortsat.

Vigtigere nyhvervelser: Som gave er modtaget afdøde arkitekt E. Hørring Niensens (1900–69) arkiv og bibliotek, indeholdende arkitekt R. Frimodt Clausens (1861–1950) arkiv. En samling fajance fra Kastrup og Criseby/Eckernförde. To gouacher af tegneren Valdemar Andersen (1875–1928) med motiver fra Landsudstillingen i Århus 1909. Ved køb har museet erhvervet en ovn af jern og fajance fremstillet af Langes Jernstøberi i Svendborg og fajancefabrikken Alumina. Ovnens bærer årstallet 1915 og er tegnet af kunstneren Christian Joachim, skaberen af Tranquebar-mønsteret, der pryder ovnens fajanceoverdel. Desuden en genembrudt fajanceskål af form som en flettet kurv fra Eckernförde og en bolle og et låg fra Kastrup.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Kirkesamlingen er blevet nyopstillet og antallet af udstillede genstande væsentligt forøget. I sommerens løb er de af Sønderborg kommune skænkede huse: Havbogade nr. 29 og nr. 56, Sønderborg, nedtaget og hjemført. Husene skal til sin tid benyttes til et filatelistisk museum.

HANDELS- OG SØFARTSMUSEET
PÅ KRONBORG

Besøgstal: 81.261.

Publikationer: Handels- og Søfartsmuseets årbog 1969.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: vejledning af skoleklasser såvel fra folkeskolen som gymnasiet og anden højere undervisning (tekniske skoler, skibsteknikum, studerende fra instituttet for europæisk folkelivsforskning etc.). Foredrag for andre grupper af besøgende.

Vigtigere undersøgelser: Forskning i forbindelse med forberedelse af en publikation af museets opmålinger af lokale fartøjstyper.

Vigtigere nyhvervelser: Model af S/S »Hans P. Carl«, 1948. Malerier af fuldskipet »Summer Cloud« og skonnert »Anna«. Farv. tegn. af uk.: Snaubrig »Harmonie« af København*. Olie-malerier med portrætter af kaptajn Boysen og hustru. To skibskister. Hængekompass af fabr. John Smith, London. Tallerken af ostindisk porcelæn »For Indfødsrettens lykkelige Sønner« 1780 samt do. tallerken af Christen Lintrups stel, 4 skipperskeer af sølv

* Farv. tegn. af Jacob Petersen: Kaperen »Harmonie« af København.

med inskriptioner: Königsberg: Ernst Castell, 1861, Reval: Mayer & Com. 1855 og Riga: Eduard Ahrends & Co. 1831. Et målebrev for chaluppen »Forsøget« af Drammen, dateret 22. sept. 1813. Vragfund fra S/S »Valencia«. Akkordbog fra Helsingør Skibsværft 5.9.1895–3.11.1897. Journal for krydsfartøjet no. 13, 1861. Opgavebog ved navigationsskolen i Flensborg for Niels Peter Gylling 1857. Kort over fiskepladsen ved Vendsyssels vestkyst. Diverse manuskripter, forordninger, søkort, konstruktionstegninger, fotografier, bøger m. m.

Nyindretninger: Nyopstilling i første værelse i sydfløjen med kajak og umiak, deponeret af Deres Majestæter Kongen og Dronningen.

FISKERI- OG SØFARTSMUSEET
SALTVANDSAKVARIET. ESBJERG

Besøgstal: 63.913.

Udstillinger: 1) Langli – en ø i Ho bugt, 2) Vitved – en østjysk landsby, 3) Glencolumbkille – et kystsamfund i Irland, 4) Gutannen – en landsby i Alperne, 5) Esbjerg, 6) Den danske søredningstjeneste før og nu, 7) Sandrejefiskeriet fra Havneby, 8) Øerne i Vadehavet.

Publikationer: H. Meesenburg: Langli, S. Tougaard: Vitved, S. Tougaard: Glencolumbkille, H. Meesenburg: Guttannen, H. Meesenburg: Esbjerg, A. Hjorth Rasmussen og Egon Skellose: Sandrejefiskeriet fra Rømø.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: I forbindelse med særudstillingerne er der holdt aftenforedrag på museet ligesom Danmarks Lærerhøj-

skole og Københavns Universitets geografiske Institut har afholdt sommerkursus på institutionen. Der er endvidere holdt foredrag og øvelse i museets undervisningslokale og undervisningslaboratorium for et stort antal gymnasie- og seminarieklasser, ligesom der har været besøg af mange lejrskoler og højskoler.

Undersøgelser: Sandrejefiskeriet i Vadehavet og fiskeriet fra Havneby, forberedende kulturgeografiske undersøgelser i Lild sogn, både, bådfart og fiskeri i marsken, dansk søredningstjeneste (fotografering af filmsoptagelse).

ORLOGSMUSEET

Besøgstal: 10.822.

Udstillinger: Særudstillingen »Kongen og Søværnet« i anledning af Kongens 70-års fødselsdag. Der var stillet materiale til rådighed fra Hans Majestæt Kongen, Søværnet og fotograf Elfelt m. fl.

Nyerhvervelser: Model af Kongeskibet »Dannebrog«, signet af messing, opfisket fra vraget af linieskibet »Christian den Ottende«, der sprang i luften 5. april 1849 i Eckernförde fjord og 2 stk. farvelagte tegninger af Prisonen i Reading 1807, signeret Mathis Petter Clausen. Museets samling af arkivalier, fotografier og bøger er gennem modtagelse af en lang række gaver i årets løb blevet stærkt forøget.

Museets status: Museet har i årets løb gennem optagelse på finansloven modtaget statsanerkendelse, ligesom museet af chefen for Søværnet har modtaget meddelelse om, at Søværnskommandoen herefter betragter Orlogsmuseet som Søværnets museum, hvori

Marinens historiske genstande skal indgå efter nærmere bestemmelser.

Donationer: Fra The Henry L. and Grace Doherty Charitable Foundation, Inc., New York, har museet ved fondens vicepræsident captain Emil Lassen modtaget 40.000 dollars, svarende til ca. 300.000 kr.

Orlogsmuseets Kollegium på Nivaa-gaard: Museet har i årets løb givet plads til yderligere 5 studerende, hvorved antallet af beboere på kollegiet er bragt op til 17.

KUNSTINDUSTRIMUSEET

Besøgstal: 50.543.

Udstillinger: Museet: 1900 – Den nye stil. Tråd og form. Franka Rasmussen og Ole Christensen. Hollandsk Buket (Jubilæumsudstilling). Smykker af Helga og Bent Exner. Bibliotekets forværelse: Modebilleder fra 90erne. Toulouse Lautrecs plakater. »Som der så ud«. Stensalen: Textil (17 tekstilkunstnere). Julepakker.

Publikationer: Kunstindustrimuseets Virksomhed IV 1964–1969, Kbhvn. 1969. Vejledning til samlingerne (ill. brochure).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Der har året igennem været holdt omvisninger i samlingerne for skoler, foreninger m. m. Elever fra Kunstakademiet og Kunsthåndværkerskolens møbelklasse har, som led i deres undervisning, opmålt en række af museets møbler. For medlemmerne af Selskabet Kunstindustrimuseets Venner blev der holdt følgende foredrag: Tage E. Christiansen: Middelalderlige bronzer. Anthony Blunt: The Country House in Italy, France and England.

Steen Eiler Rasmussen: Tiden omkring Kunstindustrimuseets tilblivelse.

Vigtigere undersøgelser: Arbejdet med registreringen af gammelt, dansk damask og drejl i Jylland, der foretages i samarbejde med Købstadmuseet »Den gamle By« i Aarhus, blev fortsat igennem 1969.

Vigtigere ny erhvervelser: Armstol, forgyldt. Frankrig ca. 1760. Konfekt-skål af forgyldt sølv. Hamburg ca. 1640. (Medbragt af prins Valdemar på hans frierfærd til Rusland). Portræt af Pietro Krohn, pastel. Malet af P. S. Krøyer 1887. Gobelinvævet pude med Haags byvåben, Holland 17. årh.'s slutning. Kaffekande af porcelæn. Japan 17. årh.'s slutning, europæisk sølvmontering. Desuden er der indkøbt moderne dansk og udenlandsk kunsthåndværk af bl. a. Helga og Bent Exner, Arne Jacobsen, Nanna Nissen, Franka Rasmussen, Gertrud Vasegaard, Ann og Göran Wärff samt en række venetianske glas fra Venini, Murano.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: I den pavillon mod Bredgade, hvor det gamle Frederiks Hospitals Apotek havde til huse, har museet inddraget den såkaldte Stensal til mindre, skiftende udstillinger, fortrinsvis af unge og eksperimenterende kunsthåndværkere. I forbindelse med Kunstindustrimuseets 75 års jubilæum modtog museet som gave fra C. Olesen en løber, tegnet af Vibeke Klint; løberen ligger gennem alle museets sale. Museet fik i samme anledning et nyt indgangsparti, en glasdør, der fra Bredgade giver uhindret udsigt til museets grønne gård. Døren er en gave fra Bikuben.

Vigtigere konserveringsarbejder: En gobelinvævet, hollandsk borddug fra o. 1650, stammende fra Svenstrup, har

undergået en grundig konservering ved fru Ellen Borum, Nationalmuseets Konserveringsafdeling, og fru Charlotte Portman, Kunstindustrimuseet.

FREDERIKSBORG MUSEET

Besøgstal: 231.954.

Publikationer: Museets franske vejledning, hvis første udgave kom 1958, er udsendt i 3. oplag (7–10.000).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Vinteren 1969 blev der i samarbejde med A.O.F. i Hillerød afholdt et kursus, kaldet »Lørdage på slottet«, under medvirkning af museets direktør, overinspektør og inspektør i form af to rækker omvisninger. Der deltog ialt ca. 200 mennesker. Museumsdirektøren holdt desuden en serie på 4 foredrag under titlen »Historiske portrætter på Frederiksborg. Et rids af Danmarks historie fra ca. 1500 til 1900«, og overinspektør H. D. Schepelern 2 foredrag om »Håndværk, videnskab og kunst fra Tyge Brahe til Henrik Stefens«. Foredragssalen blev iøvrigt benyttet ved adskillige introduktioner til besøg på slottet og i museet samt som klasseværelse ved skolegrupperes udarbejdelse af skriftlige arbejder i forbindelse med museumsbesøg. I sommerhalvåret har museet som sædvanlig ydet vederlagsfri omvisning til skoleklasser, seminarieklasser, kursus m. v. Ialt blev der givet 129 omvisninger.

Vigtigere undersøgelser: I forbindelse med fotograferinger har overinspektør H. D. Schepelern katalogiseret portrætsamlingen på Sæbygård og museumsinspektør Povl Eller samlingen på Gammel Køgegård.

Vigtigere nyerhvervelser: Kong Fre-

derik III, formentlig udført af Tous-saint Gelton. Kong Frederik IX, 1953, forarbejde af August Tørsleff til det store gruppebillede i Folketinget af statsrådet ved underskrivelsen af grundloven 1953. Politikeren, fhv. minister Bodil Koch, malet 1965 af Anelise Søndergaard. Komponisten Niels Viggo Bentzon malet 1961 af Anne Marie Telmanyi. Et par store prydvaser fra Den kgl. Porcelænsfabrik, med monogrammet F. G. K. samt et silhouetportræt. Vaserne antages at være identiske med et par, som ifølge fabrikkens regnskab blev leveret 2.1.1805 til F. J. Kaas. En sølvskål, udført af guldsmeden Esajas Busch fra Augsburg og smykket med dronning Anna Sophies kronede spejlmonogram. Endvidere som gaver: Digteren F. C. Klopstock, marmorbuste udført af Landolin Ohmacht. Redaktør C. V. Rimestad, stifter af »Arbejderforeningen af 1860«, marmorbuste af L. Hasselriis 1869. Orientalisten Rasmus Olsen Besthorn, tegning af Emil Krause 1918. Professor J. L. Heiberg, maleri af Harald Slott-Møller samt en tegning af samme, udført af Thorkild Roose. Maskinkonstruktøren Ivar P. B. Knudsen, maleri af Michael Ancher 1912. Et taffelur, som er udført af L. Petersen ca. 1830 til billedhuggeren H. E. Freund.

Ny- eller ombygninger: Den tidligere amtmandsbolig på Frederiksborg, det såkaldte Slotsherrens Hus, blev efter fuldførelsen af dens restaurering og ombygning august-september 1969 taget i brug til administrationskontorer samt til fotografisamling, billedarkiver, bibliotek, arkiv m. v. Derved er hele 4. etage i hovedslottets kongefløj blevet frigjort; her påtænkes indrettet studie-samling og magasinrum.

Vigtigere konserveringsarbejder: På konserveringsatelieret er restaureret ca. 40 malerier, dels fra museets egne samlinger, dels billeder tilhørende Frederiksborg slot (konsejlgangen), dels tilhørende private, herunder 5 store dekorationsmalerier af William Scharff, tilhørende Carlsberg Bryggerierne.

DE DANSKE KONGERS KRONOLOGISKE
SAMLING PÅ ROSENBORG

Besøgstal: 102.745.

Udstillinger: »Danske Konger til Søs«. Særudstilling i anledning af Kongens 70 årsdag 11. marts 1969. Marts-april. – Til Kunstindustrimuseets udstilling af hollandske blomstertæpper udlåntes en del blomsterbilleder fra det 17. årh.

Publikationer: Katalog til udstillingen »Danske Konger til Søs«. Ny udgave af samlingens engelske katalog.

Ombygninger: Spirene på slottets to mindre tårne har fået nyt kobbertag og portbygningen nyt tegltag efter en hovedistandsættelse (delvis fornyelse) af tagværkskonstruktionerne.

Oplysningsvirksomhed: I november holdt Gudmund Boesen foredrag om Rosenborgsamlingen i Altona og Münster.

Vigtigere konserveringsarbejder: Istandsættelsen af de kinesisk dekorerede paneler i Christian den Fjerdes sengekammer er afsluttet (udført af Nationalmuseets konserveringsanstalt). På Rosenborgs eget tekstilkonserveringsværksted er der fortsat arbejdet med restaurering af Riddersalens gobeliner og udført istandsættelse af tekstiler fra Fredensborg, Gråsten og Clausholm.

TØJHUSMUSEET

Besøgstal: 75.089.

Udstillinger: I anledning af Kongens 70-års fødselsdag arrangeredes en lille særudstilling i sydenden af Våbensalen: »Kongelige våben og uniformer« den 11. marts–14. marts. I særudstillingslokalet havde tinfigurforeningen Cha-kot'en opstillet en 25-års jubilæumsudstilling, den 2. april–8. november. I anledning af Dannebrogsg 750-års jubilæum arrangeredes i Våbensalen en særudstilling: »Dannebrog. Militære faner« den 13. juni–18. august. Det nyindrettede Krudtværksmuseum i Frederiksværk, som sorterer under Tøjhusmuseet, blev festligt indviet den 4. sept. Krudtværksmuseet er i år åbent 26. marts–31. oktober. I samarbejde med Odense Bys Museer arrangerede Tøjhusmuseet i Møntergården en særudstilling af fynske våben den 7. sept.–28. sept.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foruden den daglige publikumsservice kan nævnes, at Tøjhusmuseets foredragsrække: Krigen 1801 og 1807–14 afsluttedes med 4 foredrag i perioden 15. februar–18. marts. En ny foredragsrække er påbegyndt i efteråret under titlen: »Våbenfremstilling i Danmark«. De 4 første foredrag er blevet holdt i perioden den 28. oktober–18. november. I forbindelse med en skandinavisk våbenkongres i København holdt Tøjhusmuseets inspektør specialforedrag for kongresdeltagerne den 9. maj. Desuden gennemførte Tøjhusmuseet en demonstrationsskydning med gamle våben på Hellebæk Skydebaner for kongressen den 10. maj. Senere gennemførtes en tilsvarende skydning på Seden Skydebaner i forbindelse

med den fynske skyttedag den 7. september.

Vigtigere ny erhvervelser: I. afdeling. Tysk jernpatronkogger ca. 1580 til 5 patroner. Koggeret er ætset, bl. a. på 2 sider med en opretstående løve. Tændnålpistol af F. v. Dreyse Sömmerda ca. 1870. Sølvindlagt skæfte. Colt Dragoon Army revolver M. 1848 i kasse med tilbehør. *II. afdeling.* Fodfolksskærde M. 1710. Hollandsk fodfolkssabel, dateret 1747. Dansk brystplade for livgarden til hest, 1707, stemplet H. L. (Heinrich Leopold). To bosniske sværd, det ene dateret 1592, det andet ca. 1600. To jordfundne kårder fra Fyn, den ene med Johs. Wundes' smedemærke, 1658–60. Dansk officerskærde ca. 1750, med Frederik V's monogram. Fransk rokokodragtkærde med facetslebte stålfæste, indlagt med to slags guld. *III. afdeling.* 2 stk. ¼ ton Jeeps, hvoraf den ene amerikansk fra 2. Verdenskrig. 1 radiomodtager brugt på Amalienborg af kong Christian X's adjudant under besættelsen 1940–1945. *IV. afdeling.* 1 sæt spillekort, komplet fra omkring 1815. Billedkortene har aktuelle personer og begivenheder. En samling gamle tinsoldater, forestillende hannoveranske soldater, og soldater fra slaget ved Königgrätz 1866. Figurerne menes fremstillet kort efter slaget. Kong Christian X's kongestander for bereden eskorte med tilbehør.

Ombygninger: Brandsikringen af Tøjhusmuseets udstillingsbygning (Christian IV's arsenalsbygning fra 1604) er efter flere års arbejde nu kommet så vidt, at den kan ventes fuldendt i år.

Vigtigere konserveringsarbejder: I samråd med Nationalmuseets konserveringsafdeling for jordfundne sager er afdeling II begyndt på en ny teknik

for rensning af stærkt forrustedede genstande, bl. a. vore ringbrynjer og jordfundne kårder. Tøjhusmuseet arbejder med at finde en mannequin-form, som kan bære de tunge harnisker; en træfigur af særlig opbygning har givet godt resultat.

JAGT- OG SKOVBRUGSMUSEET

Besøgstal: 16.316.

Publikationer: Ny vejledning: P. Chr. Nielsen, Skov og træ. 64 s.

DANSK POST- OG TELEGRAF-MUSEUM

Besøgstal: 25.998.

Udstillinger: 1.6.–1.8.: »Historisk teleteknik« i forbindelse med Det Store Nordiske Telegraf-Selskabs 100 års jubilæum, 24. og 25.6. »Posthistorie« i Viborg og en række frimærkeudstillinger i ind- og udland.

Ny erhvervelser: maleri af K. Hansen Reistrup »Diligence foran en kro« (1922), Wheatstone-anlæg.

KØBENHAVNS UNIVERSITETS

MEDICINSK HISTORISKE MUSEUM

Den vigtigste begivenhed var indvielsen af det offentligt tilgængelige museum. Indvielsen fandt sted den 8. maj 1969 og blev foretaget af universitetets rektor i nærværelse af kongen og dronningen og særligt indbudte gæster. Efter taler af rektor og professor, dr. med. V. Møller-Christensen besøgte gæsterne udstillingen i de 13 nyindrettede rum.

I åbningsstiden, der foreløbig er begrænset til månederne maj, juni, juli

og august, havde museet ialt 578 besøgende, deraf 423 betalende. Besøgstallet for hele 1969 (exclusive det offentlige museum) er 254 enkeltpersoner og 18 grupper fra ind- og udland.

Museets katalog er nu trykt og kan købes i museet; prisen er kr. 5.-. Kataloget er på X + 29 sider samt 16 sider illustrationer fra samlingerne. 2 doktordisputater, udarbejdet på grundlag af materiale fra museets samling af middelalderlige skeletter, blev forsvaret i 1969: den 20. november dr. Philip Sager: Spondylosis cervicalis, og den 9. december dr. Johs. G. Andersen: Studies in the Mediaeval Diagnosis of Leprosy in Denmark. Sidstnævnte disputatshandling fandt sted i det gamle kirurgiske auditorium.

I 1970 vil yderligere 2 rum blive inddraget i den offentligt tilgængelige afdeling af museet; i disse rum vil kirurgiens historie blive illustreret med genstande og billeder.

Der har været holdt forelæsninger hver onsdag i semestrene af professor i medicinens historie, dr. med. V. Møller-Christensen og medarbejdere ved museet.

TEATERHISTORISK MUSEUM

Besøgstal: 19.896.

Udstillinger: Svend Wiig Hansens forarbejder til Shakespeares »Troilus og Cressida«, førsteopført på Det kgl. Teater 1968. Samtidig udstilledes de væsentlige kostumer benyttet i samme forestilling. De udlåntes velvilligst af Teatret. Selskabet for dansk Teaterhistorie har til sine medlemmer udsendt Gunnar Sandfelds »Teaterkunst på små scener«.

Undervisning: Universitetets undervisning i Teatervidenskab har fundet sted i museet med benyttelse af dets samlinger. Derudover har museet modtaget besøg af 86 foreninger, skoler, seminarier o.l. til foredrag med omvisninger.

Birger Bartholin har ladet afholde en balletmatiné, og A.O.F. har haft 6 demonstrations- og foredragsaftener med deltagelse af medlemmer fra Den kgl. Ballet. Polske, svenske og norske skuespillere har i grupper fået orienterende foredrag.

Undersøgelser: Den væsentligste undersøgelse i årets løb har været en fortsættelse af gennemgangen og tidsfæstelsen af de ca. 500 teaterkostumer, som af Det kgl. Teater er deponeret på Nationalmuseet.

Vigtigste ny erhvervelser: Svend Wiig Hansens forarbejder til »Troilus og Cressida«. Det kgl. Teater. 1968. Gave fra Ny Carlsberg Fondet. David Monies' portræt af Bournonville-mimikeren J. A. Stramboe og hans kone Sophie Frederikke, f. Svanemann. 1 kostumetegning og to farvelagte raderinger af Lars Bo til »Svanesøen«. Gave fra det Månssonske legat. 15 Hans Bendix tegninger af Poul Reumert. Gave fra Jorcks Fond. Bendix le Coffres maleri kaldet »De fem sanser«. Gave fra Ny Carlsberg Fondet. Møbler, to stole og et »loveseat«, som har tilhørt Christian den Syvendes livkirurg og kammertjener, Brieghel.

MUSIKHISTORISK MUSEUM

Besøgstal: 4800.

Udstillinger: I maj havde museet arrangeret en udstilling af danske violi-

ner i anledning af den internationale violinbyggerkongres i København. I juni deltog museet i en musik- og balletudstilling i forbindelse med en operaopførelse i Charlottenborg. I december åbnedes museets opstilling af klassiske indiske musikinstrumenter. Desuden sendtes en samling af fløjter og fløjtebilleder til en udstilling på Østengårdsskolen. I forbindelse med udstillingen af indiske musikinstrumenter udgav museet i december »Classical Indian Musical Instruments« med tekst af Erik Kirchheiner.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Koncerter. Museumsquiz: løbende konkurrencer med spørgeskemaer eller kryds- og tværs-opgaver på grundlag af museets permanente udstilling og med 10 månedlige præmier. Rumlepotte-konkurrence for børn. I foråret et Folkeuniversitetskursus om musikinstrumenter under ledelse af museumsinspektør Mette Müller. I november medvirkede museet ved en børneudsendelse i TV »Masser af messing«, tilrettelagt af Per Nielsen og Mette Müller. Talrige omvisninger for skoler m. fl., ialt ca. 1200 deltagere. Tre orienteringsbesøg af elever fra Danmarks Biblioteksskole.

Undersøgelser: I samarbejde med Københavns Universitets musikvidenskabelige institut har museet bistået ved udarbejdelsen af specialafhandlinger. Museet har bistået ved Erik Kirchheiners undersøgelse vedrørende klassiske indiske musikinstrumenter. Museet har fortsat indsamling af materialer om danske folkemusikinstrumenter (Musikhistorisk Museums etnografiske Undersøgelser. (Mus.E.U.)).

Nyerhvervelser: 17 nordindiske musikinstrumenter er skænket museet af

Carlsbergs Mindelegat. Instrumenterne er indkøbt i Indien af Erik Kirchheiner. Til biblioteket og arkivet er erhvervet 6 bind med Carl Berlings omfattende optegnelser om opera i Italien 1595–1725, – samt en værdifuld samling af kammermusik, der har tilhørt den i Hamburg virkende læge, professor Unna, og som er skænket museet af hans søn, dr. med. Unna, Åbenrå.

DANMARKS TEKNISKE MUSEUM

Besøgstal: 88.000.

Udstillinger: Udover permanente udstillinger er der i 1969 afholdt følgende særudstillinger. »Lys og lamper« i anledning af 40 års jubilæet for den danske glødelampeindustriens begyndelse og »Valdemar Poulsen 100 år« i anledning af 100 året for Valdemar Poulsens fødsel (båndoptagerens og radiotelefoniens opfinder).

Publikationer: Danmarks tekniske Museums årbog og museets katalog samt brochurer på dansk og engelsk.

Nybygninger: Ny udstillingsbygning på 2600 m² på Ndr. Strandvej 23 i Helsingør, åbnet den 10. marts 1969.

DET DANSKE HEDESELSKABS MUSEUM

Besøgstal: 1069.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 26 gymnasieskoler, lejrskoler og aftenskoler har fået gennemgået samlingerne, og eleverne har besvaret skriftlige opgaver om opdykningsforhold i Danmark siden 1850. 81 udlændinge har besøgt museet.

Vigtigere undersøgelser: En påbegyndt registrering af tørveredskaber fra landets samtlige museer er fortsat.

Vigtigere ny erhvervelser: Større grundforbedringsredskaber som Hasselbalch-plov, jordfræser og pulverator.

Nyindretninger: Nyt magasin med plads til udstilling af større grundforbedringsredskaber.

KONG FREDERIK DEN SYVENDES
OG GREVINDE DANNERS MINDESTUER
PÅ JÆGERSPRIS SLOT

Slottets mindestuer blev i sommer-sæsonen 1969 besøgt af 10.464 gæster.

I slottets joustue er i en montre nyopstillet Frederik den Syvendes børnetøj (fra 2–4 årsalderen), en kongelig tunesisk brudedragt skænket grevinden af Beyen af Tunis samt en skotsk højlandsdragt skænket Frederik den Syvende af John Campbell, 2. marki af Breadalan. Endvidere er der indlagt belysning i alle udstillingsmontrer.

BAKKEHUSMUSEET

Besøgstal: ca. 5000.

Vigtigere ny erhvervelser: møbler fra Kamma Rahbeks slægt.

Vigtigere konserveringsarbejder: restaurering af sofa testamenteret til Bakkehuset. Tilhørt Rahbeks.

ESBJERG MUSEUM

Besøgstal: ca. 3500, heraf ca. 2400 på særudstillingen.

Udstillinger: I forbindelse med Røde

Kors-ugen afholdtes den 6. og 7. sept. en udstilling på Endrupholm i samarbejde med antikvarisk samling, Ribe, med titlen: »Renlighed er en god ting«. Den belyste hygiejnen omkring århundredskiftet. Den 8. okt. afholdtes i forbindelse med erhvervsorientering på Teknisk skole en mindre udstilling om ældre tiders håndværk, hvor der vistest ældre smede- og snedkerværktøj samt flintredskaber til illustration af det ældste håndværk.

Publikationer: Museet har medvirket ved udgivelsen af tidsskriftet Mark og Montre, som udgives i samarbejde med de øvrige sydvestjyske museer.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: I månederne januar, februar og marts samt oktober, november og december afholdtes hveranden tirsdag foredrag over forskellige kulturhistoriske emner. De øvrige tirsdage var der studiekreds i arkæologi.

Vigtigere undersøgelser: April-juni og igen i sept. undersøgtes overpløjede gravhøje i Andrup. Maj og igen okt.-nov. undersøgtes dele af en gravplads fra vikingetiden. August undersøgtes en lille del af en boplads fra vikingetiden.

Nyindretninger: Museet har afsluttet opstillingen af en jydepottesamling, samt et lille sølvsmedeværksted, som væsentligst stammer fra 1920-erne.

DJURSLANDS MUSEUM

Besøgstal: ca. 2100.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museets formand har holdt en foredragsrække i Ørum, Djurs og Fjellerup med efterfølgende omvisning i museet.

FALSTERS MINDER

Besøgstal: Ca. 3000.

Udstillinger: På museet udstilling af billeder og arkivalier vedrørende Falsters historie.

I Nykøbing F.-Hallens erhvervsudstilling 1969 fik museet overladt en »søjle« i byens stand. Her vistes i billeder og fotostater museumsgenstande og interiører fra museet.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: I museets foredragssal er i 1969 afholdt 5 offentlige foredrag, 10 foredrag for Omsorgsklubben »O.K.« og ligeledes 10 foredrag med demonstrationer i studiekreds vedr. konservering og istandsættelse af antikviteter. Endvidere to studiekredsftener om slægtsforskning (fortsættes i 1970).

Nyerhvervelser: Pipebræt med velholdte merskumspiber. Et rejse- og husapotek bestående af et mahogniskab (H 35, B 33 og D 21 cm). Skabet indeholder en del medicinflasker, æsker, injektionssprøjte m. v. og påskrift: Hr. Kammerrad Andersen og årstal omkring 1880 viser hen til gården Agerskilde ved Nykøbing F. Til museets nyindrettede »købstdsstue« er indkøbt en prismelysekrone.

Nyindretninger: »Montresalen« er istandsat bl. a. med ny gulvbelægning og lysstofrør i alle montrer.

BANGSBOMUSEET, FREDERIKSHAVN

Besøgstal: 11.277.

Særudstillinger: »Skolestuen omkr. 1900«. – »Dannebrog« udstilling i anledning af 750-års dagen for slaget ved Reval. – »Ting fra magasinerne«. – »Juletræ og legetøj omkr. 1900«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Undervisning af skoleelever på museet hovedsageligt inden for emnerne oldtid og besættelsestiden 1940–45. Byhistoriske foredrag samt foredrag om »Ellingåskibet« på museet og i foreninger.

Vigtigere nyhvervelser: To agterstavnskibsskæringer 1800-tallets midte. Snapsekruis af sølv, engelske mærker, tilhørt godsejer Johan Knudsen, Bangsbo. To ovnplader (Læsø) fra Hassel jernværk 1680. Kande og tallerken af tin fra Fladstrand kirke. Kanden med mestermærker for Chr. Andersen, Aalborg 1724. En samling dragtdele til kvindedragt, Læsø. En samling sparebøsser af ler, hovedsagelig fra Nørre Uttrup omkr. 1900.

Vigtige konserveringsarbejder: Konservering af »Ellingåskibet«.

DEN GAMLE GÅRD, FAABORG

Besøgstal: 3889.

Der er af særlig interesse modtaget ca. 100 genstande, især kjoler i meget fin stand, fra borgerhjem fra 1890.

Museets stue for søfart og handel er blevet delvis nyindrettet. En plakat er under udarbejdelse og vil blive distribueret i foråret 1970.

MUSEET GILLELEJE

Besøgstal: Ca. 1600.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Skoler, foreninger og specialister får grundigst mulig forevisning af museet.

HADERSLEV AMTS MUSEUM

Besøgstal: 5422.

Udstillinger: Kunstudstillinger: Erik Enevold, Ib Geertsen. Kulturhistorisk udstilling: Køkkentøj. Arkæologisk udstilling: Arkæologi fra luften.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 3 forelæsninger i museet over »Arkæologien i dag« af Søren H. Andersen.

Vigtigere undersøgelser: Olmersdiget: befæstningsanlæg fra yngre romersk jernalder. Gravhøj fra yngre stenalder og gravanlæg fra yngre bronzealder ved Nr. Hjarup. Stenalderboplads ved Halk.

Vigtigere nyhervelser: Lågkrus af sølv af Haderslevmesteren Thomas Hansen Bahr. To empirelysestager af tin af kandestøber Nicolai H. L. Hagelsten, Haderslev.

HELSINGØR BYMUSEUM

Besøgstal: 6001.

Udstillinger: 1. juni–15. september: Grafiske arbejder udført af den helsingørske kunstner Poul Christensen, i anledning af dennes 60 års fødselsdag.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Vejledning for studiegrupper.

Vigtigere undersøgelser: Ingen større undersøgelser i den gamle by, men ved grundudgravninger til nybyggeri følges arbejdet med opmærksomhed, og der sker opsamling af jordfund, fotografering og opmåling.

Vigtigere nyhervelser: Vandmaskine af sølv, udført af mester Hans Peter Lindberg, der virkede i Helsingør 1788–1805, lågkrus af sølv udført af helsingørmesteren Hans Peter Holst, te-
kande af sølv udført af ovennævnte

Hans Peter Lindberg, dobbeltriflet sølv-
ske udført 1855 af Hans Andersen
Berg. Butiksinteriør fra Vilh. Olsens
Kaffeforretning, Bjergegade 14 i Hel-
singør fra o. 1900, omfattende fast og
løst inventar. Radering af Tom Peter-
sen med motiv fra Strandgade, en sam-
ling grafiske blade af Poul Christensen
med motiver fra Amled-sagnet, frag-
menter af lerkar, skår af lertøj, stentøj
og glas fra Strandgade 62–68, diverse
plakater og bekendtgørelser vedrørende
helsingørske forhold, en samling møb-
ler fra et helsingørsk hjem: mahogni-
sekretær, mahognisofa, mahognibord
m. v., samt en samling blyantstegninger
af Axel Rattleff med motiver fra Hel-
singør.

HERNING MUSEUM

Besøgstal: 8177, til skoleudstillinger: 5000.

Udstillinger: Arkæologi fra Luften, 13.12–12.1. Keramisk Skulptur – Anna Kamienska, 25.1–9.2. Gammelt og Nyt, Haandarbejdets Fremme – Herning Museum, 29.3.–20.4. Skolekonkurrence om håndarbejder, 25.4.–5.5. Malerier og collager, Irene Dominguez – Ansgar Elde, 20.5.–4.6. Herningsholm – der var engang en herregård, 11.7.–31.8. Bronzeskulptur og Grafik, Anna Kamienska – Juliuz Narzynski, 3.10.–30.10. Grafik, Poul Winther, 7. 11.–20.11. Norske Stavkirker, 29.11.–13.12. *Udenfor museet:* Brugskunst fra Nigerianske Stammefolk. Handelsbanken i Herning, vinduesudstilling: Skal De have det ind med skeer – Herning Museum er Deres telefon til fortiden. 30.7.–25.8. Fa. Torben Petersen, vinduesudstilling: Jydepotter. 19.9.–10.10.

Mandskabsbiblioteket, Flyvestationen Karup: Grove sogn. 29.10.–8.12.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 52 omvisninger med ialt 1495 personer.

Vigtigere undersøgelser: En fuldstændig registrering og fotografering af museets samling af sølvtøj er afsluttet. Ligeledes er foretaget en fuldstændig registrering af tidligere museumsforstander H. P. Hansens samling af negativplader, som museet har fået overladt af H. P. Hansens arvinger. På Spinkelbjerg, Gjellerup sogn, matr. nr. 6b/18f er udgravet 3 gruber, indeholdende slagger og trækul. I den mest righoldige grube fandtes slagger fra jernudvinding, trækul, rester af forkullede, tynde kviste, et enkelt lerkarskår, samt nogle rødlige brændte lerflager eller stumper med fastbrændt slagge på enkelte. Hos gdr. Jens Jørgensen, »Rosenlund« i Sinding har Herning Museum i efteråret påbegyndt en udgravning, som foreløbigt kan dateres til romersk jernalder. I udgravningsfeltet ligger de bevarede gruber nede i jorden og venter på at blive gravet ud, mens der kun findes små brudstykker af ovnen tilbage.

Vigtigere ny erhvervelser: Fra Ane Marie Laursens bo, Barslund, Grove s., har Museet købt diverse effekter, deriblandt en dragkiste og et chatol til møblering af afdødes tidligere bolig, som er opstillet på frilandsmuseet på Herning Museum. Der er købt 2 hjemmenvævede hestedækkener, ensfarvet blå, påtrykt med gult navn M. Halkjær Stadil 1863, samt 4 heste, ternet i mørkeblåt og mellemlå, påtrykt med gult C.C.S. Aanum 1867. Museet har købt et »jydepotte«-dukkestel, bestående af to par kopper, en kaffekande, sukkerkål og flødekande, samt kagefad. Fa-

milien har fået dukkestellet fra Ølgod-egnen, og det er formodentlig fremstillet omkring 1910. Museet har modtaget en dragkiste og en himmelseng. Himmelsengen er dobbelt, og der hører gardiner og sengetæpper til. Sengen, der er malet, bærer årstallet 1814.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Herning Museum har i 1969 påbegyndt et byggeri, for hvilket de samlede anlægsudgifter andrager 700.000 kr. Byggeriet betyder en virkelig forbedring af museumsanlægget, hvis tre fritliggende bygninger med en foyer og en udstillingsbygning kædes sammen til en helhed, således at besøgende bekvemt kan færdes i de forskellige samlinger. Endvidere foretages omfattende museumstekniske forbedringer i de bestående bygninger.

Vigtigere konserveringsarbejder: Konservering er foretaget med påstrygning af træbeskyttelsesmidlet Xylamon Combi-Hell af landbrugsredskaber, møbler og trækonstruktioner i fire ejendomme på frilandsmuseet. Til konservering af recente jerngenstande anvendes Dr. Pelican's garvesyre-metode. En restaurering af museets fajancesamling, som for en årrække siden totalskadedes, er påbegyndt.

MUSEET FOR HOLBÆK OG OMEGN

Besøgstal: 5662.

Udstillinger: Mads Stage, tegninger. Deltagelse i Holbæk Turistforenings 50 års jubilæumsarrangement: Kunst i Garden. På museet udstilledes malerier af Hans Sørensen og skulpturer af Karl Aage Riget, Edgar Funch, Jens Bloch og Carl Beier. Moderne kunst. Udstil-

ling af malerier og billedhuggerarbejder. Richard Mortensen; malerier og grafik. Grafik af Jan Groth og skulptur af Sonja Ferlov Mancoba.

Publikationer: Årsberetning 1968–69, 44 s., ill. Heri: En middelalderlig ovn fra Uglerup, og udgravning af bronzealderurne og jernalderboplads i Veddinge.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Lejlighedsvis foredrag i lokale foreninger. Lejlighedsvis omvisninger for skoleklasser i museet.

Vigtigere undersøgelser: Udgravning af boplads fra tidlig keltisk jernalder i Veddinge, Fårevejle s., Ods h., Holbæk a. I samarbejde med Holbæk Arkæologklub.

Vigtigere nyrehvervelser: Jordfund fra den nedlagte herregård Thorupgård i Ågerup s., Merløse h., Holbæk a. Fundet omfatter mange kakler, bl. a. med billeder af evangelister og af fyrstelige personer. Desuden findes lerkarskår og stentøjsskår, herunder en næsten hel sekssidet flaske fra Kreussen. Fiskeske af sølv. Mester Johan Adolf Asmussen, Holbæk, 1825–64. Stemplet med Holbæks byvåben. Prydvase fra Den kgl. Porcelænsfabrik, med prospekt af herregården Bonderup, St. Tåstrup s., Merløse h., Holbæk a. Rødvins- og hvidvinsglas med indslebet mærke for baroniet Adellersborg, nu Dragsholm, Fårevejle s., Ods h., Holbæk a. Maskinpistol af engelsk fabrikat, fra modstandskampen under den tyske besættelse 1940–45.

Vigtigere konserveringsarbejder: Senbarokt klædeskab konserveret på Nationalmuseet. Rokoko-chatol med overskab konserveret på eget værksted tillige med konservering af løbende accession.

HOLSTEBRO MUSEUM

Besøgstal: 1855.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredrag, omvisninger.

Vigtigere nyrehvervelser: Købt sølvbæger, mester Peder Rasmussen, Holstebro (1695–1765), 2 sølv-toddy-skeer, mester J. Weller, Holstebro (1725–92), Chiffon, ca. 1850.

HØRSHOLM EGNSMUSEUM

Besøgstal: Ca. 1650.

Udstillinger: I december afholdtes en udstilling af juleting fra tiden omkring 1880.

Publikationer: H. C. Rosted 1891–1968, årbog for 1968 og 1969, 71 s., ill. Vejledning for besøgende på Hørsholms Egns Museum, 16 s., ill.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Egnsvandring i Rude Skov, hvorunder blev meddelt skov- og vejhistoriske oplysninger. I forbindelse med museets 25 årsdag i september afholdtes en reception med indlæg om museets historie samt en medlemsaften, hvor ældre hørsholmborgere fortalte minder om Hørsholm omkring århundredskiftet. Skole- og selskabsbesøg.

Nyindretninger: Den i 1968 påbegyndte istandsættelse af en lejlighed på 1. sal blev tilendebragt, og de nye lokaler taget i brug ved jubilæet.

KALUNDBORG OG OMEGNS MUSEUM

Besøgstal: 4120.

Publikationer: Museumsinspektør Chr. Waagepetersen: »Lysekroner fra

Gotik til Klunketid«, artikler i »Skalk«, »Hvem byggede hvad« og »Jul i Kalundborg«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredrag om porcelæn med demonstrationer for Kalundborg Husmoderforening, foredrag om »Det historiske Kalundborg«.

Vigtigere nyerhvervelser: 18. århundrede glaslysekroner til Rokkosalen (gave fra Ny Carlsberg Fondet), en større testamentarisk gave af indbo m. v. fra boet efter gdr. Chr. Olsen, »Torpelund«, samt som testamentarisk gave af d. pastor Wemmelund's studereværelse. Endvidere: egnsdragter, brudepigedragt fra Sandby ca. 1860, et sæt traditionelt ligtøj.

Ombygninger og nyindretninger: Der er nyindrettet en stue med pastor P. Wemmelunds studereværelse, ligesom Kalundborg og omegns Museum har bekostet istandsættelse af kustodeboligen, med nyt badeværelse m. v.

Vigtigere konserveringsarbejder: En gennemgang af magasinet – som forberedelse til hovedistandsættelsen af magasinfløjen – med nødvendig konservering af trægenstande.

MUSEET PÅ KOLDINGHUS SLOT

Besøgstal: 35.344.

Udstillinger: Dansk-canadiske forbindelser. Væltepetere, symaskiner og petroleumslamper. Fund fra slottets fortid. S. Schjøtz-Pedersens tegninger og opmålinger.

Publikationer: Sigvard Skov: Grafisk kunst.

Oplysningsvirksomhed: En række foredrag i Syd- og Sønderjylland.

Nyerhvervelser: En række tegninger og skitser af P. Møller. Portrætter af kancelliråd Gerhard Ploug (broder til Carl Ploug) og dennes hustru. Forskellige uniformer. Tre stykker østindisk porcelæn, en delfterkrukke og en krukke udført af Søren Kongstrand.

LANGELANDS MUSEUM

Besøgstal: 1968, 4066. 1969, 4396.

Udstillinger: 1968, »Hverdagsting fra renæssancetiden«. 1969, Dukker og dukkemøbler.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 1968, 8 foredrag, 1969, 8 foredrag. Lærer-kursus og omvisninger.

Vigtige undersøgelser: 1968 afsluttedes udgravningen af en stærkt ødelagt langdyse med to stengrave i Frellesvig, foran randstenene udgravedes et stort keramisk materiale fra MN. 1968–69 udgravedes hustomter fra sen TN i Stengade, bemærkelsesværdig er en skeletgrav under husgulvet.

Vigtigere nyerhvervelser: Møbelsamlingen er forøget med bl. a. et standur i fineret fyrretræskasse, ca. 1810, en klassicistisk kommode og to bondeskabe med blomsterdekoration, ca. 1790. Til samlingen af husgeråd er indgået puncheske og teskeer af sølv, 1820–30; engelske fajancer, delvis med hjemførelsestraditioner; danske vinkarafler og -glas, ca. 1850 og en meget stor kobberstegegryde fra Nedegaard i Bøstrup sogn. Desuden en kakkellov af hvidglaserede fliser med terrakottakrone.

Vigtige konserveringsarbejder: Jordfundne bronzesager og oldtidskeramik.



Langelands Museum. Engelske fajancer, danske karaffer og dukkehovede fra 1800-tallet. Indgået 1969.

LOLLAND-FALSTERS STIFTMUSEUM

Besøgstal: Ca. 10.000.

Udstillinger: »Småbørn« – »Køkkentøj« – »Juleklip«.

Publikationer: Lolland-Falsters Stiftsmuseums årsskrift 1969 – heri K. Snedker: Toreby-maleren, en lollandsk folkekunstner. – Gamle madopskrifter (stenc.) – E.-M. Boyhus: Hedvig Cartrines Kaagebog 1763. Flints Forlag 1969.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredrag og omvisninger i forbindelse med udstillingerne. – Studiekreds i arkæologi. – Kursus for lærere i emnet: Polakkerne på Lolland-Falster og det moderne fremmedarbejderproblem.

Undersøgelser: Ud over undersøgelser i forbindelse med ovennævnte ud-

stillinger og publikationer: Udgravning af et jernalderhus i Rødbyhavn. Fortsat undersøgelse af en boplads fra den ældre middelalder i Askø (Landet sogn).

Nyerhvervelser: 1 dør og 2 kister fra Toreby-malerens værksted. Lertøj udført af pottemagerne Ahlburg, Maribo, og Larsen, Guldborg. – I forbindelse med udstillingerne er samlinger af spædbørnetøj og kogeboøger blevet væsentligt forøget.

Ombygninger, nyindretninger: I hovedmuseet er indrettet et lokale til skiftende udstillinger på anden sal. På samme etage har halvdelen af rummene fået nyt belysningsystem (glødelamper). – På Frilandsmuseet er Falstergårdens interiører retableret.

Konserveringsarbejder: Falstergården og »Det gamle Mejeri« på Frilandsmuseet.

MARSTAL OG OMEGNS MUSEUM

Besøgstal: Ca. 20.000.

MIDDELFART BY- OG EGNSHISTORISKE MUSEUM

Besøgstal: Ca. 1400.

Nyerhvervelser: De fleste repræsenterer en værdifuld forøgelse af vore håndarbejder, især kniplinger, men også vore samlinger af gammelt middel-fartsølv og gamle mønter er bleven forøget, ligesom fyrstål hører til de ting museet hidtil havde savnet. Specielt skal dog nævnes et oliemaleri fra mar-svinsfangststedet ved Elbæk vig i Gam-borg fjord med en dagsfangst og por-trættering af gamle jægere.

NÆSTVED MUSEUM

Besøgstal: 600.

Udstillinger: I anledning af museets 50-års dag afholdtes en stor fotoudstilling: Museum og by i fem årtier.

Publikationer: Næstved Museum 1918–1968.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museumsundervisningen er blevet fortsat og udvidet til også at gælde den nye afdeling, som skal omtales nedenfor.

Nyerhvervelser: 1 potageske og 12 spiseskeer af sølv, udført af Næstvedmesteren Wilcken Schorler 1809, en del Kähler-keramik, et stenkrus med sølv-låg, nogle faner og forskellige tekstiler.

5. juni 1969 kunne man indvie en ny museumsafdeling, der indeholder »Laurits Pottemager«-samlingen, Næstved-

sølv, Kähler-keramik og Holmegaard-glas. Afdelingen indrettedes i to nyre-staurerede middelalderlige stenhuse syd for St. Peders Kirke i Næstved. I hel-ligåndshuset (hovedmuseet) foregik om-ordning af fem større og mindre rum. Museets kirkesal var i forvejen sat i stand og nyordnet, så den kunne frem-træde som en smuk ramme om en re-ception, der afholdtes den dag, hvor indvielsen af den nye afdeling fandt sted.

ODDER MUSEUM

Besøgstal: Ca. 850.

Udstillinger: Særudstillingen: Teg-ninger fra Hads Herred.

Publikationer: 8 tegninger fra Hads Herred af Bjarne Nielsen.

Vigtigere undersøgelser: Jernalderaf-faldsgruber i Odder sogn. Markildste-der i Odder og Ørting sogne. Undersø-gelse af mulige forekomster af middel-alderlige befæstninger nord for Odder kirke.

Vigtigere nyerhvervelser: 3 arbejder af Horsensguldsmiden Knud Rasmus-sen Brandt, dateret 1741: Kaffekande, thekande og sættebakke i lige knækket sølv. Genstandene er forsynet med ge-heimeråd, statsminister Schack-Rath-lous våben. Et empiremøblement be-stående af sofa, bord, sybord og fire stole, alt i mahogni, udført omkring 1800 i Altona. Sættet har oprindelig til-hørt Englænderne på Gyllingnæs (1801–1842).

Nyopstillinger: Der pågår en nyop-stilling af museets samlinger fra to af området middelalderlige voldsteder: Bjørnkær og Kjærsgaard.

ODSHERREDS FOLKEMUSEUM

Besøgstal: 1353.

Udstillinger: Udstilling af julekort og julepynt i julen 1969.

Publikationer: »Ting og Sager fra Odsherred«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museets leder har medvirket ved flere foredrag om Odsherreds forhistorie og desuden ved flere radioudsendelser med emner fra Odsherreds oldtid.

Vigtigere undersøgelser: Undersøgelsen af et yngre bronzealders kulturlæg ved Skamlebæk er fortsat. En grube med keramik fra yngre bronzealder er undersøgt ved Skamlebæk. Der er foretaget orienterende undersøgelser i forbindelse med vejarbejder i Odsherred.

Vigtigere nyhervelser: En del indbo og genstande hovedsagelig fra slutningen af forrige århundrede.

Ny- eller ombygninger: To udstillingslokaler, som tidligere har været benyttet til magasin. Der er påbegyndt indretning af magasinrum på museets loftsetage.

ODENSE BYS MUSEER

Besøgstal: Møntestræde 6868, Den fynske Landsby 67.965, Fyns Stiftsmuseum 13.908, H. C. Andersens Hus 121.761, H. C. Andersens Barndomshjem 4779, Carl Nielsens Barndomshjem 933, i alt 216.214.

Udstillinger: Møntestræde: Køkken-tøj (katalog) i samarbejde med Hjørning museum, Morgendagens antikviteter, Fynsk Bøsemageri (vejledning), i samarbejde med Tøjhusmuseet og Våbenhistorisk Selskab, Skandinavisk stoftryk og keramik (katalog) i samarbejde

med Landsforeningen for Dansk Kunsthåndværk, 17 Billedvævere (vejledning) i samarbejde med Danmarks væverlav, Lav og lavsting (lånte ting fra endnu eksisterende håndværkerforeninger) og De næsten ukendte (katalog) i samarbejde med Viborg Stiftsmuseum.

Fyns Stifts Kunstmuseum: Sven Havsteen-Mikkelsen (katalog), Fynboerne (på Dansk Centralbibliotek i Flensborg – 2 kataloger), Røde Mor (2 plakater, katalog, 2 show-biz og jazzkoncert), Nordisk Grafikunion (plakat, katalog), Norske stavkirker (fotografier af G. Franceschi) i samarbejde med foreningen Norden (vejleder, plakat), Fra P. S. Krøyers rejseår, 1877–1881 (plakat, katalog, foredrag og koncert med Gurli Plesner), Nyere kunst i fynsk privateje (plakat, katalog).

H. C. Andersens Hus: Udstilling i anledning af 150-året for digterens afrejse fra byen og H. C. Andersen som billedkunstner (tegninger, papirklip og collage).

Publikationer: Fynske Minder 1968, Anderseniana 1969, Odense Bys Museer 1967–68 (årsberetning). H. Topsøe-Jensen: H. C. Andersens Breve til Carl B. Lorck, Fynske Studier VIII, 1969. Finn Grandt-Nielsen og Per Ravn (tegner): Lav og lavsting i Odense, 1969.

Undervisnings- og oplysningsvirksomhed: Erling Albrechtsen og Niels Oxenvad har afholdt øvelser med historiestuderende fra Odense Universitet om henholdsvis germansk og ældre jernalder samt monumenter fra Christian 4.s tidsalder. Museernes medarbejdere har ved flere lejligheder holdt faglige og populære foredrag.

Vigtigere undersøgelser: Fyns Stiftsmuseum: Afslutning af gravningerne

ved Skåstrup. Undersøgelse af en gravplads fra førromersk jernalder ved Tyentved i Nørresandager sogn. Påbegyndt udgravning af en gravplads fra midten af romersk jernalder (fem urnegrave og jordfæstegrave – én guldfingerring) ved Gyngstrup i Krogsbølle sogn.

Møntestræde: I forbindelse med de nedenfor nævnte større erhvervelser er foretaget undersøgelser. Desuden har Niels Oxenvad i en orlovsperiode på 3 måneder undersøgt fynsk damask og drejl. Finn Grandt-Nielsen har arbejdet med byens håndværkslav.

Den fynske Landsby: Fotografering og opmåling af følgende ejendomme: Ladegårdsgade 20, Assens, Overgade 26 (middelalderlig kælder), Sct. Jørgensgade 18 (pottemageri) og Vestergade 67, Odense samt Riselund, Volderslevvej, Stenløse sogn.

Vigtigere nyerhvervelser: Møntestræde: Et guldsmedeværksted fra Odense (Jean Surel, Vestergade), service og køkkentøj fra bespisningsstedet »Samaritanen« i Odense, kirkelige dragter fra Dalum kloster, en tandlægeklinik (A. Kabell, Refsvindinge og Nyborg) samt ting fra fotograf C. A. Brandts virksomhed i Odense. Sølvsamlingen: Bæger 1673, sukkertang 1766, strøpbøsse 1796, stor kaffekande 1812, teske, 2 kageskeer og 6 teskeer (o. 1840), 6 teskeer (o. 1850), peberbøsse 1858 og lågkrus 1951. Blandt de øvrige ting må nævnes en middelalderlig døbefont (uden hjemsted) af granit, en håndskreven lægebog 1804 samt en dug af Lars Clausen (Wedellsborgvæveren) 1875.

H. C. Andersens Hus: Et dobbeltportræt af etatsråd Edward Collin og hustru Henriette Christine, af Wilhelm Marstrand 1842.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Møntestræde: Baghuset til ejendommen Overgade 52 er blevet istandsat. Bygningen skal i fremtiden tjene som magasin. Lavssamlingen er revideret og nyopstillet.

Vigtigere konserveringsarbejder: Møntestræde: De indkomne ting er førstegangskonserverede. I forbindelse med udstillingsarrangementer er en del ældre ting nykonserverede. I den fynske Landsby er i årets løb konserveret ca. 100 museumsgenstande.

KULTURHISTORISK MUSEUM, RANDERS

Besøgstal: 24.750 (obs.: kun perioden 28.8–30.12 69).

Udstillinger: »Polsk teater«. Planche-udstilling udlånt af det polske kulturministerium. »De første bønders kunst«. Genstande fra 18 jugoslaviske museer og samlinger til belysning af kulturkomplekset: Starcevo-Vinca samt Lepenski Vir, arrangeret i samarbejde med Nationalmuseet i Beograd. »Hest«. Udstilling af egen produktion til illustration af hestens betydning for Randersøgnen.

Publikationer: Katalog til udstillingen »Polsk teater«. Katalog til udstillingen »De første bønders kunst«. 14 løbblade (å 1–4 s.)

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Diverse foredrag m. v. udenfor huset. I huset: undervisning for 99 skoleklasser, studiegrupper og civilundervisningshold. Omvisning og foredrag for 68 foreningsgrupper m. v.

Vigtigere undersøgelser: Kjellerup, Svenstrup s. – Frilæggelse af hidtil ukendt kirketomt ved fundstedet for runesten »Svenstrup 2«. »Egehøj«,

Hemmed s. – Foreløbig undersøgelse af stor overpløjet høj. Centralgrav: egekiste, bronzealder, per. 1–2. – 2. højfase foreløbigt repræsenteret ved brændtbenskister fra bronzealder per. 3.

Vigtigere nyhervelser: Et sølvbæger af mester J. H. Momme. En mes-singvinkel – øjensynligt et hjælpein-strument til fremstilling af ure – sig-neret i Randers 1670. En del oldsager – et par samlede fund af stor interesse – fra fundsteder på Djursland. Et par betydelige tekstsamlinger og en del værktøj fra forskellige håndværk.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: 15. jan. 1969 kunne museet rykke ind i helt nye lokaler i den nybyggede biblioteks- og museumsbygning, som Randers kommune har ladet opføre. I tiden indtil museets officielle åbning 28. august foretoges opstilling af den væsentligste del af den forhistoriske udstilling, af kirkesamlingerne og af nyere tids opstilling grupperet omkring 4 interiører fra barok og fremover. I samme periode foregik indflytning i maga-sin og indretning af værksteder, kon-serverings- og fotolaboratorium.

Vigtigere konserveringsarbejder: Konserveringsarbejdet har været helt knyttet til klargøring af det materiale, der skulle indgå i udstillingen.

DEN ANTIKVARISKE SAMLING I RIBE

Besøgstal: 10.022.

Udstillinger: Permanente udstil-linger: Quedens' Gaard: Udstilling af museets nyhervelser 1968–69. Sær-udstillinger: I Porsborgs kælder: Male-riudstilling »Ribemotiver« af den tyske maler Harald Hofer. I samarbejde med A/S Quedens' Gaard Kunsthåndværk

arrangeredes i forhallen til Quedens' Gaard en udstilling af Erik Glaeser's keramiske arbejder. I samarbejde med Ribe Kunstmuseum og Viborg Stifts-museum arrangeredes udstillingen »De næsten ukendte. 1800-tallets naivister« på Kunstmuseet.

Publikationer: »Mark og Montre« 1969. Udgivet sammen med de øvrige kulturhistoriske lokalmuseer i Ribe amt. »Om grubehuse«. Aino Kann Rasmus-sen: »Grubehuse i Vilslev«. Mogens Bencard: »Grubehuse i Okholm«. Mo-gens Bencard: »Stavbægre«.

Oplysnings- og undervisningsvirk-somhed: Under ledelse af lærerinde Su-zanne Andresen blev etableret et duk-keteater på museet, hvor børnene har lejlighed til at lave dukker, skrive styk-ker og opføre disse samt udføre ek-stemporalspil. For Antikvarisk Sel-skab er i årets løb afholdt ialt 12 fore-drag og 2 ture, og museet har sammen med »Det historiske Værksted« i V. Vedsted atter udvidet samarbejdet.

Vigtigere undersøgelser: Vikingetids-bopladsen ved Okholm, V. Vedsted sogn. Der blev foretaget en registrering af kulturlagets udbredelse over hele området og herved konstateredes ud-strakte og til dels svære kulturlag fra tidlig middelalder med fund af mønter, et sølvspænde og en del keramik. I Dagmargade i Ribe fremdroges en del middelalderligt bultømmer og i Søn-derportsgade udgravedes under et hus-gulv polykrome kakler fra midten af 15. århundrede. På Lønnehede, Lønne sogn, er i samarbejde med National-museet udgravet en kvindegrav fra æl-dre romersk jernalder. Foruden lerkar var kvindens klædedragt og frisure me-get velbevaret, ligesom der fandtes smykker og fibler af bronze og sølv.

Vigtigere ny erhvervelser: Delemaskine til urfremstilling fra urmager H. A. Hansen, Gredstedbro. Familien Nielsen, Hundegade, Ribe, forskellige sølv- og guldsmykker, hårsmykker og tekstiler, ca. 1850. Skospænder ved køb, udført af guldsmed Claus Guldager Bjørn (død 1850). Sølvske ved køb, dateret 1719, udført af ribeguldsmeden Anders Johansen.

ROSKILDE MUSEUM

Besøgstal: 3557.

Udstillinger: Der har været afholdt juleudstilling og mindre særudstillinger: Ny erhvervet legetøj, ny erhvervede malerier og tegninger, fastelavn og påske, klunkenips samt i Roskilde Sparekasse mindeudstilling for Roskilde-billedhuggerinden Elna Borchs 100 års dag foruden et par mindre udstillinger; museet har endvidere arrangeret og udformet sin første vandretstilling til skoler (Jul og gamle juleskikke).

Publikationer: Der er i serien »Fra Roskilde Museum« som nr. 24 og 25 udsendt 2 publikationer: Niels A. Christiansen: Gustav Wied – først og sidst og af samme: Jul i Roskilde Museum.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Den igennem en årrække fast etablerede museumsundervisning er fortsat med besøg af 99 klasser med 1578 elever; omordningen af gymnasieforholdene i Roskilde har dog medført forsøg i nye baner. Forskellige studiekredse i AOF og FOF har været afholdt ialt 9 dage, heraf 5 for beboere af Roskilde pensionistboliger ved AOF med emne »Jul og gamle juleskikke«, ligesom der har været enkelte omvisninger.

Vigtigere undersøgelser: I samarbejde med Roskilde Arkæologiklub har været ført tilsyn ved enkelt- og mindre Roskildegnavninger væsentligt med sigte på middelalderarkæologi (Telefonhuset, Sparekassen »Sjælland« m. v.), ligesom arkæologiklubben har foretaget et par undersøgelser vedrørende Oldtid (Boplads ved Lindholm, stensamling ved Gundsømagle).

Vigtigere ny erhvervelser: Et maleri af L. A. Ring med motiv af juleslagting fra Roskilde. Blandt øvrige ny erhvervelser kan nævnes et værdifuldt Gustav Wied arkiv, ligesom museet har sikret sig en større samling af Gustav Wieds ejendele. Endvidere er tilført værdifulde ny erhvervelser især til museets samlinger af møbler, Roskilde malerier og tegninger, legetøj og keramik – til sølvsamlingen er bl. a. erhvervet et sølvbæger 1691 ved inskription og forgyldning omdannet til gave for oldtidsfund af Museet for nordiske Oldsager ca. 1850.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Arbejdet med overtagelsen af de nye magasiner nærmer sig sin fuldendelse.

SKAGENS FORTIDSMINDER

Besøgstal: 1400.

Vigtigere ny erhvervelser: En roredningsbåd. En modelsamling af de i Skagen hjemmehørende fragtfartøjer er under udarbejdelse.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Et hus til redningsbåden.

SKANDERBORG MUSEUM

Museet opstilles for tiden i nye lokaler.

SYDSJÆLLANDS MUSEUM

Besøgstal: 8800.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Som led i aftenundervisning er der i vinteren 1968–69 afholdt en række foredrag om arkæologi i Sydsjælland og Sydsjællands historie.

Vigtigere undersøgelser: En i sommeren 1967 påbegyndt undersøgelse af en tidlig mesolitisk boplads i Barmosen nordvest for Vordingborg er fortsat i 1968–69. De af Nationalmuseet nu foretagne kulstof 14 undersøgelser synes at bekræfte, at bopladsen kan henføres til præboreal tid.

Vigtigere ny erhvervelser: En sølvtepotte fra ca. 1790, formentlig tønderarbejde, 2 dragkister, forskellige mahognimøbler samt dækketøj fra Køng væveri. Et eksemplar af sognepræst i Vordingborg, Anders Arrebo's: »Jesu Christi Pinis, Død og begravelses Historie«, udgivet af hans søn og trykt i 1670.

Nyindretninger m. v.: Takket være en arv på 41.000 kr. efter fhv. købmand Theisen har museet kunnet gennemføre indretningen af studie- og magasinrum samt anskaffe 3 nye montere. Den ene montre er opsat i rummet, der belyser Vordingborg slots historie, og i forbindelse hermed er foretaget nyopstilling.

SÆBY MUSEUM

Besøgstal: 1923.

Vigtigere ny erhvervelser: Sølvkrus, deponeret på museet af Lyngså sogn. Skænket Lyngså beboere 1807 for udført arbejde ved saltudvinding af tang.

1 smuk dragkiste samt rok, forskellige markredskaber herunder 1 høstle og kratte, 1 sadelmagerstol med forskelligt værktøj, hjulmagerværktøj m. m.

MUSEET PÅ SØNDERBORG SLOT

Besøgstal: Ca. 52.000. Deraf ca. 24.000 skoleelever. Museet lukket jan.-marts p. g. af slottets restaurering.

Udstillinger: I april er nyåbnet en foreløbig udstilling af museets historiske samlinger i sydfløjens stue-etage. Desuden er der nu adgang til Chr. III's bageri fra ca. 1550.

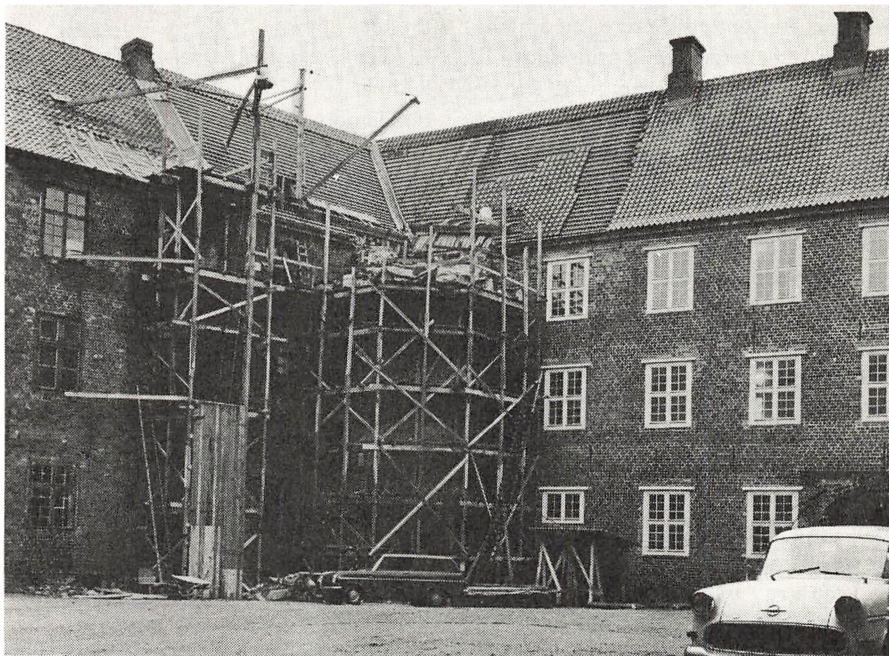
Publikationer: Årsberetninger i Sønderjydske Årbøger 1969 og Fra Als og Sundeved 1969.

Oplysning: Vejledning og omvisning for ca. 22.000 skoleelever. Specialomvisninger for ungdoms- og højskoler og seminarier. Foredrag dels på museet, dels i aftenhøjskoler, ældreklubber, ungdomsforeninger, studiekredse m. v.

Undersøgelser: Fortsatte bygningsundersøgelser under slottets restaurering.

Ny erhvervelser: Museets første sølvtekande, udført af en Sønderborg-mester, og en meget stor sukkerstrøbøsse af sølv af en Sønderborg-mester, der ikke før har været repræsenteret i museet. En del billeder, derunder adskillige til den byhistoriske samling. Forskellige uniformsdele og en ældre pistol. Malerier af Viggo Kragh-Hansen.

Ombygninger m. v.: Restaureringen af slottet fortsætter. En foreløbig ny opstilling med en mindre del af de historiske samlinger er åbnet i april 1969. Til åbning i 1970 forberedes en Genforeningsudstilling og en udstilling om slottets bygningshistorie.



Sønderborg Slot. I slotsgårdens nordøstlige hjørne føres trappetårnet op i fuld højde og skal krones af en kuppel. Man lægger mærke til de ensartede, smukke vinduesrammer og det omtrent færdiglagte tag i østfløjen.

Konservering: Fortsat konservering af kanoner og våben. Konservering af enkelte møbler.

MUSEET FOR THY OG V. HANHERRED

Besøgstal: 2291.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Museet har fået indlagt fjernvarme og indrettet magasinrum i kælderens.

TIKØB KOMMUNES HISTORISKE SAMLING

Besøgstal: 6900 (med skolebesøg).

Udstillinger: Fotoudstilling af gamle

Snekkersten-billeder fra århundredskiftet, Andersen Nexø udstilling, klunkeudstilling.

Publikationer: Saga, Klokken til skolerne.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Åbent hver formiddag for skolerne (daglig to-tre timers undervisning), åbent hver onsdag fra kl. 15, aftenbesøg med foredrag for foreninger (husmødre, folkepensionister, spejdere m. m.)

Vigtige nyerhvervelser: Tikøb sogns søndre husmandsforenings fane fra 1908, Snekkersten fiskeres fane fra 1877. Køb af topografiske raderinger og malerier fra 1800 tallets sidste del.

skoleteknik. Foretagsdag på Ørslev Kloster for amtets lærere med deltagelse af 28 lærere og 8 museumsfolk. Endelig udlån af diverse fund fra Pederstræde-udgravning samt klædedragter, køkkentøj og brandudstyr til HB-Comus' udstilling »Focus på fortiden« oktober 1969.

Vigtigere undersøgelser: Kystundersøgelse ved Hjarbæk Fjord. Vanstedgård, Malle sogn, Ålborg amt. Gårdsanlæg yngre germansk jernalder/tidl. vikingetid (7–800 tallet) i samarbejde med Ålborg historiske Museum. Byundersøgelse i forbindelse med vejanlæg i Ibsgade. Hvolris: Fortsat undersøgelse af stenkredse og kildeanlæg. Hvolris: Fortsat undersøgelse af romertidsgrave.

Vigtigere nyhervelser: Køb af sølvbæger fra 1735 med initialerne J.T. S. og K.K.D. omgivet af bladornament. Bægeret er udført af sølvsmed Laurs Eskesen Alsbach (Viborg 1722–49). Fund af bronzedaggert. 14,7 cm. Ældre bronzealder, periode II. Indbragt til museet 18.7.69 af gårdejer Henry Jacobsen, Marsvinslund.

VÆRLØSE MUSEUM

Besøgstal: Ca. 1000.

Udstillinger: Medvirket ved en kulturhistorisk udstilling i Farum.

Publikationer: Årsskrift med overvejende lokalt stof.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 3 aftenhøjskolehold om arkæologi og senere historie. Foredrag i forskellige foreninger her og i omegnen.

Vigtigere undersøgelser: Medvirket

ved undersøgelser og opmåling af hus-tømter.

Vigtigere nyhervelser: Empirekjo-le, huer fra 1700-tallet, stolpestykker og bondemøbler.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Vore hidtidige lokaler blev nedrevet, så vi måtte flytte alle genstande ind i nyindrettede lokaler på Mosegården i Ll. Værløse.

Vigtigere konserveringsarbejder: En del af genstanden blev imprægnerede samtidig med flytningen.

ØLGOD EGNMUSEUM

Besøgstal: 804.

Udstillinger: 2 fotoudstillinger af lokalhistoriske optagelser.

Publikationer: »Mere om Niels Hansen Uhds mindeblade«. (Mark og Montre 1969).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Islands historie.

Vigtigere undersøgelser: Udgravning af anlæg fra ældre romersk jernalder. Undersøgelse af fårefolde i museets område.

Vigtige nyhervelser: 2 malerier af Marie Hatting. Ialt 208 numre.

Vigtige konserveringsarbejder: 2 kar fra ovenstående udgravning.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Museet har af kommunen fået overladt Hodde gl. skole, der er bygget 1831 og har været brugt til 1956. Bygningen er udstyret med gammelt skoleinventar, hvoraf katederet og katederstolen er af særlig interesse. Skolen vil blive udstyret med undervisningsmateriel og tilgængelig for besøgende i sommertiden.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Udstillingsvæg med minder om kirke og borg i Tikøb kommune.

Vigtige konserveringsarbejder: Folkemindesager og billeder.

VENDSYSSELS HISTORISKE MUSEUM

Besøgstal: 11.026.

Udstillinger: »Ting af træ«, »Sparebøsser«, »Husmoderens arbejdsplads«, »Arkæologi fra luften«, »Vendsyssels nationaldragter«.

Publikationer: »Sparebøsser«.

Oplysningsvirksomhed: Brochurer om Hjørrings kirker og Vendsyssels historiske Museum. Afholdelse af »Lærerdag« på museet for amtets historielærere.

Undersøgelser: Mellergård: stenbygget grav, æ. rom. jernalder. Nygaard: stenbygget grav, æ. rom. jernalder. V. Hjulskov: stenbygget grav, æ. rom. jernalder. Kabbeltved: Gravplads, æ. rom. jernalder. Østergaard: Gravplads, yngre rom. jernalder. Undersøgt i samarbejde med Forhistorisk Museum, Århus.

MUSEET FOR VARDE BY OG OMEGN

Besøgstal: 2632.

Udstillinger: 2 stk. P. Hübschmann: »Maleri og Grafik«. »Gamle stik af danske byer, slotte og herregård«.

Publikationer: H. K. Kristensen: Christen Lyngbo. Samme: Vævespjæld og Hosebånd. Jørgen Ahlefeldt-Laurvig: Et fyrbækken af fajance. (Mark og Montre 1969).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Aftenskole: »Antikt eller gammelt«.

Vigtige undersøgelser: Udgravning af jernalderfund i Janderup sogn. For museet har NM udgravet en kvindegrav med bl. a. farvede tekstiler fra jernalderen, Lønne sogn.

Vigtige nyerehvervelser: Sølvbæger af Vardemesteren Hans Pedersen Koch 1736. Et maleri af Marie Luplau. Renæssanceskåb fra fiskerlejet Sønderside, der ødelagdes ved stormfloden 1634.

VIBORG STIFTSMUSEUM

Besøgstal: 33.764 (Museet: 20.825. Paradis: 6939. Hvolris: 6000).

Udstillinger: Køkkentøj – udlånt af Vendsyssels Historiske Museum. Viborg – Viborg – Viborg. Udstilling af malerier med Viborg-motiver. Drager. Udstilling af drager lavet af amtets skolebørn. De næsten ukendte – 1800-tallets naivister. Opstilling af forklarende plancher og afmærkninger på Hvolris-området.

Publikationer: Kuml 1968 med artikler af Peter Seeberg og Erik Levin Nielsen. Katalog over udstillingen »De næsten ukendte – 1800-tallets naivister«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Der har af museets medarbejdere været holdt 32 foredrag i forskellige foreninger. Hertil kommer 2 foredragsrækker i vinteren 1968–69: FOF: Fortidens Spor v. A. Olesen og LOF: Handelsforbindelser i oldtid og middelalder v. M. Bro-Jørgensen. Desuden foredrag v. M. Bro-Jørgensen på Danmarks Lærerhøjskoles årskursus i lejr-

ØREGAARD MUSEUM

Besøgstal: 2995.

Vigtigere ny erhvervelser: Enkelte malerier fra Gentofte kommune.

AALBORG HISTORISKE MUSEUM

Besøgstal: Algade 48: 19.740. Lindholm Høje: 40.000.

Udstillinger: Sammen med Kunstforeningen Østhimmerland arrangeret udstillingen »Ler og Uld« i Terndrup-hallen. Besøgstal: 4200. Deltaget med en bod i »Pinsemarkedet« i anledning af »Tunnelugen«. Løbende vinduesudstilling i Provinsbankens Kastetvej-filial.

Vigtige undersøgelser: Sammen med Forhistorisk Museum, Århus, gravet første etape af udgravning af en serie boplads fra ældre stenalder, anlagt over hinanden med lange tidsintervaller, bevirket af havstigninger. Underste lag repræsenterer antagelig den hidtil ældste erkendte kystboplads i Jylland. Den ligger ved Bratskov, Brovst sogn, Øster Han herred. Sammen med Viborg Stiftsmuseum er på Vanstedgård i Malle sogn, Slet herred, gravet første etape af en boplads fra vikingetid, ken-

detegnet af ovale grubehuse som på Lindholm Høje. Begge udgravninger fortsattes i 1970. En sidste rest af Aalborg byvold i næsten fuld højde blev undersøgt lige før bortgravningen fandt sted, i vinklen mellem Vingårds-gade og Svingelen. Det lykkedes at fri-grave et snit og få det opmålt, mens fotografier ikke blev gode i sort fyld og januars halvmørke. Byvolden er opført først i 1400-årene og på kongelig ordre sløjfet i 1535.

Vigtige ny erhvervelser: Et langbord med plankebukke og to profilerede underbjælker er indkøbt til panelstuen fra 1602. Bordet er med oprindelig plade, 3,25 meter lang og kun 0,60 m bred, et velbevaret renæssancestykke.

Ombygninger: Til forebyggelse af indbrud er alle kældervinduer tilmuret, døre i kælder og stueetage indvendig pansret, og projektører til krydsbelysning opsat på bagfacaden.

Vigtige konserveringer: Det store skråmateriale fra renæssancepottemage-rens ovntomt i Pederstræde, udgravet i sommeren 1968, er konserveret og afgav 45 helt restaurerede potter af mange former, foruden halve og kvarte. Et stort veldateret materiale til sammenligning går hermed til registrering.